

Το παρόν εκπονήθηκε στο πλαίσιο
του Υποέργου 7 «Σχεδίαση και εφαρμογή εξειδικευμένης εκπαίδευσης»
της Πράξης «Δημιουργία γραφείων Επαγγελματικού Προσανατολισμού
και σύνδεσης με την Αγορά Εργασίας»

(Γ' ΚΠΣ, ΕΠΕΑΕΚ II, Μέτρο 2.3, Ενέργεια 2.3.2)

που συγχρηματοδοτείται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΑΝΑΘΕΤΟΥΣΑ ΑΡΧΗ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ Κ.Π.Σ.
ΜΟΝΑΔΑ Α1

ΑΝΑΔΟΧΟΣ

ΕΝΩΣΗ ΕΤΑΙΡΕΙΩΝ:

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΣΥΝΤΟΝΙΣΤΙΚΟΣ ΦΟΡΕΑΣ

ΜΕΝΤΟΡ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ Α.Ε.

ΔΕΛΤΑ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ Α.Ε.

ΤΕΧΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ Α.Ε.

INTEGRATION ΚΕΝΤΡΟ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗΣ ΚΑΤΑΡΤΙΣΗΣ Α.Ε.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΠΕΑΕΚ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ
ΣΥΓΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΤΑΜΕΙΟ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΟΡΥΦΗ
Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
Εκπαίδευσης και Αρχικής
Επαγγελματικής Κατάρτισης

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

1.1.	Γνώσεις, δεξιότητες, στάσεις και συμπεριφορές του Συμβούλου γραφείων σύνδεσης	12
1.1.1.	Γενικά	12
1.2.2.	Τα ψυχολογικά στοιχεία της εφηβείας	16
1.2.3.	Διαταραχές στην εφηβεία	18
1.2.4.	Ομάδα των συνομηλίκων	21
1.2.5.	Σύγχρονοι μύθοι για τους εφήβους	22
1.2.	Εφηβική ηλικία – έφηβος	12
1.2.1.	Γενικά	12
1.2.2.	Τα ψυχολογικά στοιχεία της εφηβείας	16
1.2.3.	Διαταραχές στην εφηβεία	18
1.2.4.	Ομάδα των συνομηλίκων	21
1.2.5.	Σύγχρονοι μύθοι για τους εφήβους	22
1.3.	Ο ρόλος της Οικογένειας στην ανάπτυξη του εφήβου	28
1.3.1.	Γενικά	24
1.3.2.	Έφηβος και Οικογένεια	28
1.3.3.	Η αντίδραση των γονέων στην εφηβεία	29
1.3.4.	Ο ρόλος της οικογένειας στην σχολική επίδοση των παιδιών	32
1.3.5.	Οικογένεια και σχολείο: συνεργασία και όχι επικάλυψη	38
1.4.	Η Οικογένεια στην Κοινωνία	40
1.5.	Το Σχολείο και ο Ρόλος του στην ανάπτυξη του εφήβου	43
1.5.1.	Σχολείο και Οικονομία	43
1.5.2.	Σχολείο και Κοινωνική Διαστρωμάτωση	43
1.5.3.	Σχολείο και Κοινωνικοποίηση του παιδιού	44
1.5.4.	Το Σχολείο και η Ανάπτυξη των Εφήβων	47
1.5.5.	Σχολείο και Γονείς	48
1.5.6.	Ο ρόλος του εκπαιδευτικού στην ψυχική υγεία των μαθητών	49
1.5.7.	Σχολείο και Ομάδα των Συνομηλίκων	52
1.5.8.	Σχολείο και Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας	54
1.6.	Στοιχεία θεωρίας της Κοινωνιολογίας	58
1.6.1.	Η γέννηση της κοινωνιολογίας	58
1.6.2.	Αντικείμενο της κοινωνιολογίας	58
1.6.3.	Οι θεμελιωτές της κοινωνιολογίας	58
1.7.	Κοινωνική Διάρθρωση: Διαστρωμάτωση, Κινητικότητα	62
1.7.1.	Κοινωνική διάρθρωση, διαστρωμάτωση, ταξική σύνθεση	62
1.7.2.	Κοινωνικές ανακατατάξεις: κοινωνική κινητικότητα και μετάταξη	64
1.7.3.	Κοινωνικός αποκλεισμός	66

1.8.	Κοινωνικοποίηση και Κοινωνικός Έλεγχος	68
1.8.1.	Εισαγωγή	68
1.8.2.	Η έννοια και η σημασία της κοινωνικοποίησης	68
1.8.3.	Περιεχόμενο κοινωνικοποίησης - Αξίες και κανόνες	69
1.8.4.	Κοινωνική μάθηση και κοινωνικός έλεγχος	72
1.8.5.	Φορείς και διαδικασίες κοινωνικοποίησης	73
1.8.6.	Διαδικασίες κοινωνικοποίησης	74
1.8.7.	Ο κοινωνικός έλεγχος	75
1.8.8.	Ο ρόλος των Μ.Μ.Ε. στη διαδικασία της κοινωνικοποίησης	77
1.9.	Στοιχεία της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης	78
1.9.1.	Ο ρόλος της εκπαίδευσης	78
1.9.2.	Εκπαιδευτικά συστήματα - Ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα	79
1.9.3.	Η εκπαίδευση ως παράγοντας αναπαραγωγής και αλλαγής της κοινωνίας	81
1.9.4.	Εκπαιδευτικός προσανατολισμός στο πλαίσιο της κοινωνίας της πληροφορίας	83
1.10.	Στοιχεία Εξελικτικής ψυχολογίας - ψυχολογία της προσωπικότητας	85
1.10.1.	Θεωρίες Προσωπικότητας	85
1.10.2.	Τα Στάδια Ανάπτυξης της Προσωπικότητας	89
1.10.3.	Κληρονομικότητα-περιβάλλον: παράγοντες διαμόρφωσης προσωπικότητας	99
1.10.4.	Ωριμότητα και κοινωνικοποίηση παιδιών – εφήβων	102
1.10.5.	Η ανάπτυξη της προσωπικότητας του μαθητή	109
Βιβλιογραφία		116

ΕΝΟΤΗΤΑ 1

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΟΥ ΓΡΑ.ΣΥΝ.

1.3. Γνώσεις, δεξιότητες, στάσεις και συμπεριφορές του Συμβούλου γραφείων σύνδεσης

Ορισμός: Σύμβουλος Γρα.Συν.¹ καλείται ο Σύμβουλος ο οποίος έχει σαν βασικό αντικείμενο την υποστήριξη, ενθάρρυνση, συμβουλευτική στήριξη και ενεργοποίηση του απευθυνόμενου σε αυτόν με στόχο την επαγγελματική ένταξη, προσαρμογή και ανάπτυξη. Ειδικότερα ο Σύμβουλος ασχολείται με μία σειρά από δραστηριότητες που αφορούν:

Ως βασικά καθήκοντα του Επαγγελματία «Συμβούλου Γρα.Συν.»² θεωρούνται:

- ✓ Η παροχή υπηρεσιών εκπαιδευτικής και επαγγελματικής πληροφόρησης
- ✓ Η ανάπτυξη και ενίσχυση της αυτογνωσίας του ατόμου
- ✓ Η διευκόλυνση της διαδικασίας λήψης αποφάσεων
- ✓ Η προετοιμασία και υλοποίηση επαγγελματικού σχεδίου
- ✓ Η μετάβαση (δηλ. η επαγγελματική τοποθέτηση / εργασιακή ένταξη και η παρακολούθηση αυτής)
- ✓ Ο επαναπροσανατολισμός
- ✓ Η ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας / αυτοαπασχόλησης
- ✓ Η ανάπτυξη μεθόδων προσέγγισης/ ενεργοποίησης/ ευαισθητοποίησης της αγοράς εργασίας

Τυπικά προσόντα - Επιστημονική και άλλη Επιμορφωτική Κατάρτισή τους: Στην εν λόγω επιμόρφωση που αφορά τους Συμβούλους των Γρα.Συν. θα δύναται να ενταχθούν και όσοι διαθέτουν τα παρακάτω τυπικά προσόντα:

- ✓ Απόφοιτοι Τριτοβάθμιας εκπαίδευσης σε κοινωνικά – ανθρωπιστικά πεδία π.χ. ψυχολογία, κοινωνιολογία, εκπαίδευση, διοίκηση ανθρώπινου δυναμικού, κοινωνική εργασία, ως και επιστήμες τεχνοοικονομικής κατεύθυνσης π.χ. τεχνολόγοι οικονομολόγοι, μηχανικοί, μηχανολόγοι, γεωπόννοι κ.ά. αρκεί να τους δοθεί το γνωστικό αντικείμενο (ο αρμόδιος φορέας του ΕΚΕΠΙΣ με την συνδρομή άλλων συναρμόδιων Φορέων συμπεριλαμβανομένων και των Κοινωνικών Εταίρων)
- ✓ Ειδίκευση (π.χ. μεταπτυχιακό) στην επαγγελματική συμβουλευτική³
- ✓ Γνώση της Συμβουλευτικής σε θεωρητικό και πρακτικό επίπεδο

¹ Γραφεία Σύνδεσης με την Αγορά Εργασίας και Επαγγελματικού Προσανατολισμού.

² Η ειδικότητα του Συμβούλου Γρα.Συν. δεν πρέπει να ταυτίζεται με τις ειδικότητες του ψυχολόγου, κοινωνικού λειτουργού, κοινωνιολόγου, οικονομολόγου ή όποιου άλλου κοινωνικού – ανθρωπιστικού επιστήμονα. Σαφώς μπορεί ο εν λόγω επαγγελματίας να προέρχεται από τον επιστημονικό χώρο των παραπάνω ειδικοτήτων, ωστόσο θα πρέπει επιπρόσθετα να είναι καταρτισμένος/η – σε θέματα συμβουλευτικής μέσω επιμορφωτικών σεμιναρίων ή μεταπτυχιακών σπουδών. Οι διαφορές που εντοπίζονται σχετίζονται από τη μια με το αίτημα των εξυπηρετούμενων από την άλλη δε με την ίδια τη διαδικασία, τους στόχους και το περιεχόμενο της συμβουλευτικής.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η συμβουλευτική για την απασχόληση έχει κοινά σημεία με την ψυχοκοινωνική στήριξη. Πιο συγκεκριμένα, η συμβουλευτική είναι μέρος της προσπάθειας για κοινωνική επανένταξη του εκάστοτε εξυπηρετούμενου. Όπως και η ψυχοκοινωνική στήριξη, αποβλέπει στην εργασιακή απασχόληση και αυτενέργεια του εξυπηρετούμενου. Ένας επαγγελματικός σύμβουλος συνεργάζεται εποικοδομητικά με ψυχολόγο ή και κοινωνική λειτουργό.

³ Το Εθνικό Κέντρο Επαγγελματικού Προσανατολισμού αποδέχεται 2 τίτλους σπουδών: το Μεταπτυχιακό πρόγραμμα Σπουδών της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών και την Μεταπτυχιακή εξειδίκευση της ΑΣΠΑΙΤΕ (πρώην ΣΕΛΕΤΕ).

- ✓ Γνώση των εξελίξεων στη θεωρία και την έρευνα της συμβουλευτικής
- ✓ Εμπειρία στην εκπαίδευση των ενηλίκων και στη δια βίου κατάρτιση
- ✓ Καλή γνώση της τοπικής αγοράς εργασίας
- ✓ Γνώση Η/Υ
- ✓ Γνώση ξένης γλώσσας
- ✓ Διαθεσιμότητα
- ✓ Ομαδικό πνεύμα, καθώς αποτελεί μέλος της διεπιστημονικής ομάδας
- ✓ Τουλάχιστον τριετή επαγγελματική εμπειρία

Αποστολή - Ρόλος του Συμβούλου Γρα.Συν.: Ο ρόλος του Συμβούλου Γρα.Συν. είναι η ενασχόληση ατομικά με τις περιπτώσεις μαθητών των ΤΕΕ που προσέρχονται και η ανταπόκριση στο αίτημα ή αιτήματα τους που σχετίζονται με τα αντικείμενα του επαγγελματικού του/της ρόλου. Η δημιουργία κλίματος εμπιστοσύνης, η ενεργοποίηση του ατόμου καθώς και η κατάστρωση σχεδίου δράσης σε συνεργασία με τον/την εξυπηρετούμενο/η είναι απαραίτητες προϋποθέσεις για την ομαλή πορεία της συνεργασίας.

Η κύρια αποστολή του Συμβούλου είναι η προσωπική και επαγγελματική ανάπτυξη του ατόμου η οποία επιτυγχάνεται μέσω μιας επιτυχημένης σταθερής και αναπτυξιακής εργασιακής ένταξης και προσαρμογής

Περιγραφή των Επαγγελματικών Καθηκόντων

Ο Σύμβουλος διαθέτει συγκεκριμένο job profile πάνω στα όρια του οποίου κινείται ανάλογα πάντα με τη θέση του στην οριζόντια και κάθετη επικοινωνία. Πιο συγκεκριμένα:

- Εντοπίζει τις περιπτώσεις εκείνες που χρήζουν περισσότερης κοινωνικής διερεύνησης, συντάσσει κοινωνικό ιστορικό, σχεδιάζει τις απαιτούμενες ενέργειες και συζητά το σχέδιο δράσης του με την περίπτωση.
- Διερευνά και καταγράφει το σύνολο των προγραμμάτων και των φορέων και που θα μπορούσαν να φανούν χρήσιμοι στην αντιμετώπιση των αιτημάτων των περιστατικών.
- Χρησιμοποιεί τις απαραίτητες τεχνικές και μεθοδολογία προκειμένου να ανιχνεύσει ανάγκες των μειονοτικών πληθυσμών τις οποίες επιφορτίζεται να μεταφέρει για επεξεργασία στην διεπιστημονική ομάδα.
- Βοηθάει το ίδιο το άτομο αλλά και το περιβάλλον του, να χειριστεί συναισθήματα και ιδιαίτερες καταστάσεις που συνδέονται με την επαγγελματική του σταδιοδρομία, να θετικοποιηθεί τη στάση του απέναντι στη δυσκολία που αντιμετωπίζει έτσι ώστε να μπορέσει ο/η ίδιος/α να συμμετάσχει ενεργά στη διαδικασία αντιμετώπισής του.
- Τηρεί φακέλους των Κοινωνικών Περιστατικών που παρακολουθεί και εφαρμόζει ειδικό σύστημα καταγραφής των περιπτώσεων το οποίο και ενημερώνει.
- Αναπτύσσει μεθοδολογίες προσέγγισης – προσέλευσης ανέργων και επιχειρήσεων.
- Εφαρμόζει εξατομικευμένα – ομαδική συμβουλευτική με εξειδικευμένα εργαλεία.
- Συγκεντρώνει αξιόπιστη πληροφορία, τηρεί σχετικά αρχεία και στη συνέχεια την παρέχει κριτικά σε θέματα επαγγελματικής κατάρτισης, εργασιακών σχέσεων και κοινωνικών υποδομών.
- Αναπτύσσει μεθοδολογίες επαγγελματικής τοποθέτησης και παρακολούθησης της.
- Συνεργάζεται με άλλες υπηρεσίες / φορείς για επιτυχημένες παραπομπές περιστατικών.

Βασικές Αρχές και Ειδικές Γνώσεις για την Άσκηση των Καθηκόντων

Οι εξειδικεύσεις που δυνητικά μπορεί να έχει ο Σύμβουλος μπορεί να σχετίζονται τόσο με το οριζόντιο (τομείς δραστηριότητας, εξυπηρετούμενες ομάδες κ.ά.) όσο και με το κάθετο έργο του (είδη παρεχομένων υπηρεσιών).

Σχετικά με το πρώτο, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η συμβουλευτική μπορεί να εμπεριέχει κάποιες γενικές αρχές (π.χ. εχεμύθεια, ενσυναίσθηση, κ.τ.λ.) ωστόσο η εργασία με μία συγκεκριμένη ομάδα στόχο προϋποθέτει βαθιά γνώση των ιδιομορφιών της είτε από εμπειρία είτε από επιστημονική κατάρτιση. Ως εκ τούτου η εξειδίκευση σε συγκεκριμένη ομάδα στόχο θα ήταν επιθυμητή.

Εξειδικευμένες Γνώσεις και Τυπικά προσόντα

Ο σύμβουλος ανήκει στο χώρο των κοινωνικών επιστημόνων και σαφώς είναι επηρεασμένος από τις θεωρίες και το γνωσιολογικό υπόβαθρο των επιστημών της Κοινωνικής Εργασίας, Ψυχολογίας, Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Κοινωνιολογίας, Οικονομίας, Κοινωνικής Έρευνας, Στατιστικής, Παιδαγωγικών κ.ά. Ανάλογα με το επιστημονικό background του Συμβούλου Γρα.Συν. ποικίλουν και οι γνώσεις του. Έτσι π.χ. ο Κοινωνικός λειτουργός – σύμβουλος διαθέτει γνώσεις από την κατά περίπτωση κοινωνική εργασία (case work), την συνέντευξη και χρησιμοποιεί κατά κόρον τη συμβουλευτική ως μέσο για την ενασχόληση με τις περιπτώσεις, που αναλαμβάνει. Ο ψυχολόγος σε ένα άλλο επίπεδο ασχολείται με τη συμβουλευτική δίνοντάς της όμως μια ψυχοδυναμική - ψυχαναλυτική ερμηνεία βασισμένη στην επιστήμη της ψυχολογίας και στις θεωρίες που τη συνθέτουν. Με το ίδιο μοτίβο κάθε επιστήμονας αξιοποιεί τις οικείες του γνώσεις και τα προσόντα που έχει αποκτήσει σπουδάζοντας ένα συγκεκριμένο επάγγελμα. Ο σύμβουλος έχει γνώσεις που προέρχονται από διάφορες επιστήμες:

- ✓ Κοινωνιολογίας
- ✓ Κοινωνικής Ανθρωπολογίας
- ✓ Ατομικής, Κοινωνικής και Συμβουλευτικής Ψυχολογίας
- ✓ Ψυχομετρίας
- ✓ Επαγγελματικού Προσανατολισμού – Επαγγελματικής Ανάπτυξης
- ✓ Διαμεθοδικής Κοινωνικής Εργασίας με έμφαση στην κατά περίπτωση Κοινωνική Εργασία
- ✓ Ψυχιατρικής
- ✓ Οικονομίας
- ✓ Στατιστικής

Ειδικότερα ο Σύμβουλος θα πρέπει να γνωρίζει:

- ✓ Έννοιες όπως, Έφηβος, Οικογένεια, Κοινωνία, Σχολείο και ο ρόλος τους ως παράγοντες κοινωνικοποίησης του ατόμου
- ✓ Στοιχεία κοινωνιολογίας, Κοινωνικής στρωμάτωσης και διαφοροποίησης, Στοιχεία Κοινωνικού ελέγχου
- ✓ Στοιχεία της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης
- ✓ Στοιχεία κοινωνικής ψυχολογίας και ψυχολογίας του περιβάλλοντος
- ✓ Εξελικτική ψυχολογία και ψυχολογία της προσωπικότητας και ποιοι παράγοντες την επηρεάζουν
- ✓ Τη σχέση προσωπικότητας και συμπεριφοράς
- ✓ Θεωρίες συμβουλευτικής, γενικότερα, αλλά και συμβουλευτικής ειδικότερα, καθώς και εξοικείωση με τις σύγχρονες εξελίξεις και σχετικά ερευνητικά δεδομένα

- ✓ Θεωρίες εκπαίδευσης ενηλίκων και των εξελίξεων στο χώρο της εκπαίδευσης και της επαγγελματικής κατάρτισης
- ✓ Δομή και χρήση των ψυχομετρικών εργαλείων όπως τεστ ικανοτήτων, ερωτηματολόγια ενδιαφερόντων, αξιών κλπ. (όπως π.χ. τα Holland Code, Myers-Briggs Analogy Test και Birkman Personality Assessment).

Επαγγελματικές Δεξιότητες του Συμβούλου Γρα.Συν.

Η συμβουλευτική αποτελεί μια διαδικασία με τις δικές της τεχνικές και αρχές με τις οποίες είναι δομημένη που ο σύμβουλος καλείται να εφαρμόσει στην θεραπευτική διαδικασία. Πιο συγκεκριμένα ο σύμβουλος πρέπει να διαθέτει:

- **Εμπιστευτικότητα** – Δημιουργία κλίματος εμπιστοσύνης πάνω στο οποίο δομείται η επαγγελματική σχέση.
- **Τήρηση του απορρήτου** – Η εχεμύθεια είναι απαραίτητη τόσο στο χτίσιμο της εμπιστοσύνης όσο και στην πορεία προς επίλυση του προβλήματος.
- **Σεβασμός – Μη κριτική συμπεριφορά** – Ο σύμβουλος παραδέχεται πλήρως τις επιθυμίες της περίπτωσης, σέβεται απόλυτα την προσωπικότητά του και δεν κρίνει παρελθούσες ή παρούσες συμπεριφορές του ατόμου.
- **Σωστή ακρόαση** – Προσεκτική ακρόαση του ατόμου στη διαδικασία της συμβουλευτικής. Πρέπει να δίνεται προσοχή τόσο σε αυτά που λέει ο εξυπηρετούμενος όσο και στο τρόπο που τα εκφράζει.
- **Λεκτική - μη λεκτική επικοινωνία**. Πολύ σημαντική είναι η γλώσσα του σώματος. Παρατηρητικότητα και εγρήγορση του Συμβούλου Γρα.Συν. κατά τη διάρκεια των συνεδρίων.
- **Αυτενέργεια** – Το βασικότερο ίσως σημείο της συμβουλευτικής και απώτερος σκοπός είναι να οδηγηθεί το άτομο στην επίλυση των προβλημάτων του σταδιακά, συνειδητοποιώντας την κατάσταση και προβαίνοντας μόνος του σε ενέργειες.
- **Ενίσχυση της αυτοεκτίμησης** – Είναι σχεδόν δεδομένο ότι το άτομο που προσέρχεται σε μία υπηρεσία για συμβουλευτική, παρουσιάζει δυσλειτουργία στην κοινωνική του λειτουργικότητα και σημάδια χαμηλής αυτοεκτίμησης και έλλειψη αυτοπεποίθησης. Τονωτική ένεση αποτελούν τεχνικές για ενίσχυση της αυτοεκτίμησης του ατόμου είτε ατομικά είτε σε ομάδες αυτογνωσίας.
- **Χρήση κατάλληλων ερωτήσεων** – Ο σύμβουλος χρησιμοποιεί ανοικτές ή κλειστές ερωτήσεις την κατάλληλη στιγμή και κάνει χρήση πρότυπων εκφράσεων ή ερωτήσεων για να εκμαιεύσει από τον εξυπηρετούμενο τις κατάλληλες πληροφορίες για την περίπτωση.
- **Αποφυγή στερεοτύπων και προκαταλήψεων** – Εννοείται ότι ο σύμβουλος αποφεύγει να εκδηλώσει τα οποιαδήποτε στερεότυπα και κυρίως όταν ασχολείται με κάποιο περιστατικό.
- **Μεταβίβαση – Αντιμεταβίβαση** – Να μην μεταβιβάζει τα συναισθήματά του προς τον εξυπηρετούμενο και να μην δέχεται την αντιμεταβίβαση συναισθημάτων από τον εξυπηρετούμενο.

Παράλληλα με τα παραπάνω που σχετίζονται άμεσα με το λειτουργός της συμβουλευτικής, ο Σύμβουλος θα πρέπει να διαθέτει δεξιότητες που σχετίζονται:

- Τη χρήση του Η/Υ
- Τη γλωσσική επάρκεια σε μια τουλάχιστον ξένη γλώσσα
- Την Ανεύρεση / εντοπισμό / οργάνωση αξιόπιστων πληροφοριών
- Την εξοικείωση με τις ανάγκες της τοπικής αγοράς

Στοιχεία Προσωπικότητας

Ο σύμβουλος ασχολείται με τον άνθρωπο, και μάλιστα κάποιες φορές, σε μία περίοδο της ζωής του που βρίσκεται σε δυσκολία να αντεπεξέλθει στις καταστάσεις. Έρχεται σε επαφή με ευπαθείς ομάδες του πληθυσμού που πέρα από τις ιδιαιτερότητες που παρουσιάζουν είναι παράλληλα και επιφυλακτικά στο να εμπιστευτούν κάποιον. Έχοντας υπόψη τα παραπάνω ο/η σύμβουλος πρέπει να διαθέτει τα εξής στοιχεία:

- να έχει ευγένεια και σεβασμό
- να έχει ενδιαφέρον να εργάζεται με ανθρώπους
- να έχει αίσθηση του χιούμορ και ανθρωπιά
- να εμπνέει εμπιστοσύνη και αξιοπιστία
- να ξέρει να θέτει τα όρια στην επαγγελματική σχέση
- να είναι θετικά διακείμενος απέναντι στον εξυπηρετούμενο
- να έχει αυτογνωσία
- να διαθέτει κριτική σκέψη
- να αποφεύγει τις προσπάθειες του / της εξυπηρετούμενου /ης να τον / την χειρίζεται και να τον / την κατευθύνει
- να τηρεί τις αρχές και τη δεοντολογία της επιστήμης του / της
- να έχει άνεση στην επικοινωνία. Να έχει εξασκηθεί αρκετά στη γνήσια και πραγματική ακρόαση των συμβουλευόμενων (γεγονός που διευκολύνει τόσο τις ομαδικές όσο και τις ατομικές συνεδρίες)
- να είναι ευέλικτος και προσαρμοστικός
- να είναι οργανωτικός /η και μεθοδικός /η
- να μπορεί να διαχειριστεί καταστάσεις κρίσεις
- να μην επιλέγει τα περιστατικά με τα οποία ασχολείται
- να αγαπάει τη δουλειά του
- να αναπτύσσει πρωτοβουλία
- να έχει ανοχή στη διαφορετικότητα, σε καταστάσεις αντίφασης και σύγχυσης, καθώς και σε διαφορετικά συστήματα αξιών
- δεν θα πρέπει να τείνει να δημιουργεί σχέσεις εξουσίας με τους άλλους συμβουλευόμενους
- να είναι οξυδερκής και ενσυναίσθητος, όντας παράλληλα σε θέση να κρατάει προσωπικές θέσεις, επιλογές, αξίες και συναισθήματα έξω από την συμβουλευτική σχέση
- να είναι σε θέση να έχει μια συνολική θεώρηση του ατόμου μέσα στο περιβάλλον του
- να μην είναι στατικός /η επαγγελματικά και να παρακολουθεί τις εξελίξεις στον τομέα της επιστήμης του /της, πάνω στον οποίο να επιμορφώνεται συνεχώς.

Ανάλυση του προφίλ του Συμβούλου Γρα.Συν.

Ο/Η Σύμβουλος είναι το στέλεχος που, βοηθά τα άνεργα άτομα, να ενταχθούν (ή επανενταχθούν) στην αγορά εργασίας, είτε άμεσα, αν διαθέτουν τα προσόντα που ζητά η αγορά εργασίας, είτε έμμεσα, αφού προηγουμένως καταρτιστούν επαγγελματικά και γίνουν απασχολήσιμα. Για να ανταποκριθεί με επιτυχία στην αποστολή του/της ο/η Σύμβουλος διερευνά, αφενός μεν, τις ανάγκες των επιχειρήσεων και αφετέρου τις ανάγκες των ανέργων, τους οποίους υποστηρίζει να καταρτίσουν και να εφαρμόσουν το κατάλληλο γι' αυτούς σχέδιο σταδιοδρομίας. Με το έργο του/της συμβάλλει στην σύζευξη προσφοράς και ζήτησης εργασίας.

Ιστορικά ο/η σύμβουλος συνιστά εξέλιξη του τοποθετητή ή στελέχους τοποθέτησης των υπηρεσιών. Τα νέα στοιχεία που η τεχνολογική και κοινωνικό οικονομική εξέλιξη πρόσθεσε στο προφίλ του στελέχους των υπηρεσιών είναι τα εξής: η ανάγκη για συνεχή μάθηση / κατάρτιση του

εργατικού δυναμικού, η ανάγκη πρόληψης ή/και καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού, η προώθηση της ισότητας ευκαιριών και τέλος οι ενεργητικές πολιτικές. Αποτέλεσμα των αλλαγών αυτών είναι να πρέπει τα άτομα, σε κάθε φάση της επαγγελματικής του ζωής και ειδικότερα όταν είναι άνεργα, υποστηριζόμενα από ένα ειδικά εκπαιδευμένο άτομο, να κάνουν έναν απολογισμό της σταδιοδρομίας τους και να επανασχεδιάζουν τη μελλοντική τους πορεία.

Αναλυτικά τα καθήκοντα του/της Συμβούλου Γρα.Συν. είναι τα εξής:

- ανιχνεύει την τοπική αγορά εργασίας και συνάπτει καλές σχέσεις με τις επιχειρήσεις με σκοπό τον εντοπισμό θέσεων εργασίας και την προώθηση των ανέργων στην απασχόληση
- συλλέγει πληροφορίες για την αγορά της εκπαίδευσης / κατάρτισης ώστε να είναι σε θέση να ενημερώνουν σχετικά τους ανέργους
- υποδέχεται, συμβουλεύει και ενημερώνει, ατομικά και ομαδικά, άνεργα άτομα σχετικά με τις ευκαιρίες, κατάρτισης καθώς και τα προγράμματα
- καθοδηγεί τα άνεργα άτομα κατά τη διάρκεια της διαδικασίας αναζήτησης εργασίας ώστε να:
 - αναγνωρίσουν τα κυριότερα προσωπικά τους χαρακτηριστικά
 - ενημερωθούν για τις εκπαιδευτικές διεξόδους
 - βάλουν επαγγελματικούς στόχους, συνεκτιμώντας τα προσωπικά τους χαρακτηριστικά και τις ευκαιρίες που τους προσφέρει το περιβάλλον
 - αναπτύξουν τις δεξιότητες που απαιτούνται για την αναζήτηση εργασίας
 - καταρτίσουν ένα σχέδιο δράσης που θα τους βοηθήσει να ενταχθούν στην αγορά εργασίας
- παραπέμπει τα άνεργα άτομα σε θέσεις κατάρτισης
- τοποθετεί τα άνεργα άτομα σε θέσεις εργασίας
- διαχειρίζεται το μηχανογραφημένο μητρώο επιχειρήσεων του γραφείου
- διαχειρίζεται το μηχανογραφημένο μητρώο ανέργων-μαθητών του γραφείου
- δικτυώνεται και συνάπτει συνεργασίες με φορείς και υπηρεσίες (επιμελητήρια, συνδικαλιστικούς φορείς, εταιρείες κλπ.) προκειμένου να τους κινητοποιούν για την εξεύρεση λύσεων στα προβλήματα των ανέργων και γενικότερα των ανέργων που απειλούνται από κοινωνικό αποκλεισμό.

Όπως προκύπτει το έργο του/της Συμβούλου Γρα.Συν. κινείται (ή θα έπρεπε να κινείται) σε τρεις βασικούς άξονες:

- α) Συνέντευξη με το άνεργο άτομο- μαθητή ΤΕΕ,
- β) συνεργασία με επιχειρήσεις και
- γ) συνεργασία με κέντρα επαγγελματικής κατάρτισης. Είναι ο διαμεσολαβητής μεταξύ του ανέργου, της επιχείρησης και των κέντρων κατάρτισης. Σημειωτέον ότι στην παρούσα συγκυρία και λόγω της ανάγκης συνεχούς εκπαίδευσης/κατάρτισης του εργατικού δυναμικού ο τρίτος άξονας, δηλαδή η επικοινωνία του/της Συμβούλου Γρα.Συν. με τα Κέντρα Επαγγελματικής Κατάρτισης αποκτά ολοένα και μεγαλύτερη βαρύτητα.

Η συστηματική προσέγγιση της επικοινωνίας ως στοιχείο ποιότητας του Συμβούλου

Η επικοινωνία / συμπεριφορά είναι ένα δραστικό φαινόμενο, στο οποίο η βασική μονάδα είναι λιγότερο το άτομο και πιο πολύ η σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στα άτομα. Κάθε άτομο εκφράζεται μέσα από τη συμπεριφορά του, άρα από τη σχέση που δημιουργείται μεταξύ των ατόμων. Κάθε ενέργεια ενός μέλους του συστήματος είναι μια ανταπόκριση σε μια ενέργεια του άλλου, και με τη σειρά της αποτελεί ερέθισμα (stimulus), στο οποίο αντιδρά ο άλλος και ούτω καθ' εξής.

Η επικοινωνία καθορίζεται από πλαίσια μέσα στα οποία διεξάγεται. Αυτό το πλαίσιο (context) αφορά τις σχέσεις που συνδέουν τα άτομα που επικοινωνούν με το περιβάλλον, στο οποίο λαμβάνει χώρα η αλληλεπίδραση, και την κατάσταση που συνδέει τους πρωταγωνιστές.

Η σχέση ανάμεσα σε δύο ομιλητές διαρθρώνεται σύμφωνα με δύο μοντέλα: το **συμμετρικό** και το **συμπληρωματικό**. Για παράδειγμα μητέρα – παιδί, γιατρός – ασθενής, δάσκαλος – μαθητής.

Βελτίωση της ατομικής επικοινωνίας

1. καθορισμός του αντικειμενικού σκοπού
2. προορισμός του ακροατηρίου
3. διαμόρφωση της επικοινωνίας
4. καθορισμός του μέσου (μέσα και κανάλια επικοινωνίας)
5. καθορισμός αμοιβαίου ενδιαφέροντος
6. ο χρόνος
7. ο όγκος
8. μέτρηση των αποτελεσμάτων

Παραμόρφωση στην επικοινωνία

1. χαρακτηριστικά του αποδέκτη
2. επιλεκτική αντίληψη
3. σημασιολογικά προβλήματα
4. χρονικές πιέσεις
5. διαφορές στον τύπο του ακροατή
6. διαφορές στην ιεραρχία
7. προκατάληψη
8. ασαφή σχέδια οργάνωσης
9. έλλειψη σαφήνειας
10. έλλειψη ικανότητας στο διάβασμα

Αποτελεσματική επικοινωνία

1. η ποιότητα του μηνύματος και η παρουσίαση του
2. η επίτευξη των επιθυμητών αποτελεσμάτων
3. ο κατάλληλος χρόνος μετάδοσης του μηνύματος
4. η ανατροφοδότηση και ακρόαση
5. η ειλικρίνεια
6. τα κατάλληλα κανάλια και μέσα
7. πρέπει να δίνεται μεγάλη προσοχή σε ότι λέγει ο συνομιλητής
8. πρέπει να υπάρχει ειλικρίνεια και ενδιαφέρον
9. πρέπει να υπάρχει κατανόηση
10. πρέπει να υπάρχει σεβασμός
11. πρέπει το άτομο να υπολογίζει το συνομιλητή του

1.4. Εφηβική ηλικία – έφηβος

1.4.1. Γενικά

Αλήθεια, πότε αρχίζει και πότε τελειώνει η εφηβική ηλικία;

Ας συμφωνήσουμε πρώτα για το ποια είναι η διάρκεια της εφηβικής ηλικίας μέσα στον κύκλο της ζωής. Πότε αρχίζει και πότε τελειώνει αυτή η περιπέτεια στη διάρκεια της ανθρώπινης ύπαρξης;

Είναι εύκολο να συμφωνήσουμε για το ποια είναι η αφετηρία. Διαθέτουμε πράγματι ένα καθολικό βιολογικό γεγονός για να προσδιορίσουμε την έναρξη της νεότητας: την **ήβη**⁴. Γνωρίζουμε καλά τις φάσεις της ήβης, που αρχίζει κατά μέσον όρο στα ένδεκα στα κορίτσια και μεταξύ ένδεκα και δώδεκα στα αγόρια και οφείλονται κυρίως στην έκκριση ορμονών (οιστρογόνων για τα κορίτσια, ανδρογόνων για τα αγόρια). Η σωματική ανάπτυξη επιταχύνεται απότομα και κάνουν την εμφάνισή τους τα δευτερογενή χαρακτηριστικά του φύλου (γίνεται δε φανερό με τις διάφορες σωματικές αλλαγές, όπως η αύξηση των άκρων, η τριχοφυΐα, η γενετήσια λειτουργία κ.ά.). Μπορούμε λοιπόν να θεωρήσουμε ότι **η ήβη αρχίζει στα ένδεκα και να τοποθετήσουμε σ' αυτή τη χρονική στιγμή την έναρξη της εφηβείας.**

Οι αλλαγές της εφηβείας χαράσσουν τα όρια μεταξύ δύο κόσμων. Σηματοδοτούν το τέλος της παιδικής ηλικίας⁵ και εισάγουν το άτομο σε μια νέα φάση, που θα το οδηγήσει στην ιεραρχική θέση του ολοκληρωμένου σεξουαλικά ενήλικου. Η εμφάνιση της εφηβείας είναι ένα φαινόμενο προφανές και στο ίδιο το άτομο και στο περιβάλλον του και καθιστά αδύνατη τη διατήρηση του «καθεστώτος» της παιδικής ηλικίας.

Αν ήταν εύκολο να προσδιορίσουμε την αφετηρία της εφηβείας, δε συμβαίνει το ίδιο και με το τέρμα της. **Πότε τελειώνει η εφηβεία;** Τελειώνει, όπως δηλώνει η πλειοψηφία των ειδικών για την ανθρώπινη ανάπτυξη, όταν το άτομο μπαίνει στην ηλικία του ενήλικου. Όμως αυτό μας παραπέμπει σε ένα άλλο ζήτημα: Πότε μπορεί κάποιος να θεωρηθεί ενήλικος και ποια σημεία επιτρέπουν να δηλώσει κάποιος: «Από δω ένας έφηβος, και από δω ένα ενήλικος»;

Ποια είναι τα κριτήρια; Για πολύ καιρό υπήρχαν διαθέσιμα τέτοια κριτήρια για τον καταμερισμό σε ηλικιακές ομάδες και για να θεωρηθεί ένα άτομο ως ενήλικο, βάσει κάποιου αριθμού κινήσεων το άτομο αυτού, σε μια δεδομένη στιγμή της ύπαρξης του. Για να θεωρηθεί κάποιος ενήλικος, έπρεπε ως άτομο να έχει προβεί σε μια σειρά κοινωνικά αναγνωρίσιμα κινήσεων: Να έχει τελειώσει τις σπουδές, να έχει αποκτήσει πρόσβαση στην αγορά εργασίας, να ζει τη ζωή του ζευγαριού, να έχει εγκαταλείψει το πατρικό του σπίτι για μια ανεξάρτητη, δική του κατοικία, και ως τελευταίο σημείο της ενηλικίωσής του να έχει γίνει γονιός, με τη σειρά του, και να έχει αναλάβει την ευθύνη της επόμενης γενιάς.

Περιττό να υπογραμμίσουμε ότι αυτές οι κινήσεις πρόσβασης στην ενηλικίωση γνώρισαν σημαντική εξέλιξη, που επιταχύνθηκε ιδιαίτερα τις δυο τελευταίες δεκαετίες. Στην πράξη όλες οι κινήσεις αυτές προωθούνται βαθμιαία σε μια όλο και μεγαλύτερη ηλικία. Η φοίτηση επιμηκύνεται διαρκώς, τα επαγγελματικά προσόντα που απαιτούνται είναι όλο και μεγαλύτερα, η πρόσβαση στην εργασία

⁴ Με τον όρο αυτό γίνεται αναφορά στο σύνολο των βιολογικών και μορφολογικών αλλαγών που σηματοδοτούν την έναρξη της δεύτερης δεκαετίας της ανθρώπινης ύπαρξης και οδηγούν το σώμα στη βιολογική και σεξουαλική του ωριμότητα.

⁵ Το τέλος της παιδικής ηλικίας για τα αγόρια σηματοδοτείται με την αύξηση του μεγέθους του πέους, των όρχεων και του όσχεου, καθώς και την εμφάνιση της τριχοφυΐας. Στα κορίτσια αντίστοιχα, παρατηρούνται αύξηση του στήθους, ανάπτυξη των ωοθηκών και της μήτρας και εμφάνιση της έμμηνης ρήσης.

πιο αργή και πιο περίπλοκη. Το ίδιο συμβαίνει και με τις πιο προσωπικές πλευρές αυτού του προγράμματος πρόσβασης στην ενηλικίωση: Η δέσμευση με γάμο ή σε μια μόνιμη σχέση και η γέννηση του πρώτου παιδιού αναβάλλονται ολοένα και περισσότερο, χρονικά. Τα γεγονότα αυτά συμβαίνουν σήμερα, κατά μέσον όρο, μετά τα είκοσι πέντε χρόνια.

Είναι λοιπόν προφανές ότι οι νέοι των είκοσι δύο ή είκοσι τριών ετών δεν είναι πλέον έφηβοι, έστω και αν φοιτούν ακόμη ή απέχουν πολύ από την πρόσβασή τους στην αγορά εργασίας. Οι νέοι ενήλικοι όμως έχουν υλοποιήσει πλήρως τους στόχους της εφηβείας τους: έχουν αλλάξει ριζικά τις σχέσεις με τους γονείς τους, για να κατακτήσουν μια μορφή αυτονομίας, έχουν δημιουργήσει ουσιαστικές σχέσεις με άλλους νέους της ηλικίας τους, διαθέτουν μια σεξουαλική ταυτότητα με οριστικό προσανατολισμό και παρέχουν αποδείξεις για την ανάληψη ευθυνών στο ηθικό και αξιακό πεδίο. Πράγματι, οι νέοι αυτοί έχουν εγκαταλείψει πια την εφηβεία και συμμερίζονται νέους προβληματισμούς, που απασχολούν τους νέους που ενηλικιώθηκαν: τη συμμετοχή τους στην επαγγελματική ζωή και στη ζωή σε μια μόνιμη σχέση.

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε πως η εφηβεία αρχίζει στα ένδεκα χρόνια και ολοκληρώνεται γύρω στα είκοσι, όταν το άτομο πραγματοποιήσει τους στόχους της νεότητας και αναλάβει τις ευθύνες ζωής ενός νεαρού ενηλίκου.

Η εφηβεία συμπεριλαμβάνει λοιπόν ένα πολύ σημαντικό διάστημα, που πρακτικά καλύπτει ολόκληρη τη δεύτερη δεκαετία της ανθρώπινης ύπαρξης.

Είναι προφανές ότι τα άτομα εξελίσσονται σε αυτή την περίοδο. Οι φροντίδες και τα ερωτηματικά που τα απασχολούν δεν είναι ίδια στα 13 και στα 18 τους χρόνια. Θεωρείται⁶ λοιπόν ότι η εφηβεία πρέπει να χωρίζεται σε τρεις φάσεις:

Στην αρχή της εφηβείας, από τα 11 έως τα 14 χρόνια, που προσδιορίζεται από τις αλλαγές της ήβης και αποτελεί μια μεταβατική περίοδο για την ύπαρξη⁷. Η μέση εφηβεία εκτείνεται από τα 15 έως τα 17 και χαρακτηρίζεται από αλλαγές της κοινωνικής ζωής: Απομάκρυνση από την οικογενειακή επίδραση, για τη δημιουργία νέων δεσμών, ανά ζεύγη. Η τελευταία φάση της εφηβείας, που εκτείνεται από τα 18 έως τα 20-21, χαρακτηρίζεται από την παγίωση της ταυτότητας και τη διαμόρφωση μελλοντικών προοπτικών.

Το αρχικό στάδιο, από τα 11 έως τα 14 έτη, σηματοδοτεί αλλαγές στη συμπεριφορά του παιδιού. Στην αρχή της εφηβείας ή κατ' άλλους στην **προεφηβεία** παρουσιάζονται αλλαγές της επίδοσης και γενικότερα των ικανοτήτων. Ορισμένοι μάλιστα μιλούν και για χειροτέρευση της επίδοσης ή για «κρίση της επίδοσης», η οποία μπορεί να υπερνικηθεί, αν υπάρχουν μεγαλύτερα αποθέματα νοητικά ή και καλές ενισχύσεις από την οικογένεια. Η κρίση αυτή οφείλεται κυρίως στο ότι κατά την προεφηβεία έχουμε αλλαγή της στάσης του παιδιού προς το σχολείο. Η στάση του αυτή δεν είναι ευνοϊκή και περιέχει μείωση του σχετικού ενδιαφέροντος του. Οι γονείς παύουν να αναγνωρίζουν το χαρακτήρα του παιδιού τους. Ο έφηβος παρουσιάζεται αινιγματικός,

⁶ Σύμφωνα με την Εταιρεία Έρευνας της Εφηβείας (Society for Research on Adolescence, 1991).

⁷ Τα τελευταία χρόνια όλο και περισσότερα μικρά παιδιά, συνήθως κορίτσια, εμφανίζουν σημάδια πρόωρης ανάπτυξης. Η κατάσταση που εξελίσσεται σε μάλιστα, καλείται **πρώιμη εφηβεία** και ίσως τελικά να οφείλεται στο περιβάλλον. Πρόσφατες έρευνες αποδεικνύουν ότι τα παιδιά φτάνουν στην εφηβεία σε μικρές ηλικίες και οι επιστήμονες αρχίζουν να διαβλέπουν σχέσεις ανάμεσα σε αυτή την τάση και άλλες κοινωνικές παρεκκλίσεις, όπως η μόλυνση του περιβάλλοντος και ο καθιστικός τρόπος ζωής. Τα τελευταία 30 χρόνια η ευρεία πρόσβαση στους υπολογιστές και τις τηλεοράσεις έχει οδηγήσει σε ένα όλο και πιο νωχελικό τρόπο ζωής. Τα δραστήρια παιδιά παράγουν περισσότερη μελατονίνη, μια φυσική ορμόνη που έχει το ρόλο του βιολογικού ρολογιού στον ανθρώπινο οργανισμό. Αυτό θα μπορούσε να εξηγήσει το λόγο για τον οποίο τα παιδιά που κάνουν καθιστική ζωή μπαίνουν συντομότερα στην εφηβεία. Το ανθρώπινο σώμα θεωρεί ότι η μειωμένη παραγωγή μελατονίνης αποτελεί ένδειξη έναρξης της εφηβείας.

απαιτητικός, ανυπόμονος και εριστικός. Όταν δεν ικανοποιούνται άμεσα οι ανάγκες του, γίνεται επιθετικός και οι αντιδράσεις του είναι απρόβλεπτες. Συχνά παρατηρείται παλινδρόμηση και ο έφηβος μιμείται τη συμπεριφορά μικρότερου παιδιού, γίνεται το μωρό της μαμάς του και αναζητεί τη φροντίδα της. Σε αυτό το πρώτο στάδιο, οι παρέες είναι με άτομα του ίδιου φύλου. Τα αγόρια αναπτύσσουν έντονες φιλίες με τα αγόρια -το ίδιο και τα κορίτσια-, λένε τα μυστικά τους, συγκρίνονται. Φτιάχνουν προσωπικές σεξουαλικές θεωρίες. Ενώ τα μέσα μαζικής ενημέρωσης προσφέρουν άφθονες πληροφορίες και στο σχολείο διδάσκεται το μάθημα της σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης, το κάθε παιδί εξακολουθεί να αναπτύσσει τις δικές του θεωρίες. Στα κορίτσια αρχίζει η έμμηνη ρύση. Το πώς αυτή η λειτουργία θα γίνει αποδεκτή και θα επισφραγίσει τη θηλυκότητά τους εξαρτάται κυρίως από τις συζητήσεις γύρω από το θέμα που έχουν κάνει με τη μητέρα τους. Τα αγόρια ανακαλύπτουν τον αυνανισμό, ο οποίος μολονότι είναι αποδεκτός στη σύγχρονη κοινωνία, συνεχίζει να προκαλεί φόβο και ενοχές στους εφήβους.

Στο μέσο στάδιο, από τα 15 έως τα 17 έτη, εμφανίζεται καθαρά ο ανταγωνισμός με τους γονείς, οι οποίοι παύουν να είναι αντικείμενα θαυμασμού, ενώ η παρέα τους θεωρείται ανιαρή και τα αστεία τους ανούσια. Ο έφηβος αρνείται να τους συνοδέψει σε εξόδους ή να συμμετάσχει σε οικογενειακές γιορτές και συγκεντρώσεις. Αντίθετα, εκδηλώνεται ο θαυμασμός για κάποιον άλλο σημαντικό ενήλικο, π.χ., έναν καθηγητή, ο οποίος χρησιμεύει ως γονεϊκό υποκατάστατο. Αυτόν το θετικό ρόλο μπορεί να παίξει ο μεγαλύτερος φίλος ή ο δάσκαλος, καθώς ο έφηβος αναζητεί τη στήριξη που δεν μπορεί να πάρει από το γονιό σε κάποιον φίλο. Σε αυτό το στάδιο εκδηλώνονται οι παράφοροι έρωτες, καταστάσεις έντονου πάθους και μικρής διάρκειας. Ο σύντροφος ενώ είναι φαντασικά παρών, στην πραγματικότητα κρατιέται σε απόσταση ασφαλείας. Ο έφηβος μένει πολλές ώρες μόνος του στο δωμάτιό του ακούγοντας μουσική ή γράφοντας τις κρυφές σκέψεις του. Διανύει μια περίοδο μοναξιάς αλλά και δημιουργικότητας, κατά την οποία φιλοσοφικά ερωτήματα και υπαρξιακές αναζητήσεις απαιτούν την απάντησή τους.

Στο τελικό στάδιο, από τα 18 έως τα 20-21 έτη, έχουμε τη σταθεροποίηση της ταυτότητας. Οι έντονες συγκρούσεις παύουν, η ταυτότητα ολοκληρώνεται, οι απαιτήσεις της ενήλικης ζωής οδηγούν τον έφηβο να προσαρμοστεί στην πραγματικότητα. Οι ετεροφυλικές σεξουαλικές σχέσεις αποκτούν μεγαλύτερη διάρκεια (και μπορεί να καταλήξουν σε αρραβώνα και σε γάμο), ενώ επέρχεται η συμφιλίωση με τους γονείς. Οι έφηβοι ζητούν τη βοήθειά τους για την επιλογή σπουδών και επαγγέλματος. Έτσι, παύει ο ανταγωνισμός και οι γονείς γίνονται σύμμαχοι και φίλοι.

Η νοημοσύνη καθαυτή υφίσταται κατά την εφηβική ηλικία επίσης ορισμένες αλλαγές. Στην ηλικία των 12-14 ετών παρατηρείται μια αξιοπρόσεκτη αύξηση, στα 20 αύξηση κατά 100. Οι αλλαγές αυτές αναφέρονται και στη διαφοροποίηση των επιμέρους νοητικών ικανοτήτων.

Η εφηβεία μάλιστα ως εξελικτικό στάδιο αποτελεί έναν από τους κύριους παράγοντες που επηρεάζουν τις σχολικές επιδόσεις. Όπως αναφέραμε, αυτήν την περίοδο οι νέοι διεκδικούν την ανεξαρτησία τους, ανακαλύπτουν την ταυτότητα τους, ορίζουν τη θέση τους στην κοινωνία, έρχονται αντιμέτωποι με την σεξουαλικότητα τους, αρχίζουν να βάζουν στόχους και να παίρνουν σημαντικές αποφάσεις, όπως ο επαγγελματικός προσανατολισμός τους· κι όλα αυτά είναι πηγές άγχους.

Οι απαιτήσεις του σχολείου σήμερα είναι πολύ μεγαλύτερες συγκριτικά με προηγούμενες γενιές. Στην ανταγωνιστική κοινωνία το τίμημα της αποτυχίας είναι βαρύ. Η κακή απόδοση στο σχολείο είναι συνηθισμένη έκφραση της επανάστασης του εφήβου. Αρκετοί είναι εκείνοι που πιστεύουν πως η ζωή θα ήταν τέλεια αν δεν υπήρχε το σχολείο. Στη διάρκεια του μαθήματος είναι αφηρημένοι ή προσπαθούν να αποσπάσουν την προσοχή των καθηγητών διακόπτοντας έτσι το μάθημα και ενοχλώντας πιο ευσυνειδητούς μαθητές. Σπάνια παραδίδουν εργασίες, δε γράφουν καλά ή απουσιάζουν από τα διαγωνίσματα, δεν ενδιαφέρονται για καλούς βαθμούς και γενικά φαίνεται να

μη νοιάζονται για τη μάθηση και να αδιαφορούν για το μέλλον τους. Ορισμένοι μαθητές που έχουν τέτοια συμπεριφορά απέναντι στο σχολείο συχνά κρύβουν ένα αίσθημα αποτυχίας. Οι αντιδράσεις τους θυμίζουν κατάθλιψη ή χαμηλή αυτοεκτίμηση που τους στερεί τα κίνητρα. Δεν έχουν πολλές απαιτήσεις από τον εαυτό τους και γι' αυτό δεν καταβάλλουν καμία προσπάθεια για να έχουν καλύτερη απόδοση στο σχολείο- παρόλο που η επιτυχία τους στο σχολείο θα ενίσχυε την αυτοπεποίθησή τους, αυτοί θεωρούν ότι δεν τους αξίζει και γι' αυτό δεν προσπαθούν να την κατακτήσουν.

Πολλές φορές το οικογενειακό περιβάλλον ή και οι ίδιοι οι εκπαιδευτικοί ασκώντας κριτική και ξεστομίζοντας χαρακτηρισμούς, όπως «είσαι χαζός, τεμπέλης, κλπ» δίνουν έμφαση στις χαμηλές επιδόσεις και τον αποθαρρύνουν. Αυτή η αντιμετώπιση του καταστρέφει την αυτοπεποίθησή και δεν του δίνει κίνητρο για μεγαλύτερη προσπάθεια.

Οι καλοί μαθητές συνήθως έχουν καλή υγεία, η νοημοσύνη τους είναι μέση ή άνω του μέσου όρου και έχουν ιδιαίτερα ανεπτυγμένες κοινωνικές δεξιότητες. Έχουν καλή αυτοεικόνα, αυτοπεποίθησή και σωστή αντίληψη για την ποιότητα των σχέσεων με τους άλλους.

Δεν είναι όμως μόνο το σχολείο αυτό το οποίο αρνείται ένα παιδί κατά τη διάρκεια της εφηβείας. Γενικά εκείνη την περίοδο τα παιδιά εμφανίζουν μια επιθετική στάση προς το περιβάλλον τους είτε αυτό αποτελείται από τους πιο κοντινούς του ανθρώπους, δηλαδή τους φίλους του είτε από τους συγγενείς.

Η Ελληνική Μυθολογία είναι διάσπαρτη από ιστορίες που διαπραγματεύονται θέματα εφηβείας⁸.

⁸ Μπορούμε να ξεκινήσουμε με το μύθο του Οιδίποδα, το πρότυπο της εφηβικής διεκδίκησης της μητέρας με την πατροκτόνο εξέλιξη.

Ο Θησέας ξεκινά την πορεία για να συναντήσει τον πατέρα του, όταν είναι σε θέση να σηκώσει το βράχο που έκρυβε τα σανδάλια και το ξίφος του πατέρα. Στη διαδρομή εκτελεί έξι άθλους και την έβδομη ημέρα φθάνει στο στόχο του. Έτσι έχει επιτευχθεί η καταξίωση και αποδοχή του. Αργότερα βέβαια θα προκαλέσει ακούσια (:) τον θάνατο του πατέρα του. Στέλνει το λάθος μήνυμα στο ταξίδι επιστροφής από τον Μινώταυρο, υψώνοντας το μαύρο πανί. Σε συνέχεια η δεύτερη γυναίκα του, Φαίδρα, συκοφάντησε τον γιό του Ιππόλυτο ότι προσπάθησε να την βιάσει, επειδή αυτός αρνήθηκε τον έρωτά της. Ο Ορέστης εκδικούμενος τον πατέρα του θα γίνει μητροκτόνος. Ο Κρόνος τρώει τα παιδιά του για να μην διακινδυνεύσει να χάσει την εξουσία. Όταν ο Δίας - που φυγαδεύτηκε - ανδρώνεται τον αναγκάζει να τα εμέσει και μετά τον ρίχνει στα Τάρταρα. Ο Φαέθων γιος του Ήλιου, ανίκανος να κουμαντάρει το άρμα του πατέρα του και κινδυνεύοντας να καταστρέψει την γη, κεραυνοβολήθηκε από τον Δία. Ο Ίκαρος, παράτολμος, δεν ακούει τις συμβουλές του πατέρα, πετά ψηλότερα από όσο επιτρέπεται και οι φτερούγες του καταστρέφονται από τον ήλιο και κατακρημνίζεται.

Η λατρεία και τα προβλήματα που φέρνει η ομορφιά και ο ναρκισσισμός - πως αλλιώς να το πούμε - της εφηβείας, επίσης διαγράφονται. Πρώτα με το μύθο του πανέμορφου Νάρκισσου που ερωτεύτηκε το είδωλο του στο καθρέφισμά του νερού, τιμωρία που του επιβλήθηκε επειδή περιφρόνησε τον έρωτα της Νύμφης Ηχούς. Του Άδωνη, γιου της Αφροδίτης, όπου περιγράφεται η αγωνία της μητέρας του να τον προστατεύει από αρπαγή και φθόνο εξαιτίας της ομορφιάς του. Ο Υάκινθος, που εξ αιτίας της ομορφιάς του αγαπήθηκε και διεκδικήθηκε από τον Απόλλωνα, το Βορέα και το Ζέφυρο και τελικά σκοτώθηκε από ατύχημα φθόνου. Ο Χρυσίππος που τον σκότωσαν τα αδέρφια του από φθόνο για την ομορφιά του. Ο Γανυμήδης που την ομορφιά του ερωτεύτηκε ο Δίας ο οποίος τον πήρε για οινόχο του. Η μητέρα του Δήμητρα, ως έχουσα δικαίωμα πάνω στο σώμα του, τον ανέστησε με το θάνατο του.

Η αδελφική φιλία εκφράστηκε από τον μύθο των Διόσκουρων Κάστορα και Πολυδεύκη, όπως του Ορέστη με τον Πυλάδη.

Η πονηριά και πολυπραγμοσύνη της εφηβείας, εκφράστηκε από τον Ερμή που προστάτευε εμπόρους και κλέφτες και συνένδεε θεούς και ανθρώπους ως αγγελιοφόρος.

Τα χαρακτηριστικά των φύλων όπως και ο ανταγωνισμός που συχνά υπάρχει μεταξύ τους στην εφηβεία, περιγράφονται από δύο μύθους, όπου:

Ο Αχιλλέας ντυμένος γυναίκα, προδίδεται από την λατρεία του για τα όπλα. Η Αταλάντη (η οποία παρουσιάζεται ως μίσανδρος) στον αγώνα δρόμου με τον Μελανίωνα (ο οποίος παρουσιάζεται ως μισογύνης), προδίδεται από την φιλαρέσκεια να μαζέψει τα χρυσά μήλα που αυτός της έριχνε στο δρόμο.

Ως προς τις κοπέλες, η ομορφιά θεωρείται δεδομένη. Η ίδια η Ήβη είναι θεότης, θυγατέρα το Δία και της Ήρας, που είχε άνδρα τον Ηρακλή. Το θέμα της παρθενίας όπως και του σταδίου του αγοροκόριτσου που - σαν για να παραμείνει πιστή στον πατέρα - αρνείται την σεξουαλική ολοκλήρωση, διαγράφεται τόσο με την κυνηγό Άρτεμη όσο και με την πάνοπλη σοφή Αθηνά.

Η στενή σχέση της κόρης με τον πατέρα περιγράφεται και από τον μύθο των Δαναΐδων, οι οποίες με εντολή του πατέρα τους σκότωσαν τους γαμπρούς τους την πρώτη νύχτα του γάμου. Στενή και αμφθυμική διαγράφεται και η σχέση κόρης - πατέρα στην ιστορία της Ιφιγένειας, η οποία θυσιάζεται στις φιλοδοξίες του πατέρα της, παρθένος που ξεγελάστηκε με δόλωμα τον γάμο. Τελικά σώζεται από την θεά Άρτεμη, προστάτιδα των παρθένων.

1.2.2. Τα ψυχολογικά στοιχεία της εφηβείας

Πολύ καιρό τώρα διάφορες θεωρίες περί εφηβείας επιμένουν στο γεγονός ότι αυτή η περίοδος συνοδεύεται αναπόφευκτα από ψυχολογικές διαταραχές. Η ιδέα αυτή αμφισβητείται από πολλές έρευνες που εξέτασαν την ανάπτυξη των εφήβων τα τελευταία είκοσι χρόνια, έτσι ώστε η εφηβική κρίση να μοιάζει πλέον πλασματική.

Η εμφάνιση της ήβης επιβάλλει ανακατατάξεις στο επίπεδο των σχέσεων που έχει το άτομο με το σώμα του. Η αντίληψη της ταυτότητας του φύλου παραπέμπει στη σύνδεση με τη σεξουαλικότητα του σώματος. Απλά διατυπωμένο, αυτό σημαίνει: «Βρίσκομαι μέσα σ' ένα γυναικείο ή αντρικό σώμα, δεν έχω καμιά αμφιβολία σχετικά, και αισθάνομαι καλά». Η έννοια της σωματικής εικόνας αναφέρεται στην ευχαρίστηση που αντλεί ο έφηβος από το σώμα του.

Η σεξουαλική πραγματικότητα αποκτά μια ιδιαίτερη ένταση με την εμφάνιση της ήβης, και αυτό συνεπάγεται την απόκτηση στρατηγικών προσέγγισης του άλλου φύλου και τη βαθμιαία προσχώρηση στη σεξουαλική προσωπική σχέση.

Στην εφηβεία καθίσταται δυνατή η ολοκλήρωση της σεξουαλικής πράξης. Αυτό είναι απόρροια της βιολογικής ωρίμανσης και των ψυχικών αλλαγών που πραγματοποιούνται και αποτελεί ένα κεντρικό σημείο της ζωής του εφήβου. Η αποδοχή της σεξουαλικότητας στην εφηβεία αντανακλά την κοινωνική εξέλιξη, καθώς ορισμένες συμπεριφορές είναι επιτρεπτές ή μη σε διάφορες εποχές και σε διάφορους πολιτισμικούς χώρους. Η πρώτη ερωτική σχέση του εφήβου μπορεί να γίνει πηγή συναισθημάτων άγχους και ανασφάλειας για τον ίδιο αλλά και για τους γονείς του, οι οποίοι ανησυχούν και κρατούν συνήθως συντηρητική στάση σε αυτά τα θέματα.

Οι πρώτες προσεγγίσεις με άτομα του άλλου φύλου είναι συνήθως αδέξιες. Τα αγόρια μπορεί να είναι επιθετικά ή υπερβολικά ιπποτικά, να αναζητούν κατευθείαν τη σεξουαλική εμπειρία ή, αντίθετα, να κυριαρχούνται από ιδεαλιστικές προθέσεις. Τα κορίτσια, ενώ δείχνουν αρχικά ενδιαφέρον για τα αγόρια της ηλικίας τους, στη συνέχεια στρέφονται σε μεγαλύτερα αγόρια, τα οποία φαίνονται πιο ώριμα και ενδιαφέροντα. Μάλιστα, τα κορίτσια αναζητούν λιγότερο την καθαρή σεξουαλική εμπειρία και πιστεύουν περισσότερο στον έρωτα.

Γενικά, οι σημερινοί έφηβοι ξεκινούν τις σεξουαλικές δραστηριότητες σε μικρότερες ηλικίες σε σχέση με τις παλιότερες γενιές. Αυτό δεν σημαίνει όμως ότι οι πρώτες σεξουαλικές εμπειρίες είναι πάντα επιτυχημένες. Συχνά φέρνουν ντροπή, φόβο και απογοήτευση, ενώ προκαλούν και έντονες ανησυχίες όσον αφορά στην αντισύλληψη και τη μετάδοση του AIDS.

Εκτός από την ετεροσεξουαλική σχέση, τη φυσιολογική έκφραση της σεξουαλικότητας στην εφηβεία, συχνά παρατηρούνται και ομοφυλοφιλικές συμπεριφορές. Οι έφηβοι ξεκινούν με τον αυνανισμό, εξερευνούν το σώμα τους και χρησιμοποιούν διάφορες προσωπικές φαντασιώσεις. Σε ομάδες συνομηλίκων συμβαίνουν συχνά αμοιβαίοι αυνανισμοί. Με αυτό τον τρόπο είναι δυνατόν να ξεκινήσει μια ομοφυλοφιλική σχέση, καθώς ένα άλλο άτομο συμμετέχει στην ανακάλυψη του εαυτού, προσφέροντας τη σιγουριά που απορρέει από το γεγονός ότι ανήκει στο ίδιο φύλο. Η επιλογή κάποιου που του μοιάζει πάρα πολύ κατευνάζει το άγχος που γεννά στον έφηβο η πρώτη επαφή με τη σεξουαλικότητα. Οι συμπεριφορές αυτές παρουσιάζονται κυρίως στην αρχή της εφηβείας. Είναι συχνότερες στα αγόρια και συνήθως παροδικές, ακολουθούμενες από ετεροσεξουαλικό προσανατολισμό. Πάντως, έχουν χειρότερη πρόγνωση όταν υπάρχει ομοφυλοφιλική δραστηριότητα από τα παιδικά χρόνια ή όταν οι έφηβοι συνάπτουν σχέσεις με ενήλικους άνδρες.

Κοινωνική ζωή: Οι αλλαγές της κοινωνικής ζωής επιβάλλουν την εκπλήρωση δύο μεγάλων στόχων στη διάρκεια της εφηβείας. Πρόκειται για την ουσιαστική αλλαγή των σχέσεων με τους

γονείς και τη μετάβαση από ένα μοντέλο εξάρτησης σε ένα είδος συνεργασίας με άλλους. Ο άλλος στόχος αφορά τις σχέσεις με τους φίλους και μεταφράζεται σε μια συμμετοχή σε σχέσεις αμοιβαιότητας και οικειότητας, που προσδιορίζουν τις ώριμες διαπροσωπικές σχέσεις.

Η συγκρότηση της Ταυτότητας: Η έννοια της ταυτότητας μας παραπέμπει στο σύνολο των αντιλήψεων, πεποιθήσεων και συναισθημάτων που αφορούν τον εαυτό μας. Δηλαδή, με μια πιο απλή διατύπωση, η απάντηση στο ερώτημα «Ποιος είμαι;» δίνει και την απάντηση για την ταυτότητα. Η έννοια της ταυτότητας παραπέμπει στη συνειδητοποίηση ότι κάποιος υπάρχει, ότι έχει προσωπική ιστορία και ένα μέλλον που του ανήκει. Η ταυτότητα διασφαλίζει και τη συνοχή μεταξύ της εμπειρίας, των ιδεών, των αξιών και των πεποιθήσεων. Η ταυτότητα μου επιτρέπει να τοποθετηθώ έναντι των άλλων, να αναγνωρίσω όσους μου μοιάζουν και να διαφοροποιηθώ από τους άλλους.

Το χτίσιμο της ταυτότητας αποτελεί μια από τις κύριες επιταγές της εφηβείας. Το άτομο συνειδητοποιεί για πρώτη φορά τον εαυτό του και αναρωτιέται γι' αυτόν.

Έτσι, η **συγκρότηση της ταυτότητας** περιλαμβάνει στόχους της εφηβείας και εντάσσει το άτομο στην ενήλικη ζωή. Η συγκρότηση αυτή πραγματοποιείται με βάση έναν αριθμό **στοιχημάτων** ιδιαίτερης σημασίας, που αφορούν το μέλλον, τις διαπροσωπικές σχέσεις, τη σεξουαλικότητα και το σύστημα αξιών.

Σύμφωνα με τις απόψεις του περίφημου φιλοσόφου και ψυχολόγου E. Spranger, τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της νέας ψυχικής οργάνωσης είναι τα εξής:

1. η ανακάλυψη του «εγώ»,
2. η βαθμιαία γένεση σχεδίου ζωής, και
3. η είσοδος του ατόμου, δηλ. του εφήβου, σε διάφορα πεδία ζωής και η επίδοση και προσαρμογή του σ' αυτά.

Στην ηλικία των 14-15 ετών τα πρότυπα του εφήβου αναφέρονται ή σχετίζονται με τις επιδόσεις του, μακρινά πρότυπα σε πρώτη βαθμίδα και κοντινά σε δεύτερη. Στην ηλικία 15-16 χρόνων τα πρότυπα του σχετίζονται με τα φρονήματα του, στα 16-18 ο έφηβος προσπαθεί να ενσαρκώσει δικές του ιδέες ως πρότυπα του και στα 18 κάνει πρότυπα του διάφορα πρόσωπα. Ως πρότυπα παίρνει ο έφηβος με τη σειρά:

1. γνωστά του πρόσωπα,
2. ιστορικές προσωπικότητες.
3. αφηρημένα (ιδεατά) πρότυπα.

Με την ψυχική κατεύθυνση της ζωής του εφήβου σχετίζεται και η κατεύθυνση του επαγγέλματος.

Το επάγγελμα είναι διαδικασία προσαρμογής του ατόμου στην κοινωνία. Δεν παίζουν ρόλο οι κλίσεις του ατόμου, αλλά τα στοιχεία που κυριαρχούν και καθορίζουν την εποχή. Οι επιθυμίες των εφήβων σχετικά με το επάγγελμα προσαρμόζονται στην εκάστοτε οικονομική κατάσταση. Η εκλογή του επαγγέλματος γίνεται κυρίως με βάση συνδυασμούς εξωτερικών δεδομένων, με μια τάση ασφάλειας. Συχνά εκλέγει ο έφηβος ένα επάγγελμα που έχει κάποιος από το γνωστό του κύκλο. Στη συνέχεια παίζουν ρόλο αποφασιστικό τα στοιχεία της οικονομικής και γενικότερα κοινωνικής εξασφάλισης και του γοήτρου. Οι παράγοντες πάντως των γνήσιων ενδιαφερόντων και κλίσεων είναι ασφαλώς σπουδαίοι για τη σταθερότητα και την επίδοση αργότερα στο επάγγελμα. Και αυτό από παιδαγωγική άποψη είναι σημαντικό, γιατί ακριβώς θα πρέπει να επισημαίνεται από γονείς και εκπαιδευτικούς.

Είναι αλήθεια πως η εφηβεία αποτελεί την κατεξοχήν φιλοσοφική περίοδο, σύμφωνα με τα λεγόμενα του Inhelder και του Piaget. Είναι τα χρόνια όπου αγόρια και κορίτσια αναρωτιούνται, επώδυνα κάποιες φορές, για το «Ποιος είμαι;», «Τι κάνω πάνω στη γη και γιατί το κάνω;», «Πού πρέπει να πιστεύω;». Είναι η εποχή που η σκέψη ασκείται πλέον ελεύθερα. Στους εφήβους η «σκέψη υπάρχει για τη σκέψη» υποστηρίζει ο Piaget. Το διάβημα αυτό απεικονίζεται μέσα από το συλλογισμό μιας έφηβης: «Χτες άρχισα να σκέφτομαι το μέλλον μου. Μετά αναρωτήθηκα γιατί σκέφτομαι το μέλλον μου. Ύστερα πάλι, γιατί σκέφτομαι ότι σκέφτηκα το μέλλον μου».

Σε όλη τη διάρκεια της εφηβείας παρατηρείται μια αισθητή αύξηση των περιόδων περισυλλογής των νέων, για τον εαυτό τους, τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς τους, τους τρόπους ύπαρξης και σκέψης τους. Αυτό εκφράζεται σε πολλές περιπτώσεις με τη σύνταξη προσωπικού ημερολογίου, προσφιλούς μέσου εξομολόγησης αυτών των ερωτημάτων. Πολλά άτομα θα κρατήσουν προσωπικό ημερολόγιο αποκλειστικά και μόνο σ' αυτή την περίοδο. Αυτό «μεταφράζεται» σε αδιάκοπες φιλοσοφικές συζητήσεις με τους φίλους.

Η νέα γενιά, οι έφηβοι δηλ. μέχρι να ωριμάσουν ή να προσαρμοστούν βρίσκονται στη «χώρα του πουθενά» ή «απουσιάζουν κοινωνικοπολιτιστικά». Γι' αυτό και χαρακτηρίζεται η εφηβεία ως «μεταβατική φάση» της ζωής. «Η εφηβεία είναι μια ασθένεια απαραίτητη και θεραπεύσιμη». Θα πρέπει να τονιστεί εδώ ότι είναι μια φυσιολογική ασθένεια στην πορεία της ατομικής ζωής.

1.2.3. Διαταραχές στην εφηβεία

A. Διαταραχές της διατροφής

Η εφηβεία όπως έχουμε τονίσει είναι περίοδος έντονων σωματικών αλλαγών. Το παιδικό σώμα μετατρέπεται βαθμιαία σε σώμα ενήλικου, με προεξάρχοντα τα χαρακτηριστικά του φύλου (γυναικεία ή ανδρικά). Η αποδοχή αυτών των αλλαγών προϋποθέτει υγιή ψυχική λειτουργία. Οι διαταραχές της διατροφής (ανορεξία⁹ και βουλιμία¹⁰) που εμφανίζονται κυρίως στην εφηβεία και συνήθως στα κορίτσια, στρέφονται εναντίον του ίδιου του σώματος και υποδηλώνουν μια απόπειρα να παρεμποδιστεί η έκφραση της σεξουαλικότητας. Η νέα κοπέλα επιθυμεί να παραμείνει παιδί και υιοθετεί μια σειρά ακραίων διατροφικών συνηθειών, με αποτέλεσμα πολλές φορές να βάζει σε κίνδυνο την ίδια της τη ζωή. Τα κορίτσια που παρουσιάζουν αυτού του είδους τις συμπεριφορές δεν έχουν έλλειψη όρεξης, αντίθετα πεινούν, αλλά απωθούν την πείνα τους. Αρνούνται να φάνε κανονικά λόγω της διαρκούς επιθυμίας να είναι λεπτές και εξαιτίας του φόβου μήπως χάσουν τον έλεγχο της ποσότητας του φαγητού.

⁹ **Ψυχογενής ανορεξία:** Η ψυχογενής ανορεξία περιγράφηκε τον περασμένο αιώνα ως "νευρογενής φυματίωση", με βάση την περίπτωση μιας νέας γυναίκας που αδυνάτιζε, χωρίς όμως να παρουσιάζει πυρετό, βήχα ή δύσπνοια, τα κλασικά συμπτώματα της φυματίωσης. Από τότε ανακοινώθηκαν πολλές μελέτες που έβλεπαν την ψυχογενή ανορεξία είτε ως οργανική είτε ως ψυχική ασθένεια. Σήμερα δεχόμαστε ότι πρόκειται για μια ψυχοσωματική διαταραχή. Εμφανίζεται για καθαρά ψυχολογικούς λόγους, αλλά, καθώς το σώμα υποφέρει, οι βλάβες μπορεί να γίνουν οργανικές και μόνιμες.

¹⁰ **Βουλιμία:** Στη βουλιμία παρατηρείται κατανάλωση μεγάλων ποσοτήτων φαγητού σε σύντομο χρονικό διάστημα. Περιγράφονται κρίσεις βουλιμίας που διαρκούν λιγότερο από δύο ώρες, κατά τις οποίες η νέα γυναίκα καταναλώνει οτιδήποτε φαγώσιμο βρίσκεται στο σπίτι. Η βουλιμία ξεκινά όπως η ανορεξία. Έπειτα από μια περίοδο αυξημένης ανησυχίας για το βάρος και την εμφάνιση, η έφηβη αποφασίζει να κάνει δίαιτα. Η δίαιτα προοδευτικά γίνεται αυστηρή, η κοπέλα κουράζεται, εξασθενεί η δυνατότητα ελέγχου στην πρόληψη τροφής και αρχίζουν οι κρίσεις βουλιμίας. Μεταξύ των κρίσεων μπορεί να συνεχίζει να κάνει αυστηρή δίαιτα. Οι ανορεξικές εξελίσσονται, κατά ένα μεγάλο ποσοστό (40%), σε βουλιμικές.

B. Κατάθλιψη - Απόπειρες αυτοκτονίας στην εφηβεία

Η εφηβεία συχνά περιγράφεται με όρους που θα ταίριαζαν στην περιγραφή ενός καταθλιπτικού επεισοδίου. Μιλώντας για την εφηβεία, αναφέρουμε αυθόρμητα τη λύπη, τη διέγερση, το θυμό. Τα λογοτεχνικά έργα που αναφέρονται σε αυτή την περίοδο της ζωής, περιγράφουν τη θλίψη, την απαισιοδοξία και το συναίσθημα της χαμηλής αυτοεκτίμησης που βιώνουν οι νέοι. Η καθημερινή παρατήρηση προσφέρει πολλά παραδείγματα εφήβων που περνούν ατέλειωτες ώρες απομονωμένοι, ξαπλωμένοι ή καθιστοί, νιώθοντας ανία και αδιαφορώντας για καθετί που συμβαίνει γύρω τους. Σε περίπτωση που μας εμπιστευτούν και συζητήσουν μαζί μας, διακρίνουμε αισθήματα ενοχής, ντροπής, απογοήτευσης που εναλλάσσονται με εξάρσεις πάθους και αίσθηση παντοδυναμίας. Η απότομη αλλαγή της διάθεσης είναι γνωστό χαρακτηριστικό της εφηβείας, αλλά οι περισσότεροι έφηβοι παρουσιάζουν συχνά ένα σταθερό καταθλιπτικό συναίσθημα. Αυτή η κατάσταση μας κάνει να αναρωτηθούμε αν και πότε η κατάθλιψη αποτελεί μια φυσιολογική εκδήλωση της εφηβείας ή εντάσσεται στα πλαίσια του παθολογικού και αποτελεί διαταραχή.

Η κατάθλιψη αναδεικνύεται σε ένα από τα συχνότερα προβλήματα της εφηβείας. Η συχνότητά της κυμαίνεται, σύμφωνα με τις έρευνες, από 3% έως 9%. Ως προς το φύλο, υπάρχει μια σαφής υπεροχή των κοριτσιών που παρουσιάζουν κατάθλιψη (τέσσερα κορίτσια προς ένα αγόρι). Η συχνότητα της κατάθλιψης είναι μεγαλύτερη όταν οι ίδιοι οι έφηβοι συμπληρώνουν τις διαγνωστικές κλίμακες, και μικρότερη όταν τις συμπληρώνουν οι γονείς τους. Συμπεραίνεται ότι οι γονείς παρατηρούν και ανησυχούν περισσότερο για τις διαταραχές της συμπεριφοράς κατά τη διάρκεια της εφηβείας και ασχολούνται λιγότερο με το πώς πραγματικά νιώθει ο έφηβος. Παράλληλα, υπάρχει μια δυσκολία εκ μέρους των εφήβων να περιγράψουν τα συναισθήματα άγχους και κατάθλιψης στους ενηλίκους και προτιμούν να τα κρατήσουν για τον εαυτό τους ή να ζητήσουν βοήθεια από συνομηλίκους τους.

Η βασική διαφορά από την κατάθλιψη των ενηλίκων είναι ότι ο έφηβος μπορεί να παρουσιάζει εριστικότητα αντί του καταθλιπτικού συναισθήματος. Γκρινιάζει συνεχώς, όλα του φταίνε, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται προβλήματα στις σχέσεις μέσα στην οικογένεια αλλά και στο χώρο του σχολείου. Περιορίζει τις δραστηριότητες που συνήθως του προσφέρουν ευχαρίστηση και αυτές που απαιτούν σημαντική ενέργεια. Παραπονιέται για κούραση, αλλά κυρίως δείχνει να αδιαφορεί και να πλήττει. Οι σωματικές ενοχλήσεις (πονοκέφαλοι, κοιλιακοί πόνοι, δύσπνοια, ταχυκαρδία) αντικαθιστούν συχνά τα παράπονα που εκφράζουν για μιζέρια, δυστυχία και θλίψη. Η χαμηλή αυτοεκτίμηση οδηγεί σε κρίσεις και σχόλια για τον εαυτό τους, του τύπου "είμαι ηλίθιος, χαζός, βλάκας, αντιπαθητικός". Η απότομη και σημαντική μείωση των σχολικών επιδόσεων αποτελεί ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της κατάθλιψης στην εφηβεία.

Οι **διαταραχές της συμπεριφοράς** επίσης μπορεί να αποτελούν καταθλιπτικό ισοδύναμο. Η διάγνωση διαταραχών διαγωγής τίθεται όταν παραβιάζονται κοινωνικοί κανόνες ή καταπατούνται τα βασικά δικαιώματα των άλλων και αυτή η συμπεριφορά επαναλαμβάνεται συστηματικά για μεγάλο χρονικό διάστημα. Η κλινική εικόνα περιλαμβάνει επιθετικότητα, ψευδολογίες, κλοπές, εμπρησμούς, βανδαλισμούς και χρήση τοξικών ουσιών. Η καταφυγή στα ναρκωτικά είναι συχνά παρατηρούμενη συμπεριφορά ενός καταθλιπτικού εφήβου. Αναζητεί στιγμές ευφορίας που του προσφέρουν παροδικά οι τοξικές ουσίες, αν και καταλαβαίνει ότι με αυτό τον τρόπο δεν μπορεί να επιλύσει τα προβλήματά του. Η επιθετικότητα παρατηρείται πιο συχνά στα αγόρια, ενώ στα κορίτσια εμφανίζονται συχνότερα συμπτώματα διαταραχής της σεξουαλικής συμπεριφοράς.

Τα τελευταία χρόνια έχουν αυξηθεί κατά πολύ οι αυτοκτονίες και οι απόπειρες αυτοκτονίας¹¹ που αναδεικνύονται σε χαρακτηριστική συμπεριφορά της εφηβείας. Οι απόπειρες αυτοκτονίας σηματοδοτούν την αποτυχία της μετάβασης από την κρίση της εφηβείας και αποτελούν σημαντικό τρόπο συμπεριφοράς και μέσο προσέλκυσης της προσοχής των άλλων. Στην εφηβεία επίσης συναντώνται με αυξημένη συχνότητα τα αυτοκτονικά ισοδύναμα, συμπεριφορές που θέτουν σε κίνδυνο τη ζωή ή τη σωματική ακεραιότητα χωρίς να υπάρχει συνειδητή επιθυμία θανάτου (π.χ., επικίνδυνη οδήγηση μηχανής). Έχει παρατηρηθεί ότι η συχνότητα των αυτοκτονιών αυξάνεται σε μεγάλο βαθμό κατά τη μετάβαση από την παιδική ηλικία στην εφηβεία και αποτελεί τη δεύτερη αιτία θανάτου μετά τα τροχαία. Οι απόπειρες αυτοκτονίας διπλασιάζονται στην εφηβεία (18% στο γενικό πληθυσμό, 35% στους εφήβους), ενώ ως προς το φύλο στις απόπειρες υπερτερούν τα κορίτσια και στις επιτυχείς αυτοκτονίες τα αγόρια. Σημαντικό είναι επίσης ότι σε ένα μεγάλο ποσοστό (30-50%) ακολουθεί επανάληψη της απόπειρας σε διάστημα μικρότερο των έξι μηνών. Αυτό μας δείχνει τη μεγάλη απελπισία που νιώθει ο έφηβος και ότι κάθε απόπειρα, όσο και αν φαίνεται πιεστική ως προς το περιβάλλον και απευθύνεται κυρίως στους γονείς, πρέπει πάντα να αντιμετωπίζεται σοβαρά.

Όταν γίνει μια απόπειρα αυτοκτονίας, ο έφηβος πρέπει να νοσηλευτεί για να του δείξουμε πόσο σοβαρό είναι αυτό που έκανε και ότι χρειάζεται απαραίτητα βοήθεια. Στη συνέχεια απαιτείται ψυχοθεραπευτική υποστήριξη του και συμβουλευτική γονέων για να μπορούν να βοηθήσουν τον έφηβο χωρίς να υποκύπτουν σε πιθανή χειριστική συμπεριφορά του.

Γ. Χρήση ναρκωτικών και Αλκοόλ

Η χρήση τοξικών ουσιών και αλκοόλ αποτελεί μια από τις συχνότερες αλλά και τις δυσκολότερες αντιμετωπίσιμες παθολογικές καταστάσεις της εφηβείας. Σε μια περίοδο σημαντικών αλλαγών και μεγάλης ψυχικής έντασης, όπως είναι η εφηβεία, τα ναρκωτικά παρουσιάζονται ως θαυματουργές ουσίες που υποτίθεται ότι λύνουν όλα τα προβλήματα¹². Βαθμιαία, ο έφηβος οδηγείται από την χρήση στην εξάρτηση¹³, στην αντικοινωνικότητα και τη παραβατικότητα.

Οι έφηβοι που εγκαταλείπουν την αναζήτηση ρεαλιστικών λύσεων των προβλημάτων τους και αναζητούν φυγή μέσα από τη λήθη των ναρκωτικών έχουν διάφορα χαρακτηριστικά. Μπορεί να είναι άτομα με χαμηλή αυτοπεποίθηση ή μαθησιακά προβλήματα που βιώνουν τη σχολική αποτυχία είτε να είναι άτομα που ανήκουν σε μειονοτικές ομάδες (μετανάστες) ή παρουσιάζουν σωματικές αναπηρίες. Επίσης, οι διαταραγμένες οικογενειακές σχέσεις είναι ένας σημαντικός παράγοντας, για να οδηγηθεί ένας έφηβος στην εξάρτηση. Παιδιά χωρισμένων γονιών που έχουν

¹¹ Η λήψη φαρμάκων (ασπιρίνες, δερρον) και η φλεβοτομία είναι οι συχνότερα χρησιμοποιούμενοι τρόποι αυτοκτονίας. Απόπειρες αυτοκτονίας κάνουν συχνά οι έφηβοι που παρουσιάζουν κατάθλιψη και νιώθουν ότι η ζωή δεν έχει νόημα και σκοπό. Αρνητικά γεγονότα, όπως μετανάστευση, κοινωνική απομόνωση, διαζύγιο των γονέων, αλλαγή σχολείου, σχολική αποτυχία και ερωτική απογοήτευση, μπορούν να οδηγήσουν στην αυτοκτονική πράξη. Η καλύτερη αντιμετώπιση είναι η πρόληψη, δηλαδή η πληροφόρηση των εφήβων, γονέων και δασκάλων, η οποία θα τους βοηθήσει να αναγνωρίσουν τα συμπτώματα της κατάθλιψης και των τάσεων αυτοκτονίας.

¹² Η τοξικομανία ορίζεται ως η παθολογική κατάσταση κατά την οποία το άτομο έχει απολέσει τον έλεγχο της χρήσης της τοξικής ουσίας. Έχει αναπτύξει εξάρτηση και σε τυχόν διακοπή της λήψης παρουσιάζει στερητικό σύνδρομο. Η εξάρτηση καθιστά απαραίτητη την καθημερινή χρήση της ουσίας, για να επιτευχθεί το ίδιο αποτέλεσμα. Ο έφηβος καταναλώνει το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου του για να προμηθευτεί την ουσία, να την χρησιμοποιήσει και να ανανήψει από τα αποτελέσματα της. Αν διακοπεί η χρήση ή μειωθεί η ποσότητα, εμφανίζεται το στερητικό σύνδρομο, το οποίο παρουσιάζει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ανάλογα με την ουσία.

¹³ Οι έφηβοι ισχυρίζονται ότι αν δοκιμάσει κανείς ένα ναρκωτικό, δεν σημαίνει απαραίτητα ότι θα εθιστεί σε αυτό. Είναι αλήθεια ότι υπάρχει μια μεγάλη απόσταση από την πρώτη δοκιμή μέχρι την εξάρτηση, την οποία άλλοι έφηβοι θα τη διανύσουν και άλλοι όχι. Στη χώρα μας, στην οποία ο κοινωνικός περίγυρος καταδικάζει τη χρήση ναρκωτικών, οι καθοριστικοί παράγοντες που οδηγούν στην εξάρτηση είναι τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας και του οικογενειακού περιβάλλοντος. Οι χρήστες παρουσιάζουν αυξημένη θνησιμότητα λόγω υπερβολικής δόσολογίας ή νοθευμένων ουσιών. Είναι επίσης ευάλωτοι σε μολύνσεις που μπορεί να προκαλέσουν ηπατίτιδα, AIDS, αποστήματα και γάγγραινα.

ζήσει έντονους καβγάδες και δεν έχουν αναπτύξει ικανοποιητική σχέση με τον έναν ή τον άλλο γονιό είναι περισσότερο επιρρεπή στην εξάρτηση.

Έφηβοι που ζουν με την οικογένειά τους, αλλά βιώνουν την έλλειψη θερμής οικογενειακής ατμόσφαιρας είναι ευάλωτοι στις παροτρύνσεις συνομηλίκων για χρήση ναρκωτικών. Αυτού του είδους οι οικογένειες χαρακτηρίζονται από ασταθή συμπεριφορά των γονιών, έλλειψη συνεργασίας και υποστήριξης, απουσία κατανόησης και διαλόγου. Οι γονείς είναι άλλοτε υπερπροστατευτικοί και υποχωρητικοί, άλλοτε επιθετικοί και απορριπτικοί. Στην εφηβεία η προσφυγή στα ναρκωτικά θεωρείται ένας τρόπος για να επιλυθούν αυτά τα προβλήματα.

Έχει αποδειχθεί ότι όσο πιο αρνητική είναι η συμπεριφορά των γονιών, τόσο πιο νωρίς οι έφηβοι δοκιμάζουν τη χρήση ουσιών. Μόλις οι γονείς το ανακαλύπτουν, αντιδρούν με πόνο και οργή. Στη συνέχεια, όταν διαπιστώνουν το μέγεθος του προβλήματος, καταλαμβάνονται από απελπισία. Αυτά τα συναισθήματα είναι δικαιολογημένα, αλλά δεν βοηθούν τον έφηβο. Αυτός έχει ανάγκη να κατανοήσει, μέσα από διάλογο, τις αιτίες και τις προσωπικές αδυναμίες που τον ωθούν στην εξάρτηση. Έχει ανάγκη υποστήριξης, ώστε να μπορέσει να αντιμετωπίσει την επώδυνη προσπάθεια που απαιτεί η απεξάρτηση των εφήβων.

1.2.4. Ομάδα των συνομηλίκων

Οι έφηβοι συναθροίζονται και δημιουργούν ομάδες. Ο νέος έχει ανάγκη να ανήκει κάπου την περίοδο που νιώθει ότι απομακρύνεται από την οικογένεια. Για να είναι αποδεκτός από την παρέα, πρέπει να υιοθετήσει τον τρόπο συμπεριφοράς της, να ντυθεί ή να κόψει τα μαλλιά του όπως και τα υπόλοιπα μέλη της, να ακούει την ίδια μουσική κ.λπ. Η ομάδα συνομηλίκων παίζει καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη των διεργασιών της εφηβείας. Βοηθά τον έφηβο και του δίνει μια προσωρινή ταυτότητα. Μέσα σε αυτήν ανακαλύπτει καινούρια κοινωνικά κριτήρια και πρότυπα συμπεριφοράς, διαφορετικά από αυτά που προτείνει η οικογένειά του. Μια καλά οργανωμένη ομάδα μπορεί επίσης να θέτει απαγορεύσεις, καθορίζοντας επιτρεπόμενες ή μη συμπεριφορές. Ταυτόχρονα, ο έφηβος έχει μεγάλη υποστήριξη από την ομάδα, η οποία καλλιεργεί ανάλογα με την ιδεολογία της συγκεκριμένα πρότυπα. Συχνά προκλητικές ή παραπταματικές συμπεριφορές θεωρούνται μεγαλειώδεις και ηρωικές.

Η ομάδα μπορεί να έχει μια προσαρμοστική λειτουργία σε αυτήν τη μεταβατική περίοδο της εφηβείας, μπορεί όμως να δημιουργήσει και προβλήματα, όπως είναι, για παράδειγμα, η εκδήλωση αντικοινωνικής συμπεριφοράς. Ένας έφηβος που νιώθει την ανάγκη να εξωτερικεύσει τις επιθετικές διαθέσεις του και να σπάσει τα πράγματα στο σπίτι του, αν δεν του επιτρέπεται να το κάνει, διοχετεύει την επιθετικότητά του σε αντικοινωνικές συμπεριφορές προστατευόμενος από την ομάδα. Όταν και αυτό απαγορεύεται, βρίσκει διέξοδο ακολουθώντας τον αρχηγό της ομάδας. Συνήθως αρχηγός ανακηρύσσεται ο πιο βίαιος, ο πιο επιθετικός, καθώς αποτελεί πρότυπο ταύτισης για τον καταπιεσμένο έφηβο.

Οι φίλιες - Σημασία και λειτουργίες

Τα παιδιά και ειδικά οι έφηβοι έχουν έντονη τάση να συμμορφώνονται προς τη συμπεριφορά της ομάδας των συνομηλίκων τους, αλλά και των ατόμων που θαυμάζουν (τραγουδιστές, αθλητές, είδωλα κτλ.). Παράλληλα, γίνεται φανερό η τάση τους να ανεξαρτητοποιήσουν και αυτονομήσουν. Το αποτέλεσμα είναι να μικραίνει η επιρροή της οικογένειας και να αυξάνεται η επίδραση των προτύπων, των φίλων και συνομηλίκων τους. Οι σχέσεις που αναπτύσσει ο έφηβος μέσα στην

ομάδα των φίλων και συμμαθητών του είναι πολύ σημαντικές για τον ίδιο και καθορίζουν σε πολλά επίπεδα την πορεία και την εξέλιξή του.

Ορισμένες φορές εμφανίζονται μια σειρά από βίαιες πράξεις σε βάρος ορισμένων, πιο αδύναμων και “μαζεμένων” μαθητών, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται συνθήκες εξαναγκασμού, εξάρτησης και εξουσίας. Σε κάποιες χώρες οι συνθήκες αυτές έχουν οδηγήσει μαθητές σε συμπεριφορές υπερβολικά βίαιες, που τα αποτελέσματά τους είναι τραγικά και φτάνουν ακόμα και σε εγκληματική συμπεριφορά. Στις πιο συνηθισμένες περιπτώσεις όμως οι έφηβοι απλώς δε θέλουν να ξεχωρίζουν από τους υπόλοιπους συνομηλίκους τους. Έτσι, από αίσθημα ντροπής και αδυναμίας να πουν “όχι”, συντάσσονται επιπόλαια σε πράξεις που θεωρούνται αντικοινωνικές ή παραβαίνουν το νόμο (μικροκλοπές, αναγραφή συνθημάτων στους τοίχους, φασαρία στους δρόμους κτλ.).

Οι φιλικές σχέσεις της εφηβικής ηλικίας έχουν κρισιμότερη σημασία από φιλίες κάθε άλλης φάσης της ζωής. Στην εφηβική ηλικία, τα άτομα, αγόρια ή κορίτσια, δημιουργούν το ευρύτερο δίκτυο σχέσεων. Στην εφηβεία συναντά κανείς περισσότερο τους φίλους του, σχεδόν καθημερινά, και τους αφιερώνει τον περισσότερο χρόνο. Στην ηλικία αυτή η σημασία της απόκτησης φίλων προβάλλεται εντονότερα. Αν οι φιλικές σχέσεις κατέχουν μια τέτοια θέση στην κοινωνική ζωή των εφήβων, είναι γιατί επιτελούν μια σειρά στρατηγικών λειτουργιών για τα άτομα που αντιμετωπίζουν από κοινού μια σειρά από αναπτυξιακές πραγματικότητες. Η χειραφέτηση από την εξάρτηση των γονέων συνιστά μια από τις μείζονες αναπτυξιακές επιταγές, ενώ οι αλληλεπιδράσεις ανά ζεύγη ευνοούν την προοδευτική κατάκτηση της κοινωνικής και συναισθηματικής ζωής έξω από τη σφαίρα της γονικής επιρροής. Η βαθμιαία μύηση σε σεξουαλικές δραστηριότητες με το άλλο φύλο αποτελεί μια άλλη μέγιστη επιταγή της εφηβείας, και η ομάδα των ζευγαριών παίζει στρατηγικό ρόλο από την άποψη αυτή, γιατί μέσα στην ομάδα των φίλων πραγματοποιούνται οι πρώτες επαφές και οι πρώτες εμπειρίες με ένα σύντροφο του άλλου φύλου.

Η εξέλιξη της φιλίας κατά την εφηβεία διατρέχει τρεις κύριες φάσεις.

- Η πρώτη φάση τοποθετείται στην ηλικία των 11 έως 13 ετών και χαρακτηρίζεται από σχέσεις που βασίζονται μάλλον στην άσκηση κοινών δραστηριοτήτων παρά σε καθαρές αλληλεπιδράσεις.
- Στη δεύτερη φάση (14 έως 16 ετών) δημιουργούνται βαθύτεροι δεσμοί, ενώ εμφανίζονται τα πρώτα δείγματα αφοσίωσης και στενής σχέσης. Κατά την περίοδο αυτή ο έφηβος αναζητά κάποιον για να μοιραστεί εξομολογήσεις, ενώ παράλληλα διεκδικούνται εντονότατα η πίστη, η ειλικρίνεια και η σιγουριά ότι δε θα υπάρξει προδοσία.
- Η τελευταία φάση χαρακτηρίζεται από μια σχέση με μεγαλύτερη ανεκτικότητα και διαφοροποίηση. Το μοίρασμα εμπειρών και αισθημάτων αποτελεί το στόχο της φιλίας.

Μόνιμα και σε κάθε ηλικία, τα κορίτσια αξιολογούν περισσότερο από τα αγόρια όλες τις διαστάσεις της φιλίας. Οι προσδοκίες τους από τις φίλες είναι μεγαλύτερες, ο σύνδεσμος τους με τις φίλες σφραγίζεται από μια στενότερη σχέση. Φαίνεται πράγματι ότι οι φιλίες σε αγόρια και κορίτσια αντιστοιχούν σε διαφορετικούς ρόλους. Σε γενικές γραμμές οι φιλίες μεταξύ αγοριών είναι προσανατολισμένες στη δράση: φίλος είναι εκείνος με τον οποίο «κάνουμε μαζί κάποια πράγματα». Οι φιλίες μεταξύ κοριτσιών εφηβικής ηλικίας είναι προσανατολισμένες στην ικανοποίηση συναισθηματικών αναγκών.

1.2.5. Σύγχρονοι μύθοι για τους εφήβους

Η εφηβεία με το σφρίγος, την ένταση, το ανοιχτό μέλλον και την προκλητικότητα της, είναι πεδίο έντονων φαντασιώσεων και συγκρούσεων, συχνά συνειδητά ακατανόητων. Όλα αυτά

προσφέρονται για το πλάσιμο μύθων από τους ενήλικους και το περιβάλλον για τους εφήβους, όπως και από τους ίδιους τους εφήβους για τον εαυτό τους.

Θα αναφέρω τους τρεις πλέον συνήθεις:

1. «Οι σημερινοί νέοι είναι χειρότεροι από παλιά. Δεν σέβονται, δεν προσπαθούν, δεν δίνουν σημασία, δεν σκέφτονται παρά μόνο την άνεση τους, είναι αναξιόπιστοι».

Σαφώς απεικονίζει την διαμάχη μεταξύ των ενήλικων με όλη την εξιδανικευμένη νοσταλγία της δικής τους νεότητας, με τους εφήβους (που προκαλούν τόσο με την συμπεριφορά, όσο και με το να είναι τόσο ζωντανοί και με το μέλλον μπροστά τους). Εδώ φθάνει νομίζω να παραθέσω αναφορές που έχει γράψει ο S. Levine σε άρθρο του:

Ο Σωκράτης τον 3ο αιώνα Π.Χ. αναφέρει: «Δε βλέπω καμία ελπίδα για το μέλλον του λαού μας, αν εξαρτάται από τους επιπόλαιους σημερινούς νέους γιατί είναι βέβαιο ότι όλοι είναι απερίσκεπτοι πέρα από κάθε περιγραφή».

Ο Ησίοδος τον 8ου αιώνα Π.Χ. αναφέρει: «Οι νέοι μας τώρα φαίνεται να αγαπούν την πολυτέλεια. Έχουν κακούς τρόπους και περιφρονούν την εξουσία. Δε δείχνουν σεβασμό στους ενήλικους και ξοδεύουν το χρόνο τους τριγυρνώντας και κουτσομπολεύοντας μεταξύ τους... είναι έτοιμοι να αντιλέγουν στους γονείς τους, να μονοπωλούν τη συζήτηση σε μια παρέα, να τρων λαίμαργα και να τυραννούν τους δασκάλους τους».

Σε πλάκες του 4000 Π.Χ. που βρέθηκαν στη βιβλική πόλη της Ούρ στη Μεσοποταμία, αναφέρεται: «Ο πολιτισμός μας είναι καταδικασμένος εάν οι ανήκουστες πράξεις των νεότερων γενεών επιτραπεί να συνεχιστούν».

2. «Η εφηβεία είναι η πιο δύσκολη περίοδος της ζωής. Οι έφηβοι αντιμετωπίζουν ηρωικά τις δυσκολίες. Είναι αγνοί και πάντα μας δείχνουν το σωστό».

Ακούγεται φαιδρό έτσι όπως το γράφω, όμως αυτά τα στοιχεία εμπεριέχονται σε μια εξιδανικευμένη θεώρηση της εφηβείας και συναντώνται ευρύτατα. Συναντώνται ιδιαίτερα στα θέματα παιδείας (οξύ θέμα κάθε ελληνικής οικογένειας) και καταλήψεων στα θέματα κοινωνικής κριτικής κα. Ακόμα και η αντιγραφή λεξιλογίου ντυσίματος από τους νέους και το κυνήγι της αιώνιας νεότητας εμπεριέχονται σε αυτό το πλαίσιο. Όπως όμως γνωρίζουμε, ο άλλος πόλος της εξιδανίκευσης είναι ο φθόνος. Έτσι πολύ εύκολα το παραπάνω πλαίσιο μπορεί να αντιστραφεί.

3. «Τα ναρκωτικά έχουν πάρει διαστάσεις επιδημίας στη νεολαία. Κύριες εστίες του κακού, οι κακές παρέες και ο τρόπος διασκέδασης».

Όχι ότι δεν υπάρχει πρόβλημα με τα ναρκωτικά, αλλά μακράν του να αποτελούν μάλιστα. Εδώ εκφράζεται ο πανικός και η αδυναμία άσκησης εποπτείας και ελέγχου των νέων, όπως και η αποποίηση κάθε ευθύνης για ότι συμβαίνει. Μια κοινωνία ενηλίκων που προωθεί ως προϊόντα φάρμακα, ποτά, τσιγάρα και τρόπους ένδυσης και διασκέδασης - συμπεριλαμβανόμενης της T.V., - εκπλήσσεται που η στάση της έχει συνέπειες.

Άλλωστε έρευνες έχουν δείξει ότι η επίδραση της παρέας είναι πρόσκαιρη και επιφανειακή, ότι οι στενές φιλίες έχουν μεγαλύτερη σημασία και τελικά ο έφηβος ακολουθεί, επηρεάζεται και ασπάζεται τις βασικές αρχές των γονέων του.

Ασφαλώς υπάρχουν πολλοί πιο περιφερικοί μύθοι γύρω από την εφηβεία. Υπάρχουν επίσης οι μύθοι που οι ίδιοι οι έφηβοι φτιάχνουν για τον εαυτό και την ομάδα τους. Αλλά αυτό θα μας πήγαινε πολύ μακριά.

1.3. Ο ρόλος της Οικογένειας στην ανάπτυξη του εφήβου

1.3.1. Γενικά

Τόσο ο θεσμός της «οικογένειας», όσο και της «συγγένειας» είναι καθοριστικοί για τη διαμόρφωση της ομάδας συνομηλίκων και φίλων για τους νέους. Η σημασία του ρόλου της οικογένειας στη λειτουργία της ελληνικής κοινωνίας είναι αναμφισβήτητα σημαντικός. Άμεσα ή έμμεσα επηρεάζει κάθε κοινωνική συμπεριφορά, αποκλίνουσα ή μη.

Στην οικογένεια είναι δυνατόν να αποδοθούν οι παρακάτω λειτουργίες. Της αναπαραγωγής, της κοινωνικοποίησης¹⁴, της κοινωνικής τοποθέτησης, της βιολογικής διατήρησης του ατόμου, της συγκινησιακής και της οικονομικής του στήριξης.

Στην οικογένεια, ως φορέα της πρωτογενούς κοινωνικοποίησης, λαμβάνουν χώρα δύο επίπεδα κοινωνικοποίησης, τα οποία είναι καθοριστικής σημασίας για τον άνθρωπο, αφού ασκούν ρυθμιστικό ρόλο για την παραπέρα εξέλιξή του. Στο πρώτο επίπεδο επιδιώκεται η καλλιέργεια του κοινωνικού στοιχείου, και στο δεύτερο η πολιτιστική ένταξη.

Η οικογένεια αποτελεί για το παιδί την πρώτη του πηγή πληροφόρησης, το πρωταρχικό μοντέλο ζωής που του παρέχει στοιχεία για το πώς θα κατακτήσει την γνώση, την εμπειρία, τις σχέσεις του με τον κόσμο. Οι γονείς είναι οι πρώτοι του φυσικοί δάσκαλοι που θα βοηθήσουν το παιδί να επικοινωνήσει, να γνωρίσει, να μάθει και να διαμορφώσει τις προσωπικές και πολιτισμικές του αντιλήψεις και αξίες. Η οικογένεια δηλαδή είναι αυτή που θα ανοίξει και θα φωτίσει τους δρόμους που θα ακολουθήσει για να ζήσει σε ένα κόσμο περίπλοκο και αυτή που θα λειτουργήσει για το παιδί ως ένα πολιτιστικό και ψυχολογικό πρότυπο.

Η διαμόρφωση και η διαπαιδαγώγηση του χαρακτήρα - και συγκεκριμένα ενός παιδιού - είναι αρκετά σοβαρή αλλά και δύσκολη υπόθεση. Κυρίως είναι κάτι για το οποίο δεν υπάρχουν πρότυπα ν' ακολουθήσουν οι γονείς ούτε κάποιες ρητές συμβουλές να εφαρμόσουν. Για τον κάθε γονιό η στάση που θα ακολουθήσει για να διαπαιδαγωγήσει όσο το δυνατόν καλύτερα τα παιδιά του, εξαρτάται από τις ηθικές αρχές με τις όποιες έχει μεγαλώσει και από τις ιδιαιτερότητες του χαρακτήρα του και η στάση αυτή πρέπει να ελίσσεται και να εναλλάσσεται ανάλογα με την προσωπικότητα του κάθε παιδιού καθώς και με τις ανάγκες της ηλικίας του

Οι γονείς πρέπει να συνειδητοποιήσουν από τη στιγμή της γέννησης των παιδιών τους ότι ο ρόλος τους στην αγωγή τους είναι πολύ σημαντικός για την μετέπειτα νοητική, συναισθηματική, ηθική και ψυχολογική ανάπτυξη των παιδιών. Αυτό σημαίνει ότι οι γονείς πρέπει με υπευθυνότητα και σύνεση να αντιμετωπίζουν τα προβλήματα αγωγής που παρουσιάζονται στις διάφορες περιόδους ανάπτυξης του παιδιού εφαρμόζοντας κοινή πορεία διαπαιδαγώγησης μετά από ουσιαστικό διάλογο.

Αυτή η κοινή πορεία διαπαιδαγώγησης θα έρθει όταν ανάμεσα στους γονείς υπάρχει ισοτιμία και ισοδυναμία ρόλων, όταν και οι δύο γονείς θεωρούν ισάξιους του εαυτούς τους ως προς την ανατροφή των παιδιών τους, όταν τα καθήκοντα μοιράζονται εξίσου στον πατέρα αλλά και στην

¹⁴ Ο όρος κοινωνικοποίηση χρησιμοποιείται στην ελληνική γλώσσα με διπλή τουλάχιστον σημασία. Πολιτικοοικονομική και ψυχοκοινωνιολογική (η τελευταία υποδηλώνει την ένταξη του ατόμου στην κοινωνία). Κυρίαρχη θέση στη διαδικασία της κοινωνικοποίησης έχουν βασικά τρία στοιχεία. Ατομο, κοινωνία, πολιτισμός. Απ' τη μια πλευρά υπάρχει δηλαδή το άτομο και από την άλλη η οργανωμένη κοινωνία.

μητέρα, χωρίς να υπάρχουν στερεότυπα ότι η μητέρα π.χ. είναι υπεύθυνη για την αγωγή των παιδιών ή ότι ο πατέρας είναι αυτός που θα φροντίσει την παροχή υλικών αγαθών στην οικογένεια.

Και οι δύο γονείς πρέπει να είναι παρόντες σ' όλες τις φάσεις ανάπτυξης των παιδιών τους, προσφέροντας σημαντική καθοδήγηση και αγωγή, η οποία διέπεται από δημοκρατισμό, φιλελευθερισμό και διάλογο, χωρίς να υπάρχει αυταρχισμός και έλλειψη ελευθερίας στην έκφραση του παιδιού.

Από όλα αυτά βγαίνει το συμπέρασμα ότι οι σημερινοί γονείς έχουν πολλές υποχρεώσεις κι ευθύνες έναντι των παιδιών τους. Η όσο γίνεται σωστή ανατροφή τους είναι πολύ δύσκολη και απαιτεί σωστούς χειρισμούς και ιδιαίτερη στάση απέναντι στα προβλήματα των παιδιών.

Ο γονιός παρέχει φροντίδα και αγάπη αλλά το παιδί χρειάζεται πολύ περισσότερα από αυτά. Χρειάζεται μια καλή βάση για την ανάπτυξή του, και ένα καλό στήριγμα για τα όσα προβλήματά του και την ομαλή ένταξή του στην κοινωνία.

Οι γονείς, πρέπει να ανέχονται τους εφήβους και να προσπερνούν την τάση τους να τους αγνοούν, χωρίς να το εκλαμβάνουν ως προσωπική αποτυχία τους. Πρέπει να υπερβούν τη σχέση του γονιού προς το μικρό παιδί που χρειάζεται προστασία από τα πάντα και να περάσουν προοδευτικά σε μια ισότιμη σχέση ενήλικου προς ενήλικο.

Ο ρόλος των γονέων είναι να τους βοηθήσουν σε αυτήν τη φάση της ζωής τους – την εφηβεία – προκειμένου να πάρουν τις σωστές αποφάσεις σχετικά με τη σεξουαλικότητα και το σώμα τους. Καθώς όμως η εφηβεία είναι η κατεξοχήν ηλικία της αμφισβήτησης των πάντων -και πολύ περισσότερο της γονικής συμβουλής- είναι δύσκολο για τους γονείς να αναλάβουν συμβουλευτικό ρόλο. Η προσπάθεια καταστολής της σεξουαλικότητας ή η απαγόρευση της έκφρασής της συχνά έχει το ακριβώς αντίθετο αποτέλεσμα. Η σωστή ενημέρωση των εφήβων γύρω από τα θέματα της σεξουαλικότητας θα τους βοηθήσει να νιώσουν ότι έχουν τα πράγματα υπό έλεγχο και να πάρουν σωστές αποφάσεις¹⁵.

¹⁵ Ο τρόπος με τον οποίο θα αντιμετωπίσει ένα άτομο τη σεξουαλικότητά του κατά τα διάφορα στάδια της ζωής του, εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τη σεξουαλική διαπαιδαγώγηση που έλαβε σε όλη τη διάρκεια των παιδικών του χρόνων. Η σεξουαλική διαπαιδαγώγηση δεν αναφέρεται μόνο σε ζητήματα σεξουαλικών σχέσεων αλλά και σε ευρύτερα θέματα, όπως η εικόνα του εαυτού, η αυτοεκτίμηση, οι κανόνες ηθικής, ο αμοιβαίος σεβασμός και η αγάπη. Οι αξίες των γονέων μεταδίδονται μέσα από τα λόγια τους, αλλά κυρίως μέσα από τη στάση τους και το ζωντανό παράδειγμα που δίνουν στα παιδιά τους. Τα παιδιά από πολύ νωρίς δείχνουν περιέργεια για τα στήθη, τα οπίσθια και τα γεννητικά όργανα ανδρών και γυναικών. Πολλοί γονείς δεν διστάζουν να εμφανίζονται γυμνοί μπροστά στα παιδιά τους και να κάνουν μπάνιο μαζί τους, ενώ άλλοι κρύβονται επιμελώς. Οι ερωτήσεις που εκφράζουν τη σεξουαλική περιέργεια αρχίζουν συνήθως στην προσχολική ηλικία και κατ' αρχάς αναφέρονται στην ανατομία του ανθρώπινου σώματος. Τα παιδιά παρατηρούν τις διαφορές των γεννητικών οργάνων ανδρών και γυναικών ή συνομηλικών («Γιατί τα κορίτσια δεν έχουν πέος;») ή μεταξύ παιδιών και ενηλίκων («Γιατί το πέος του μπαμπά είναι μεγαλύτερο από το δικό μου;»).

Στη συνέχεια, έρχονται οι ερωτήσεις σχετικά με την τεκνοποίηση («Από πού γεννιούνται τα μωρά;», «Πώς μπαίνουν τα μωρά στην κοιλιά της μαμάς;»). Το περιεχόμενο και η διατύπωση των ερωτήσεων αλλάζουν ανάλογα με την ηλικία. Στην εφηβεία, π.χ., τα ερωτήματα αφορούν στις προγαμιαίες σχέσεις, την αντισύλληψη και τα σεξουαλικά μεταδιδόμενα νοσήματα. Το ερώτημα που συνήθως θέτουν οι γονείς είναι τότε πρέπει να αρχίσει η σεξουαλική διαπαιδαγώγηση. Η καταλληλότερη στιγμή φαίνεται να είναι όταν ρωτήσει το ίδιο το παιδί. Οι πληροφορίες ή οι υπερβολικές λεπτομέρειες που δίνονται χωρίς να έχει προλάβει το παιδί να αναρωτηθεί, δεν μπορούν να αφομοιωθούν και τις πιο πολλές φορές το αφήνουν αδιάφορο. Οι απαντήσεις θα πρέπει να είναι ξεκάθαρες και ακριβείς, σε γλώσσα που αντιστοιχεί στην ηλικία του παιδιού. Καλό είναι να αποφεύγονται τα μικροψέματα και οι απλοποιημένες θεωρίες που συνήθως χρησιμοποιούνται για τα μικρότερα παιδιά, καθώς γίνονται πιστευτές και είναι δύσκολο να ανασκευαστούν αργότερα. Ο άλλος χώρος στον οποίο παρέχεται σεξουαλική διαπαιδαγώγηση είναι το σχολείο. Μάλιστα, είναι ίσως ο πλέον κατάλληλος για την περίοδο της εφηβείας. Σε αυτό το στάδιο ανάπτυξης, ορισμένοι ντροπαλοί έφηβοι δεν νιώθουν άνετα να πλησιάσουν τους γονείς τους και να τους ρωτήσουν για τις ανησυχίες τους. Σκέφτονται ότι είναι παράδοξες ή αδικαιολόγητες, αλλά αυτό δεν τους εμποδίζει να τις βιώνουν έντονα και να δημιουργούν προσωπικές σεξουαλικές θεωρίες.

Το παιδί κατά την πρώτη φάση της παιδικής του ηλικίας «χτίζει» στα πλαίσια της οικογένειας τη βάση της προσωπικότητάς του. Εκεί αποκτά τις εμπειρίες που θα επηρεάσουν τη σχέση με τον άψυχο και έμψυχο κόσμο που το περιβάλλει. Στην οικογένεια θα αντιγράψει στάσεις απέναντι σε πρόσωπα και πράγματα, θα μάθει μορφές αντίδρασης σε καταστάσεις με τις οποίες έρχεται αντιμέτωπο και, κατ' επέκταση, θα αποκτήσει την ικανότητα σωστής εκτίμησης του εαυτού του. Επίσης, στο πλαίσιο της οικογένειας θα μεταδοθούν στο παιδί κοινωνικοί κανόνες και αξίες, καθώς και πρότυπα συμπεριφοράς που θα το βοηθήσουν στον κοινωνικό του προσανατολισμό και θα το προφυλάξουν σε μεγάλο βαθμό από ανορθολογικές κοινωνικές συγκρούσεις. Σ' αυτή τη διαδικασία μάθησης στα πλαίσια της οικογένειας («κοινωνικοποίηση») αποκτά το παιδί ένα «ρεπερτόριο» από πρότυπα συμπεριφοράς που είναι κύριο προϊόν αντιγραφής αντίστοιχων συμπεριφορών των γονέων του.

Οι κοινωνικοί – παιδαγωγικοί ρόλοι των μελών της οικογένειας (του πατέρα, της μητέρα, των αδελφών, άλλων συνοικούντων με την οικογένεια προσώπων), ιδιαίτερα δε των γονέων, κατά περιόδους διαφοροποιούνται ανάλογα με την παιδευτική λειτουργία που επιτελεί ο καθένας μέσα στην οικογενειακή ομάδα σε μια δεδομένη χρονική στιγμή. Η λειτουργία αυτή προσδιορίζεται πάντοτε με βάση την ηλικία και το φύλο του υποκειμένου της αγωγής, δηλαδή του παιδιού. Εξετάζοντας τη διαφοροποίηση των λειτουργιών της οικογένειας και αντίστοιχα των γονεϊκών ρόλων, μπορούμε να διακρίνουμε τις παρακάτω παιδευτικές διαδικασίες, οι οποίες τελούνται στο επίπεδο των κοινωνικών μαθήσεων του παιδιού και έχουν ως κύριο στόχο την κοινωνική του ανάπτυξη :

- A) «Παιδευτικές ενέργειες» και «μορφωτικές επιδράσεις» που ασκούνται από τους γονείς (πατέρα – μητέρα) στο παιδί, κυρίως στα πρώτα στάδια της ζωής του. Οι παραπάνω έχουν ως απώτερο βασικό στόχο την ικανοποίηση βασικών βιολογικών αναγκών (τροφή, ύπνος, αφύδρευση, σεξουαλικότητα, κ.λ.π.). Η οικογενειακή αγωγή στη φάση αυτή περιορίζεται, κυρίως, στο βιολογικό τομέα (λειτουργία βασικής ενημερώσεως, πρώτης διδασκαλίας και καθοδήγησεως του παιδιού).
- B) «Παιδευτικές προσπάθειες των γονέων» που αποσκοπούν στην κοινωνικοποίηση του παιδιού, δηλαδή στην εκμάθηση από μέρους του των τρόπων συμπεριφοράς, καθώς και μηχανισμών επικοινωνίας με το περιβάλλον, τους οποίους υιοθετεί και προβάλλει το κοινωνικό σύνολο ως πρότυπα ζωής. Στα πλαίσια αυτής της διδακτικής προσπάθειας τις περισσότερες φορές οι γονείς προβάλλουμε «τρόπο εποπτικό»για μίμηση τους εαυτούς τους, ως ιδανικά πρότυπα ζωής και συμπεριφοράς.
- Γ) «Παιδαγωγικές ενέργειες και φροντίδες των γονέων» που αποβλέπουν στην πλήρη ενεργοποίηση των νοητικών ικανοτήτων του παιδιού, οι οποίες συνθέτουν το πνευματικό του αποθεματικό. Οι ενέργειες αυτές (κυρίως διδακτική λειτουργία) είναι συνήθως προσανατολισμένες στο γνωστικό τομέα και έχουν ως βασικό σκοπό την πνευματική ανάπτυξη του παιδιού.
- Δ) «Ιδιαίτερες προσπάθειες της οικογένειας που κατατείνουν στην κανονική συναισθηματική ανάπτυξη του παιδιού», στην «ομαλή κοινωνική του προσαρμογή» και γενικότερα στη διατήρηση της ψυχικής του υγείας. Στο επίπεδο αυτό, τόσο οι διαδικασίες όσο και οι αλληλεπιδράσεις συντελούνται με έναν τελείως διαφορετικό τρόπο. Εδώ, τα μέλη της οικογένειας διαδραματίζουν ρόλους λιγότερο τυπικούς και περισσότερο ευαίσθητους και συναισθηματικά έντονους. Έτσι, στα πλαίσια των παραπάνω επιδιώξεων, ένα από τα μέλη της οικογένειας, συνήθως η μητέρα, ενδέχεται να είναι το πρόσωπο που δίνει αγάπη και στοργή στην οικογένεια – στοιχεία απαραίτητα για τη διατήρηση αυτής της συναισθηματικής ισορροπίας του παιδιού –, ενώ κάποιος άλλος, ο πατέρας είναι εκείνος

που τιμωρεί και, κατ' επέκταση, «τροποποιεί τη συμπεριφορά» του παιδιού. Κατ' αυτόν τον τρόπο, θα λέγαμε ότι, ο ένας μπορεί να εκπροσωπεί το συντηρητικό πνεύμα, την «ηθική της οικογένειας» και την παράδοση, ενώ ο άλλος να ενσαρκώνει την τόλμη, τις νεωτεριστικές και επαναστατικές τάσεις της ζωής.

Ο Daniel Goleman στο βιβλίο του «Συναισθηματική Νοημοσύνη», αναφέρει ότι «η οικογενειακή ζωή είναι το πρώτο σχολείο της συναισθηματικής μάθησης» και αναλύει λεπτομερέστερα την επιστημονική έρευνα που αποτέλεσε τη βάση για την καλύτερη κατανόηση αυτού του τομέα. Συγκεκριμένα, ο ίδιος αναφέρει πως «σ' αυτό το οικείο και πολύ προσωπικό χωνευτήρι μαθαίνουμε τι αισθανόμαστε για τον εαυτό μας και πώς οι άλλοι θα αντιδράσουν στα συναισθήματά μας, μαθαίνουμε πώς να σκεφτόμαστε για τα συναισθήματα αυτά και τι επιλογές έχουμε να αντιδράσουμε, πώς να κατανοήσουμε και να εκφράζουμε τις ελπίδες και τους φόβους μας. Αυτό το συναισθηματικό σχολείο λειτουργεί όχι μόνο μέσα από αυτά που οι γονείς λένε ή κάνουν άμεσα, αλλά επίσης με το προσωπικό τους παράδειγμα όταν χειρίζονται τα συναισθήματά τους τόσο ως άτομο, όσο και ως ζευγάρι. Κάποιοι γονείς είναι προσκείμενοι δάσκαλοι του συναισθήματος, ενώ κάποιοι άλλοι όχι».

Οι περισσότεροι γονείς κατατάσσονται σε δύο ευρύτερες κατηγορίες:

- αυτούς που προσφέρουν στα παιδιά τους καθοδήγηση στον κόσμο των συναισθημάτων και
- εκείνους που δεν προσφέρουν¹⁶.

Βέβαια, η αντίθεση της νέας γενιάς στην παλιά εκτός του ότι είναι κάτι το φυσικό, αποτελεί παράλληλα την κινητήρια δύναμη που θα σπρώξει κάθε γενιά προς τα μπρος, με σκοπό το «ξεπέραςμα» της προηγούμενης. Όμως, η αντιθετική στάση των εξαρτημένων νέων δεν χαρακτηρίζεται από τη δημιουργική αντιπαράθεση, αλλά από την παθητική προσμονή εκπλήρωσης των τυχόν ιδανικών τους από το κοινωνικό σύστημα, το οποίο όμως είναι αποτέλεσμα των «ενηλίκων γονιών». Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, πολλοί από τους εξαρτημένους αυτούς νέους δε χαρακτηρίζονται από αντικοινωνική συμπεριφορά αλλά το αντίθετο, προσπαθούν και απαιτούν μεγαλύτερη κοινωνική προσφορά. Έτσι, η υπερβολική αυτή απαίτηση από τη μια και η αδυναμία κατανόησης των πραγματικών δυνατοτήτων της κοινωνίας από την άλλη, είναι αυτά που μεγεθύνουν τις απαιτήσεις τους σε ουτοπικά επίπεδα.

Η αναπόφευκτη απογοήτευση είναι το συναίσθημα που κυριαρχεί σε κάποιον που θέλει να μπει στη ζωή με άλλες προϋποθέσεις. Η φυγή στην παθητική χρήση του ναρκωτικού γίνεται τότε ο μόνος τρόπος ικανοποίησης των υπερβολικών απαιτήσεων των νέων αυτών ανθρώπων.

¹⁶ Οι τέσσερις πιο κοινοί τύποι γονέων που αδυνατούν να διδάξουν τη συναισθηματική νοημοσύνη στα παιδιά τους είναι οι εξής :

1. Οι «αποστασιοποιημένοι»: είναι οι γονείς που αποστασιοποιούνται και παραβλέπουν τη συναισθηματική κατάσταση του παιδιού τους. Αυτοί συνήθως αγνοούν ή θεωρούν ασήμαντα τα αρνητικά του συναισθήματα.
2. Οι «επικριτικοί – αποδοκιμαστικοί»: είναι οι γονείς που επικρίνουν και αποδοκιμάζουν τη συναισθηματική έκφραση των αρνητικών συναισθημάτων του παιδιού. Αυτοί συνήθως το επιτιμούν ή και το τιμωρούν επειδή εκφράζει τα συναισθήματά του.
3. Οι «επιτρεπτικοί – παραχωρητικοί»: είναι οι γονείς που επιτρέπουν την έκφραση των αρνητικών συναισθημάτων του παιδιού τους, συμπάσχουν μαζί του, αλλά αδυνατούν να του προσφέρουν καθοδήγηση ή να θέσουν όρια στη συμπεριφορά του.
4. Οι «συναισθηματικοί μέντορες»: είναι οι γονείς που έχουν μεγάλη επίγνωση των συναισθημάτων τόσο των δικών τους, όσο και των αγαπημένων τους προσώπων και αναγνωρίζουν ότι όλα τα συναισθήματα – ακόμη και αυτά που θεωρούμε αρνητικά, όπως η λύπη, ο θυμός και ο φόβος – μπορεί να αποδειχθούν χρήσιμα στη ζωή μας. Ο παραπάνω τρόπος διαπαιδαγώγησης έχει ως αποτέλεσμα τα παιδιά να μαθαίνουν να εμπιστεύονται και να χειρίζονται τα συναισθήματά τους, αλλά και να λύνουν τα προβλήματά τους, αποκτώντας μεγαλύτερη αυτοεκτίμηση, αναπτύσσοντας σημαντικές ικανότητες μάθησης και καλές σχέσεις με τους άλλους.

Αναμφίβολα, για πολλά παιδιά η χρήση ναρκωτικών δεν είναι τίποτα άλλο, παρά μία προσπάθεια αντίθεσης στην «κοινωνία των μεγάλων», ένα είδος «ατομικής εξέγερσης». Η εξέγερση αυτή απευθύνεται, κυρίως, απέναντι στους «κοινωνικούς καταναγκασμούς», πολλές φορές όμως έχει τις ρίζες της στη σχέση του νέου με τους γονείς του.

Όμως, το ίδιο επιζήμιο μπορεί να αποβεί και μια υπερπροστατευτική συμπεριφορά, καθώς και ο υπέρμετρος έλεγχος. Τέτοιες πρακτικές εκφράζουν στην ουσία βαθύτερα συναισθήματα φόβου και ανασφάλειας των ίδιων των γονέων, τα οποία μεταλλάσσονται σε συναισθήματα και τρόπους συμπεριφοράς απέναντι στο παιδί εμποδίζοντάς το να αποκτήσει την απαραίτητη αυτονομία και αυθυπαρξία του. Επίσης, η δυνατότητα για κοινωνικές επαφές είναι σ' αυτά τα παιδιά εξαιρετικά περιορισμένη.

Ωστόσο, η παντελής έλλειψη ενός πρότυπου ταύτισης θεωρείται για το παιδί ως περισσότερο επιζήμια και από μία «μη σωστή» κοινωνικοποίηση στα πλαίσια της οικογένειας. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με έρευνες που πραγματοποιήθηκαν σε παιδιά ιδρυμάτων έχουν αποδείξει πως ακόμα και όταν τα παιδιά αυτά αναπτύσσονται σωματικά κανονικά, παρουσιάζουν καθυστέρηση στην ανάπτυξη της προσωπικότητάς τους ή έχουν δυσκολίες συναισθηματικής επαφής («φαινόμενο του ιδρυματισμού»).

1.3.2. Έφηβος και Οικογένεια

Ο έφηβος και η οικογένεια βρίσκονται σε συνεχή αλληλεπίδραση με έντονες συγκρούσεις, χαρακτηριστικές αυτής της περιόδου. Η θέση του εφήβου καθορίζεται από μια βαθιά αμφιθυμία. Διεκδικεί με πάθος την αυτονομία του, την ίδια στιγμή που είναι εξαρτάται άμεσα από την οικογένειά του. Θέλει να είναι αυτόνομος, διακηρύσσει την ανεξαρτησία του, αλλά ταυτόχρονα αναζητεί τη σιγουριά και τη στήριξη που παρέχονται από τους γονείς του. Χρειάζεται όρια που τίθενται από τη συνεπή παρουσία των ενηλίκων και του παρέχουν την αίσθηση αυτής της σιγουριάς. Επίσης, χρειάζεται όρια για να μπορέσει να αντιπαρατεθεί, να αναμετρηθεί. Του είναι απαραίτητη η ύπαρξη κάποιου με τον οποίο θα συγκρουστεί και θα τον ξεπεράσει.

Επομένως, έχει ανάγκη να ανήκει σε μια δομή που δεν καταρρέει από την επιθετικότητά του ούτε έχει διάθεση αντεκδίκησης. Ο έφηβος δεν αντέχει να βλέπει τους γονείς του αδύναμους. Οι γονείς πρέπει να είναι δυνατοί. Σε αυτή την περίοδο αποφεύγει τη σωματική επαφή με τους γονείς του. Τα αγόρια δεν θέλουν με κανένα τρόπο να τα πλησιάζει η μητέρα τους, να τα αγγίζει, να τα φιλά ή να τα χαϊδεύει. Το ίδιο συμβαίνει αντίστοιχα με τα κορίτσια και τον πατέρα τους. Αυτό συμβαίνει διότι οι έφηβοι πολύ συχνά βλέπουν σεξουαλικού περιεχομένου όνειρα με τη μεγαλύτερη αδελφή ή την μητέρα και έχουν άγχος και ως επακόλουθο τύψεις.

Οι γονείς αυτή την περίοδο περνούν συνήθως την κρίση της μέσης ηλικίας, διότι, εάν βρίσκονται κοντά στην πέμπτη δεκαετία της ζωής τους, αντιλαμβάνονται ότι τους μένει λίγος χρόνος για την πραγμάτωση των φιλοδοξιών τους και η σεξουαλικότητά τους μειώνεται, ενώ παράλληλα παρατηρούν ότι τα όνειρα για ζωή του εφήβου ανατέλλουν. Οι γυναίκες βιώνουν τα προβλήματα της εμμηνόπαυσης, ενώ η κόρη τους αρχίζει να έχει περίοδο. Η στάση, η προσωπικότητα των γονέων και η οικογενειακή δομή είναι καθοριστικοί παράγοντες στην εξέλιξη της κρίσης της εφηβείας.

1.3.3. Η αντίδραση των γονέων στην εφηβεία

Η προσπάθεια του εφήβου για αυτονομία και ανεξαρτητοποίηση διαταράσσει την ηρεμία και τη σταθερότητα που υπήρχε στις οικογενειακές σχέσεις και τη λανθάνουσα περίοδο της εξέλιξης του παιδιού.

Οι γονείς δεν είναι πλέον σε θέση να κάνουν σχέδια για το παιδί τους και να ασκούν την ίδια επιρροή επάνω του. Αισθάνονται ότι "χάνουν" το παιδί τους καθώς αυτό αποκηρύσσει την κυριαρχία τους και αναζητά καταφύγιο στις παρέες των συνομηλίκων, χωρίς να τους επιτρέπει πλέον να παρεμβαίνουν στην προσωπική του ζωή.

Καθώς απο-ιδανικοποιούνται από τους εφήβους, πενθούν για την απώλεια του γονεϊκού ρόλου και των ικανοποιήσεων που τους πρόσφερε η εξάρτηση των παιδιών από το πρόσωπό τους.

Όσο μεγαλύτερη είναι η δυσκολία των γονέων να δεχτούν το γεγονός ότι από-ιδανικοποιούνται από τους εφήβους, τόσο πιο επώδυνη και χρονοβόρα θα είναι για τους τελευταίους η διεργασία της ατομικοποίησης και της αυτονομίας.

Στις έφηβες κοπέλες, η αντιδραστικότητα προς τους γονείς είναι συνήθως λιγότερο έντονη.

Με την αντιδραστικότητα οι έφηβοι δηλώνουν με ένα ιδιότυπο τρόπο ότι έχουν απόλυτη ανάγκη από τη συμπαράσταση και τη βοήθεια των γονέων. Τους είναι απαραίτητο να μεγαλώνουν σε ένα σταθερό πλαίσιο που να μην καταλύεται από την επιθετικότητά τους.

Οι γονείς μπορεί να αντιδράσουν με επιβολή αυστηρού ελέγχου και απαγορεύσεων για να διατηρήσουν την εξάρτηση του παιδιού προς αυτούς.

Αυτή η αντίδραση είναι πιθανό να οδηγήσει τον έφηβο σε έντονες εκδραματίσεις: αναζήτηση διεγέρσεων μέσα από τη χρήση ουσιών, σεξουαλική ελευθεριότητα, παραπταγματική συμπεριφορά, φυγή από το σπίτι και άλλα.

Σε άλλες περιπτώσεις είναι πιθανό ο έφηβος να παλινδρομήσει και να προσκολληθεί ακόμα περισσότερο στους γονείς.

Στη σύγχρονη κοινωνία, που έχει αποκηρύξει τις παιδαγωγικές πρακτικές του παρελθόντος, πολλοί γονείς, για να αντιδράσουν στην καταπίεση που είχαν υποστεί από τους δικούς τους γονείς, προσπαθούν να μάθουν στα παιδιά να είναι αυτόνομα και ανεξάρτητα.

Στην πραγματικότητα, επιτυγχάνεται το ακριβώς αντίθετο καθώς τα παιδιά μεγαλώνουν σε ένα ακαθόριστο πλαίσιο, χωρίς σαφή όρια και την αναγκαία καθοδήγηση των ενηλίκων.

Κατά την περίοδο της εφηβείας, θεωρούν δεδομένη την επιθυμία του να ανεξαρτητοποιηθεί από αυτούς και τον προτρέπουν να εμπλέκεται σε καταστάσεις τις οποίες δεν είναι ακόμα έτοιμος να αντιμετωπίσει με φυσική συνέπεια την αποτυχία.

Έτσι, μειώνεται η αυτοεκτίμησή του, η πραγματικότητα γίνεται τραυματική και ευνοείται η παλινδρόμηση σε προγεννητικά στάδια και η καταφυγή σε φαντασιώσεις παντοδυναμίας. Η διαφοροποίηση εαυτού και αντικειμένου είναι ατελής και αποδυναμώνεται το Υπερεγώ, καθώς οι γονείς δεν θέτουν σαφή όρια στα παιδιά τους.

Οι γονείς πρέπει να είναι συναισθηματικά κοντά στους εφήβους, να έχουν την ικανότητα να αντέξουν και να "σηκώσουν" την επιθετικότητα και όλα τα αρνητικά συναισθήματα που προβάλλουν επάνω τους. Να είναι δυνατοί και σταθεροί, ώστε να επιτρέψουν στα παιδιά τους να τους απομυθοποιήσουν αλλά και να τα βοηθήσουν να αποκαταστήσουν την συναισθηματική τους ισορροπία.

Ένας έφηβος μπορεί να απο-ιδανικοποιήσει μόνο τους γονείς που δεν φοβάται ότι θα καταρρεύσουν αν τους ανταγωνιστεί ή θα χαθούν αν δεν ασχολείται πια μαζί τους. Η αδυναμία των γονέων δεν του επιτρέπει να αντλήσει την αναγκαία δύναμη για τη συγκρότηση του εαυτού.

Ένας αποτυχημένος και ευνουχισμένος πατέρας δεν είναι εύκολο να ξεπεραστεί γιατί δεν είναι ικανός να γίνει ο καθρέπτης πάνω στον οποίο ο έφηβος ανανακλά τις επιθυμίες του για δύναμη, δημιουργικότητα και πρωτοβουλία.

Οι γονείς φυσιολογικά αναζητούν τη στήριξη ο ένας από τον άλλον, για να αντιμετωπίσουν τις δυσκολίες από τη μεταλλαγή της σχέσης με το παιδί τους¹⁷. Αυτή η δυνατότητα ωστόσο δεν είναι πάντα εφικτή και αποκαλύπτονται παλιές απωθημένες συγκρούσεις και προκαλούνται καταθλιπτικά συναισθήματα ή αναζητείται ικανοποίηση σε σχέσεις έξω από το γάμο.

Επιπλέον, οι γονείς έχουν να αντιμετωπίσουν διάφορες προκλήσεις σε ότι αφορά και την προσωπική τους εξέλιξη. Η κρίση της εφηβείας συνήθως συμπίπτει χρονικά με την κρίση της μέσης ηλικίας στους γονείς. Κάνουν έναν απολογισμό για όσες από τις φαντασιώσεις του Ιδεώδους του Εγώ κατόρθωσαν να επιτύχουν ή για όσες έμειναν ανικανοποίητες.

Ξεκινά για αυτούς η περίοδος της βιολογικής κάμψης, τη στιγμή που το σώμα του εφήβου βρίσκεται σε πλήρη άνθηση. Από το πόσο ικανοποιημένοι είναι οι γονείς από τη ζωή τους μέχρι σήμερα, θα κριθεί και η αντίδραση τους στην αναστάτωση που προκαλεί η εφηβεία.

Ωστόσο, είναι δύσκολο να αποφευχθεί η σύγκριση σε τομείς όπως η δύναμη και η σωματική εμφάνιση. Ο διαχωρισμός των ρόλων δεν είναι πλέον σαφής, καθώς ο έφηβος έχει πλέον τη δύναμη να συγκρουστεί με τον πατέρα αλλά και την ικανότητα για ολοκληρωμένη σεξουαλική δραστηριότητα.

Οι γονείς επιδίδονται συχνά σε έναν ναρκισσιστικό ανταγωνισμό με τα παιδιά τους, προσπαθώντας να τα μιμηθούν, ή τα πιέζουν να ενηλικιωθούν όσο το δυνατόν ταχύτερα γιατί έτσι δεν θα απειλούνται από τη δύναμη της νεότητάς τους. Οι γονείς που είναι ναρκισσιστικά ευάλωτου έχουν προβλήματα σε όλες τις φάσεις εξέλιξης των παιδιών τους.

Ανάμεσα στην μητέρα και την έφηβη κόρη αναπτύσσονται σε πολλές περιπτώσεις σχέσεις που σχετίζονται με την αρχή και το τέλος της έμμηνης ρύσης. Η κόρη αποκτά την ικανότητα για σύναψη σεξουαλικών σχέσεων και τεκνοποίηση, ενώ για τη μητέρα η σεξουαλικότητα και η θηλυκότητα υποχωρούν. Γίνεται λοιπόν κατανοητό πως μπορεί να φθονεί την κόρη για τις νέες ιδιότητές της, ενώ ταυτόχρονα η ίδια αισθάνεται λύπη και απόγνωση για τη σταδιακή απώλεια αυτών των ιδιοτήτων.

¹⁷ Στη σύγχρονη βιβλιογραφία χρησιμοποιείται ο εύστοχος όρος "σύνδρομο της κενής φωλιάς" (empty nest syndrome) για να περιγράψει τις δυσκολίες των γονέων να προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες που δημιουργούνται μετά την ανεξαρτητοποίηση των παιδιών.

Πάντως φαίνεται πως οι μητέρες που είχαν μία ικανοποιητική ερωτική ζωή μεταδίδουν και στις κόρες μία ηρεμία σχετικά με τη σεξουαλικότητα, χωρίς να τις φορτώνουν με άγχος και ενοχές.

Η αναβίωση του οιδιπόδειου και των πρώιμων διεργασιών της σεξουαλικότητας δε συμβαίνει μόνο στους εφήβους αλλά και στους γονείς τους. Οι συγκρούσεις της παιδικής ηλικίας έρχονται πάλι στην επιφάνεια, ιδιαιτέρως αν δεν έχουν επιλυθεί κατά τη δική τους εφηβεία.

Οι γονείς εκδηλώνουν και αυτοί, σε ασυνείδητο επίπεδο, αιμομικτικές τάσεις απέναντι στα παιδιά τους οι οποίες προκαλούν άγχος και ενοχές. Οι τάσεις αυτές μπορεί να εκδηλωθούν με ζήλια του γονέα προς το παιδί του αντίθετου φύλου ή να εκδραματιστούν με τη σύναψη μίας ετερόφυλης σχέσης με ένα αρκετά νεότερο άτομο.

Μπορεί ακόμα να ζηλεύουν τα παιδιά τους γιατί οι ίδιοι είχαν πιο αυστηρούς και απαγορευτικούς γονείς και δεν τους επιτρεπόταν να ζήσουν όλα αυτά που συμβαίνουν στα δικά τους παιδιά.

Οι γονείς γίνονται συχνά αυταρχικοί προς τα παιδιά τους, απαγορεύοντας τη διασκέδαση, τις γνωριμίες με εφήβους του άλλου φύλου, για να αναστείλουν την έκφραση της δικής τους σεξουαλικότητας, την οποία προβάλλουν στα παιδιά τους.

Αυτή η στάση εκλογικεύεται συνήθως (για παράδειγμα ο πατέρας λέει στον έφηβο ότι είναι επικίνδυνο να γυρνάς τη νύχτα στους δρόμους) και προκαλεί θυμό και αντίδραση από τον έφηβο.

Όλες αυτές οι διεργασίες είναι πολύ επώδυνες και οι γονείς οφείλουν να προσαρμοστούν στη νέα πραγματικότητα και να βρουν νέους τρόπους ικανοποίησης.

Οι κυριότερες στερεότυπες αντιδράσεις των ενηλίκων απέναντι στο φαινόμενο της εφηβείας είναι οι εξής:

- ο έφηβος καταλαμβάνεται από ακατάσχετη σεξουαλική μανία και γίνεται επικίνδυνος ενώ ταυτόχρονα χρειάζεται καθοδήγηση και ενθάρρυνση γιατί είναι ακόμα ανεπαρκής,
- είναι έρμαιο των επιθυμιών του, αποκόπτεται από τους δεσμούς με την οικογένεια χωρίς την ικανότητα να επιβληθεί στα συναισθήματά του, αδυνατεί να προσαρμοστεί σε ένα ενήλικο περιβάλλον ενώ την ίδια στιγμή με την περίεργη συμπεριφορά του κάνει μία απελπισμένη έκκληση για βοήθεια,
- είναι αδιάστακτος εκμεταλλευτής και σαδιστής για τους γονείς ενώ για άλλους είναι ένα αγνό και ανυπεράσπιστο θύμα για εκμετάλλευση,
- είναι αντικείμενο φθόνου καθώς κατέχει όλα τα προσόντα και τις ικανότητες που σταδιακά χάνει ο ενήλικας. Ταυτόχρονα είναι αυτός που μπορεί να ικανοποιήσει τις ανεκπλήρωτες επιθυμίες των γονέων και πρέπει να προστατευθεί και να ενθαρρυνθεί και
- είναι ένας μέλος της οικογένειας που διαταράσσει τις ευαίσθητες ισορροπίες και πρέπει να εκδιωχθεί αλλά και ένα αγαπημένο αντικείμενο που χάθηκε και για το οποίο η οικογένεια πρέπει να πενθήσει.

Οι γονείς που ενστερνίζονται αυτές τις αντιδράσεις αισθάνονται συνήθως απειλημένοι από τον έφηβο.

Είναι εύκολο να διαπιστωθεί η αντιφατικότητα της καθεμιάς από αυτές τις στερεότυπες πεποιθήσεις. Ο γονείς οφείλουν λοιπόν να επιδεικνύουν μία σταθερή αλλά και ευέλικτη στάση απέναντι στους εφήβους, χωρίς να θεωρούν πως έχουν αποτύχει σαν γονείς, βλέποντας τα παιδιά τους να μεταμορφώνονται από την φυσιολογική εξελικτική κρίση της εφηβείας.

Αν κάτι δεν πάει καλά, θα πρέπει να επικρίνουν τη συγκεκριμένη συμπεριφορά ή στάση του παιδιού, αλλά, να μην απορρίψουν το παιδί συνολικά.

Επίσης, θα πρέπει να στηρίζουν και να ενθαρρύνουν το παιδί τους να αναπτύξει το δικό του σύστημα αξιών, ώστε να γίνει ικανό να λέει “ΟΧΙ” και να μην παρασύρεται από τις πιέσεις “φίλων”.

Ακόμη θα πρέπει να συμπαραστέκονται στο παιδί τους, έτσι ώστε, να μην καταφεύγει αποκλειστικά στην “αναζήτηση βοήθειας από φίλους”, στην “απόσυρση” και στην “αποφυγή του προβλήματος” ως στρατηγικές αντιμετώπισης των προβλημάτων του.

Τέλος, θα πρέπει να ενθαρρύνουν τις “θετικές” δραστηριότητες των παιδιών τους, όπως αθλητισμός, χορωδίες, εκδρομές, θεατρικές και άλλες καλλιτεχνικές παραστάσεις κτλ.

1.3.4. Ο ρόλος της οικογένειας στην σχολική επίδοση των παιδιών

Σήμερα, σε όλες τις οικογένειες, εντείνεται η ανησυχία για τη σχολιοποίηση των παιδιών, κυρίως επειδή έχει αναδειχτεί ως μια από τις βασικές αιτίες σύγκρουσης μεταξύ συζύγων και αναμφίβολα αποτελεί το πιο συχνό θέμα συζήτησης: η σχολική υποστήριξη αντιπροσωπεύει πλέον ένα σημαντικό τμήμα της οικιακής δραστηριότητας και οι γονείς αφιερώνουν σε αυτό το θέμα κατά μέσο όρο γύρω στα 25 λεπτά την ημέρα για κάθε παιδί. Η ενασχόληση των γονέων αυξάνεται, κυρίως στις λαϊκές οικογένειες, όταν και οι δύο σύζυγοι εργάζονται: οι μητέρες, δεδομένης της περιορισμένης γεννητικότητας, επιθυμούν να συνεχίσουν να εργάζονται, ακόμα και αν κατά κύριο λόγο δεν ασκούν επαγγέλματα ιδιαίτερα διακεκριμένα, συγχρόνως όμως αφιερώνονται στη φοίτηση των παιδιών τους, ειδικά αν είναι γυναικείου φύλου. Πράγματι, τις τελευταίες δεκαετίες σημειώθηκε μεγάλη αύξηση της γυναικείας σχολιοποίησης, ιδιαίτερα στο λαϊκό περιβάλλον, ευνοημένης από το γεγονός ότι τα κορίτσια που ενδιαφέρονται περισσότερο από τα αγόρια για τη μελέτη δημιουργούν μια σχέση εμπιστοσύνης με τις μητέρες τους, που τους επιτρέπει να διηγούνται αυτά που συμβαίνουν στο σχολείο.

Η αύξηση της ανεργίας τη δεκαετία του 1980 αύξησε το ενδιαφέρον όλων των κοινωνικών ομάδων για τη σχολική επιτυχία των παιδιών τους, σε τέτοιο βαθμό μάλιστα που πλέον μόλις το ένα τρίτο των μαθητών ισχυρίζεται ότι δεν δέχεται ποτέ βοήθεια στις σχολικές ασκήσεις, ενώ το 40% δηλώνει πως τιμωρείται όταν τα αποτελέσματα είναι κακά και το 60% πως επιβραβεύεται όταν είναι θετικά. Οι μητέρες συνήθως ωθούν τα παιδιά τους να συνεχίσουν τις σπουδές τους ανεξάρτητα από τα αποτελέσματα που έχουν επιτύχει, ενώ οι πατέρες παρεμβαίνουν κυρίως τις δύσκολες στιγμές· άλλωστε, αυτοί βοηθούν στα μαθήματα μόνο αν έχουν φοιτήσει στη δευτεροβάθμια ή ανώτερη εκπαίδευση, σε αντίθεση με τις μητέρες που ούτως ή άλλως αισθάνονται αναμειγμένες.

Η προτροπή των γονέων για μελέτη αποδεικνύεται χρήσιμη κυρίως για τα παιδιά που μιλούν συχνά για το σχολείο στο σπίτι, που έχουν την επίβλεψη των γονέων τους και που, πηγαίνοντας στο σχολείο, νιώθουν πιο φιλόδοξα, πιο ευχαριστημένα, ενώ συγχρόνως αναπτύσσουν καλύτερη σχέση με τους καθηγητές. Πρέπει, ωστόσο, να επισημανθεί ότι οι μαθητές υψηλής καταγωγής δεν συναντούν πολλές δυσκολίες, ακόμα και αν έχουν μικρή επίβλεψη από τους γονείς, ενώ στις λαϊκές τάξεις η υποστήριξη της οικογένειας ενισχύει σημαντικά τη σχολική επιτυχία, ιδιαίτερα για τα κορίτσια, για τα οποία η γονεϊκή ενθάρρυνση παίζει καθοριστικό ρόλο.

Το προσωπικό ενδιαφέρον των γονέων έχει επιτυχία όταν εκδηλώνεται με τη μορφή σταθερής επίβλεψης των παιδιών, χωρίς όμως παρεμβάσεις στη σχολική δραστηριότητα: επιδρά αρνητικά η βοήθεια των παιδιών στις σχολικές τους υποχρεώσεις ή, ακόμα χειρότερα, η τιμωρία των κακών αποτελεσμάτων. Πράγματι, η υποστήριξη των γονέων δεν αποτελεί από μόνη της την «αίτια» της

σχολικής επιτυχίας, η οποία για να επιτευχθεί χρειάζεται την προσωπική προσπάθεια των ενδιαφερόμενων: αυτό που οδηγεί σε μεγαλύτερη επιτυχία είναι ο συνδυασμός του προσωπικού ενδιαφέροντος των γονέων και της ευσυνειδησίας των παιδιών.

Πολλές φορές εμείς οι δάσκαλοι ευρισκόμενοι στο σχολείο, αντιμετωπίζουμε πλήθος προβλημάτων συμπεριφοράς, σχολικής ένταξης, διαφορετικότητα στις κοινωνικές τάξεις ή και στις εθνικότητες, αντιδράσεις μαθητών ή γονέων άλλοτε ήπιου και άλλοτε έντονου χαρακτήρα. Όμως κάθε φορά αναρωτιόμαστε ποια είναι η σωστότερη αντιμετώπιση, η καταλληλότερη θέση απέναντι σε αυτά τα ζητήματα. Πλήθος αναφορών γίνεται σε τεράστια βιβλιογραφία σχετικών παιδαγωγικών θεμάτων. Είναι σωστό να ανατρέξουμε σε κάποιο βιβλίο ή σε κάποιον ειδικό, αλλά ακόμη σωστότερο είναι να είμαστε γνώστες τουλάχιστον μερικών βασικών και εφαρμόσιμων παιδαγωγικών θεμάτων.

Το σύγχρονο σχολείο, η αλματώδης ανάπτυξη της κοινωνίας σε βιοτικό και τεχνολογικό επίπεδο, οι απαιτήσεις, η ταχύτητα των γνώσεων, οι προκλήσεις που δέχονται οι μαθητές, οι υποχρεώσεις της οικογένειας απέναντι στο σύνολο, η αρρώστια της εποχής μας το άγχος, είναι στοιχεία που θα πρέπει να γνωρίζει ο σύγχρονος ενημερωμένος δάσκαλος και να πράττει ανάλογα με την παιδαγωγική του κατάρτιση. Η ανατροφή των παιδιών, οι αξίες που διαχέονται, τα κίνητρα που δίνει η οικογένεια, η κοινωνική τάξη, είναι μερικοί παράγοντες που επηρεάζουν όχι μόνο την σχολική επίδοση των μαθητών, αλλά όλο το profile τους, την μελλοντική τους αποκατάσταση, την τοποθέτησή τους απέναντι στην κοινωνία που τους περιμένει για να προσφέρουν

Στα πρώτα χρόνια της ζωής του παιδιού, οι ενισχύσεις των γονέων καθορίζουν αποκλειστικά τη μάθησή του, γιατί συνήθως η επιθυμητή συμπεριφορά του παιδιού ενισχύεται θετικά με την εκδήλωση της αγάπης των γονέων. Έχοντας το παιδί σαν πρότυπο συμπεριφοράς τους γονείς του οικειοποιείται ολόκληρο το σύστημα αξιών της οικογένειας. Οικειοποιείται τις φιλοδοξίες, τα ενδιαφέροντα, τις προσδοκίες, τον τρόπο αντιμετώπισης καταστάσεων καλών ή κακών, κερδίζοντας έτσι την αγάπη τους.

Ο καθηγητής H.Heckhausen, δέχεται 5 βασικούς παράγοντες που επηρεάζουν τη γέννηση και την ανάπτυξη των κινήτρων επίδοσης.

1. Η ωρίμανση των αισθησιοκινητικών και κυρίως των γνωστικών λειτουργιών.
2. Η ανάπτυξη άλλων κινήτρων και προδιαθέσεων (αυτονομία, ανεξαρτησία κ.α)
3. Ευκαιρίες βιωμάτων επιτυχίας.
4. Οι ενισχύσεις των προσπαθειών του παιδιού.
5. Τα πρότυπα συμπεριφοράς.

Και οι έρευνες του D.Mc. Clelland συντείνουν στο συμπέρασμα, πως η μητέρα που φροντίζει να κάνει το παιδί ανεξάρτητο και το παρακινεί να κάνει μόνο του τις διάφορες εργασίες, δημιουργεί ευνοϊκές προϋποθέσεις για την ανάπτυξη των κινήτρων επίδοσης στο παιδί. Γενικά η θερμή και εγκάρδια ατμόσφαιρα αποτελεί την πιο ευνοϊκή προϋπόθεση για την καλλιέργεια της αυτονομίας, της αυτενέργειας, της αυτοπεποίθησης, των βάσεων δηλαδή της ανάπτυξης των κινήτρων απόδοσης. Βασική όμως προϋπόθεση για την ανάπτυξη των κινήτρων απόδοσης, είναι οι απαιτήσεις των γονέων να ανταποκρίνονται στο επίπεδο των δυνατοτήτων του παιδιού. Οι γονείς που έχουν ψηλά κίνητρα επίδοσης, θέτουν υψηλότερες απαιτήσεις στα παιδιά τους, παρά οι γονείς με ασθενή κίνητρα. Ο πατέρας γενικά είναι πιο συγκρατημένος γονιός. Αφήνει μεγαλύτερη ελευθερία και αυτονομία στο παιδί του που έχει ψηλές αποδόσεις. Αντίθετα ο πατέρας παιδιών με ασθενή κίνητρα επίδοσης κατευθύνει αυταρχικά τη συμπεριφορά του παιδιού.

Τα παιδιά με ισχυρά κίνητρα επίδοσης, θεωρούν ως αίτιο επιτυχίας τον εαυτό τους και της αποτυχίας την τύχη. Αντίθετα τα παιδιά με ασθενή κίνητρα επίδοσης θεωρούν ως αίτιο επιτυχίας

την τύχη και ως αίτιο αποτυχίας τον εαυτό τους. Εδώ η επίδραση του οικογενειακού περιβάλλοντος είναι μεγάλη γιατί όταν το παιδί αντεπεξέρχεται με επιτυχία στις απαιτήσεις του περιβάλλοντος, αποκτά αυτοπεποίθηση, αντιμετωπίζει με θετική διάθεση καταστάσεις ή περιστάσεις επίδοσης, γιατί ελπίζει ότι έτσι θα του δοθεί η ευκαιρία να διαπιστώσει τις ικανότητές του. Αν τις περισσότερες φορές αποτυγχάνει, φυσικό είναι να αμφιβάλει για τις ικανότητές του και να αποφεύγει έτσι τις ευκαιρίες επίδοσης γιατί τις θεωρεί αποτυχία.

Η οικογένεια πρέπει να ενεργοποιεί τις πνευματικές αξίες, τις πολιτιστικές εσωτερικές αξίες, γεγονός που ξυπνά την πνευματική ζωή στο παιδί και διαμορφώνει μαζί με τις εσωτερικές δυνάμεις τον χαρακτήρα του παιδιού. Η αποτελεσματικότητα της ανατροφής στο σπίτι εξαρτάται:

1. Από το ύψος της ανατροφής
2. Από τον αριθμό των αδερφών και τη θέση του παιδιού στη σειρά των αδερφών
3. Από την οικονομική θέση της οικογένειας
4. Από την ατελή και διαταραγμένη οικογένεια

1. Η οικογένεια πρέπει να ικανοποιεί τις βασικές ψυχικές ανάγκες του παιδιού : την αξίωση για αγάπη, ασφάλεια, προσοχή, ελευθερία, καθοδήγηση, κίνητρα, ισότητα. Η ικανοποίηση αυτών των αναγκών πρέπει να διατηρεί τη χρυσή τομή ανάμεσα στα άκρα του πάρα πολύ και του πάρα πολύ λίγου, αλλιώς δημιουργούνται ελλειπείς μορφές ανατροφής στο σπίτι, όπως: το παιδί να κακομαθαίνει, να είναι ανυπάκουο, να αποκρούει, να μη συμβιβάζεται, να προκαλεί σύγχυση στον εαυτό του και στο περιβάλλον του.
2. Η ψυχοπνευματική εξέλιξη του παιδιού δεν διαπλάθεται μόνο από τους γονείς αλλά και από τα αδέρφια. Το μοναχοπαιδί δεν έχει τα ερεθίσματα που προέρχονται από άλλα αδέρφια και έτσι απειλείται η φυσιολογική προσαρμογή του με άλλους ανθρώπους. Αν όμως το παιδί έχει ένα ή δύο αδερφάκια, είναι ευνοϊκότερα για τη σωστή ανάπτυξή του. Οι αξίες και τα ενδιαφέροντα μοιράζονται εξίσου και έτσι το παιδί δεν γίνεται ούτε κακομαθημένο, ούτε σκληρό. Όταν το παιδί είναι μεγαλύτερο από ένα αδερφάκι του παίρνει τα πάντα στα σοβαρά, ταιριάζει λιγότερο με τους συνομηλίκους του και περισσότερο με τους μεγάλους. Το μικρότερο παιδί αντίθετα είναι ενεργητικό, ανοιχτό, εύθυμο και δεν παίρνει τίποτα στα σοβαρά.
3. Η οικονομική θέση της οικογένειας έχει σχέση με το ντύσιμο, την περιποίηση του σώματος, τη διατροφή, την πνευματική καλλιέργεια, τη διαπαιδαγώγηση, την ανάλογη κοινωνική τάξη. Αντίθετα η φτώχεια δημιουργεί προβλήματα κυρίως στα αγόρια παρά στα κορίτσια. Αυτή η θέση ταυτίζεται και με την ανεργία των γονέων.
4. Όταν η οικογένεια είναι ατελής ή διαταραγμένη (διαζύγια, φασαρίες, κ.α), τότε πολλοί παράγοντες παρακάμπτονται. Η συναναστροφή μόνο με τον πατέρα αναπτύσσει τη θέληση, το σεβασμό στην αυθεντία, την επιδίωξη κύρους και αυτοκυριαρχίας κ.α. Η συναναστροφή μόνο με τη μητέρα αναπτύσσει τη συναισθηματική πλευρά του παιδιού, το αίσθημα, την αγάπη, την πίστη. Βλέπουμε ότι η σωστή εξισορρόπηση των γονέων δημιουργεί σωστή προσωπικότητα στο παιδί, αφού ο ένας γονέας καλύπτει τον άλλο στη διάπλαση του χαρακτήρα του παιδιού.

Στις περισσότερες οικογένειες τα παιδιά έχουν διαφορετική αλληλεπίδραση με το γονιό του κάθε φύλου. Η μητέρα και ο πατέρας έχουν διαφορετική επιρροή και συνεισφορά στην ανάπτυξη των παιδιών και στην απόκτηση της κατάλληλης για το φύλο τους συμπεριφοράς. Αν και ο πατέρας είναι ένα σημαντικό πρόσωπο για το παιδί, που λειτουργεί ως μοντέλο για μίμηση και ταύτιση, ο ρόλος του είναι δευτερεύοντας σε σύγκριση με το ρόλο της μητέρας. Οι περισσότεροι θεωρούν ότι ο πιο σημαντικός ρόλος του πατέρα είναι ο οικονομικός και οι ίδιοι οι πατέρες θεωρούν ότι αν έχουν εκπληρώσει τις οικονομικές υποχρεώσεις προς τα παιδιά τους, είναι καλοί πατέρες. Η κοινωνία μας

η ίδια δίνει έμφαση στο διαφορετικό ρόλο του πατέρα κρατώντας τους άνδρες μακριά από τα παιδιά τους, με αποτέλεσμα ο πατέρας να μην έχει τις ίδιες ευκαιρίες όπως η μητέρα, να συμμετέχει δηλαδή ενεργά στην ανάπτυξη των παιδιών. Ακόμα και όταν δουλεύουν και οι δύο γονείς, η μητέρα είναι αυτή που παραλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος της φροντίδας των παιδιών. Η επιστροφή του πατέρα στο σπίτι είναι συνήθως ένα ευχάριστο γεγονός, ενώ η επιστροφή της μητέρας όταν δουλεύει, συνήθως συνοδεύεται με τα δυσάρεστα καθήκοντα της ημέρας. Πρέπει ο πατέρας ατόγγυστα να ασχολείται σε καθημερινή βάση με την ανατροφή των παιδιών και για να ξεκουράζει τη μητέρα, αλλά και το παιδί να νιώθει τη συνεχή παρουσία και των δύο γονιών στο σπίτι. Συμβαίνει όμως η συμπεριφορά του πατέρα να διαφοροποιείται απέναντι στα αγόρια και τα κορίτσια της οικογένειας. Οι σημερινές όμως αντιλήψεις δείχνουν ότι εξίσου τα παιδιά πρέπει να αντιμετωπίζονται ισότιμα, γιατί η κοινωνία είναι δύσκολη, οι υποχρεώσεις μεγάλες, τα κίνητρα πολλά. Πρέπει η οικογένεια σήμερα να δημιουργείται σε στέρεες βάσεις, να αναπτύσσεται μόνιμα και σταθερά και να διαπλάθει τα παιδιά της σύμφωνα με τις νέες τάσεις, χωρίς να χάνονται οι αξίες.

Οι νέοι αισθάνονται καλά, όταν οι γονείς τους δηλώνουν ενδιαφέρον για τη μεταξύ τους σχέση και δείχνουν έμπρακτα ότι έχουν βρει τρόπους να αντλούν ικανοποίηση από τις δικές τους δραστηριότητες στη ζωή. Δημιουργείται έτσι μια οικογενειακή ατμόσφαιρα με λιγότερη φόρτιση και η σχολική επίδοση του παιδιού δεν αποτελεί την κύρια πηγή επιβεβαίωσης της προσφοράς των γονέων.

Έχει αποδειχθεί ότι συνήθως τα παιδιά που χαίρονται με τις επιδόσεις τους στο σχολείο έχουν γονείς, οι οποίοι κάνουν πρώτοι αυτό που προσδοκούν να γίνει από τα παιδιά τους. Αντίθετα, η επίδοση του παιδιού στο σχολείο, όταν αποτελεί το επίκεντρο ενασχόλησης της οικογένειας, επιδρά αρνητικά στην αυτοεκτίμηση του παιδιού και το κάνει να αισθάνεται πίεση και αδικία σε βάρος του.

Κακή σχολική επίδοση

Πολλές είναι οι αιτίες που αναγκάζουν ένα παιδί να μην τα πηγαίνει καλά στα μαθήματα, όπως:

1. **Σχολική ανωριμότητα.** Για να αποφασίσουμε εάν ένα παιδί είναι ώριμο ή όχι για το σχολείο, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας τους εξής παράγοντες:
 - την εξέλιξη της νοημοσύνης του
 - τη συναισθηματική του εξέλιξη
 - την κοινωνική του εξέλιξη
 - τη βιολογική του ωρίμανση

Τις περισσότερες φορές η εξέλιξη του παιδιού στους παραπάνω τομείς συμβαδίζει, κάποιες φορές όμως το παιδί παρουσιάζει επιβράδυνση στην εξέλιξη μιας ή περισσότερων λειτουργιών και γι' αυτό θεωρείται ανώριμο για τη σχολική εργασία. Εμφανίζεται όταν το παιδί παρουσιάζει αδυναμία να παρακολουθήσει τα μαθήματα της τάξης του, δυσκολίες στην ανάγνωση και γραφή, φτωχό λεξιλόγιο, δυσκολία στις κοινωνικές συναναστροφές, δεν αποδέχεται το περιβάλλον και τους κανόνες της τάξης.

2. **Ντροπή, Δειλία.** Εμφανίζεται όταν το παιδί είναι συνεσταλμένο, δεν κάνει εύκολα φιλίες, παραμένει απομονωμένο, δεν συμμετέχει στις δραστηριότητες της τάξης, αποφεύγει τα άλλα παιδιά στα διαλείμματα. Εδώ θα πρέπει το παιδί να αποκτήσει θάρρος, από τους γονείς του και από τον δάσκαλο δίνοντάς το απλές αρμοδιότητες, απλές ευθύνες, παροτρύνοντας τα υπόλοιπα παιδιά να παίζουν μαζί του. Οι γονείς θα πρέπει να

ασχοληθούν περισσότερο μαζί του, παίζοντας, συζητώντας, ενθαρρύνοντας το και να φάξουν καλύτερα τη ζωή της οικογένειας, ώστε να βελτιώσουν ή όχι τις συνθήκες ζωής ή ακόμη να απορρίψουν κάποια δικά τους ελαττώματα. Σίγουρα το παιδί έρχεται στο σχολείο έχοντας μέσα του κάποια βιώματα, θετικά ή αρνητικά, τα οποία θα πρέπει να τα συνδυάσει με τη ζωή της τάξης. Αυτό είναι δύσκολο για το παιδί και χρειάζεται τη στήριξη όλων των φορέων της εκπαίδευσης. Όχι μόνο ο εκπαιδευτικός, όπως νομίζουν πολλοί γονείς, αλλά και οι γονείς πρέπει να σκύψουν πάνω στα προβλήματα του παιδιού και να μην δικαιολογούν τον εαυτό τους λέγοντας ότι μόνο το σχολείο είναι υπεύθυνο. Συνεργασία, λοιπόν, με τον εκπαιδευτικό, συνεργασία με τους τοπικούς φορείς της εκπαίδευσης, άμεσο ενδιαφέρον για τις δραστηριότητες του σχολείου, παρακολούθηση εν ανάγκη σχολές γονέων, συμμετοχή στις ανοιχτές συζητήσεις και εκδηλώσεις, παρότρυνση του παιδιού για συμμετοχή του σε κοινωνικές εκδηλώσεις (πάρτι, γιορτές, κ.ά), ενδιαφέρον για τους φίλους του και να καλύπτει γενικά κάθε ανάγκη του για επικοινωνία.

- 3. Αποθάρρυνση.** Σίγουρα κάθε μαθητής δεν θέλει την επίπληξη και την αποτυχία μπροστά στους άλλους συμμαθητές του. Το ίδιο συμβαίνει και με τους μεγαλύτερους σε ηλικία ανθρώπους που θέλουν την επιβράβευση για τη συνέχιση των προσπαθειών τους. Είναι απαράδεκτο σημερινός εκπαιδευτικός να δημιουργεί πρόβλημα στην ψυχοσύνθεση των μαθητών του, επιπλήττοντας τους, τιμωρώντας τους, αποφεύγοντας τους. Δημιουργεί έτσι επιθετικές συμπεριφορές, άγχος, προβλήματα ένταξης στο σύνολο, ανασφάλεια και μαθησιακές δυσκολίες με έντονο το συναίσθημα της απόρριψης και συνεπώς της αποτυχίας. Η ενθάρρυνση, αντίθετα, από το σχολείο με τη συνεργασία γονέα - εκπαιδευτικού σε συνδυασμό με το καλό κλίμα στην οικογένεια, εμπιστοσύνης και ασφάλειας, είναι στοιχεία που θα τονίσουν την προσωπικότητα του παιδιού και θα του επαναφέρουν την εμπιστοσύνη και την αυτοπεποίθηση που χρειάζεται για να προχωρήσει.
- 4. Αδιαφορία της οικογένειας.** Υπάρχουν κάποια στοιχεία που φαίνεται ακόμη και στα μάτια των παιδιών η αδιαφορία της οικογένειας. Είναι κουρασμένα, δεν προσέχουν στο μάθημα, δεν συζητούν εύκολα, έχουν μελαγχολική έκφραση και κλείνονται στον εαυτό τους, με αποτέλεσμα την κακή σχολική τους επίδοση. Χρειάζεται αρκετή προσπάθεια από μέρος του δασκάλου για να πλησιάσει αυτό το παιδί. Αν πραγματικά υπάρχει καλή σχέση μαθητή - εκπαιδευτικού, τότε θα τα καταφέρει να το πλησιάσει. Αν το παιδί νιώθει ότι ο δάσκαλος ενδιαφέρεται και θέλει να βοηθήσει, τότε ο μαθητής θα του ανοίξει την καρδιά και θα πετύχει. Είναι και πολύ λεπτή η θέση του εκπαιδευτικού καλώντας τους γονείς σε παιδαγωγική συνάντηση, όπου εκεί θα πρέπει να τους εκθέσει τα προβλήματα του παιδιού, προσέχοντας πάντα να μην επικρίνει και κατηγορεί την οικογένεια.

Είναι απαράδεκτη η αδιαφορία της οικογένειας, ακόμη και αν τα προβλήματα και οι υποχρεώσεις των γονέων είναι μεγάλες. Δεν είναι δυνατόν να μην υπάρχει λίγος χρόνος για τη διάπλαση του παιδιού. Το παιδί σε μικρή ηλικία δεν καταλαβαίνει τα προβλήματα των γονέων. Σ' αυτή την ηλικία το παιδί έχει ανάγκη τη στήριξη των γονέων του σε κάθε δραστηριότητά του είτε παιχνίδι είναι αυτό, είτε μαθήματα. Ακόμη και την επίπληξη και παρατήρηση έχει ανάγκη, γιατί έτσι αισθάνεται την ασφάλεια γύρω του. Το παιδί χρειάζεται ό,τι και οι μεγάλοι. Χρειάζεται την ψυχαγωγία, το χιούμορ, τις εκδρομές, τη συμμετοχή του σε όλα τα κοινά της οικογένειας, τη συζήτηση. Αυτά, έστω και σε μικρό βαθμό αν ικανοποιούν τις ανάγκες του παιδιού, πετυχαίνεται η κοινωνικοποίησή του, επιβραβεύεται η σχολική του επίδοση και η μελλοντική του ένταξη στην κοινωνία. Ο σύγχρονος τρόπος ζωής των νέων οικογενειών έχει πολλές απαιτήσεις και η οικογένεια θέλει αντιμετώπιση από ώριμους και σκεπτόμενους γονείς. Θα πρέπει να έχουν υπομονή στις προσπάθειες του παιδιού, να το ανταμείβουν, ελαχιστοποιώντας έτσι τις αποτυχίες του. Αντίθετα, όταν οι γονείς είναι αδιάφοροι μεγιστοποιούν, ίσως άθελά τους, την αποτυχία, αποθαρρύνουν κάθε δημιουργική προσπάθεια με αποτέλεσμα την κυριαρχία του συναισθήματος της κατωτερότητας στο παιδί.

Καλή σχολική επίδοση

Η καλή σχολική επίδοση εξαρτάται από πολλούς παράγοντες, όπως:

1. η σωστή οργάνωση του μαθητικού χρόνου και των δραστηριοτήτων
2. η σωστή οργάνωση του χρόνου μελέτης
3. η αισιοδοξία και πίστη για το τελικό αποτέλεσμα
4. η συμπαράσταση των γονέων με την ενεργό συμμετοχή τους
5. η σωστή λειτουργία της οικογένειας, οι κανόνες και αξίες της
6. η επιβράβευση σχολείου - γονέων
7. το κοινωνικό και μορφωτικό επίπεδο των γονέων
8. το άμεσο ενδιαφέρον των γονέων για την εξέλιξη του παιδιού
9. το υπόλοιπο περιβάλλον και πόσο αυτό επιδρά
10. η ψυχολογική στήριξη και οι υγιείς σχέσεις
11. ο χώρος εργασίας και μελέτης του παιδιού με τα απαραίτητα μέσα
12. τα δεδομένα κίνητρα την κατάλληλη στιγμή και η αυτοπεποίθησή του παιδιού για την αντιμετώπισή τους
13. οι αναπτυσσόμενες βαθμίδες δυσκολιών και πρωτοβουλιών και η ενθάρρυνση του για την αντιμετώπισή τους
14. η ενασχόληση του παιδιού με τον αθλητισμό
15. η σωστή ψυχαγωγία του τη σωστή στιγμή
16. η ανάπτυξη ενδιαφερόντων σε συνδυασμό με τα μαθήματα
17. σωστή καθοδήγηση της προσωπικότητας του με την ανάλογη συμπαράσταση από τους δικούς του
18. πίστη στην εκπαίδευση, για την ίδια τη ζωή του παιδιού και όχι μόνο για κοινωνική άνοδο
19. η ανάπτυξη της αυτοαντίληψης και αυτοεκτίμησης, με ανάπτυξη θετικής σκέψης για όλες τις στάσεις ζωής
20. η αποφυγή από μέρους των γονέων συγκρίσεων ή διακρίσεων με άλλα αδέρφια ή μαθητές
21. η ελεύθερη έκφραση των συναισθημάτων του παιδιού κ.α

Βλέπουμε ότι τα λειτουργικά χαρακτηριστικά της οικογένειας παίζουν πιο καθοριστικό ρόλο στη σχολική επίδοση και από αυτήν ακόμη την κοινωνικο-οικονομική στάθμη της οικογένειας.

Η δυνατότητα της οικογένειας να προετοιμάσει το παιδί σύμφωνα με τις απαραίτητες για τη σχολική μάθηση αξίες, ικανότητες και δεξιότητες, είναι καθαρά θέμα ιδιοσυγκρασίας των γονέων και δεν τους το επιβάλλει κανείς και ούτε κανείς ποτέ θα ζητήσει ευθύνες παρά η ίδια η οικογένεια στον εαυτό της.

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε πως το θέμα της οικογένειας και ο ρόλος αυτής στην επίδοση των παιδιών είναι πολύ βασικός. Οι αξίες της ζωής, οι προσδοκίες, οι φιλοδοξίες, τα πρότυπα, τα κίνητρα, οι συναναστροφές, οι απαιτήσεις, οι ευκαιρίες, οι ενισχύσεις των προσπαθειών, η συμπεριφορά, η αναγνώριση, είναι στοιχεία τα οποία οι γονείς πρέπει να προσέξουν, να διαφυλάττουν, να υπερασπίζονται και να μεταδίδουν.

Φθάνοντας στη σχολική ηλικία το παιδί πρέπει να έχει μέσα του όλες τις αξίες και συμπεριφορές και συνεχίζοντας να βελτιώσει αυτές και να αποκτήσει όλες τις δεξιότητες και ικανότητες που προσφέρει το σχολικό περιβάλλον. Η κοινωνικοποίηση του παιδιού, ξεκινά, λοιπόν, από τη

γέννησή του, διαπλάθεται στην οικογένειά του και συνεχίζει στο σχολείο όπου εκεί θέτει τα αυριανά θεμέλιά του¹⁸.

Πρέπει, λοιπόν, η οικογένεια:

- Να είναι αποτελεσματική στη διαχείριση των οικογενειακών θεμάτων με ηρεμία και υπομονή
- Να έχει ξεκάθαρους ρόλους και υποχρεώσεις, ανάλογα με το φύλο
- Να εφαρμόζει συνεπείς κανόνες συμπεριφοράς με σταθερότητα και αυστηρότητα χωρίς παρεκκλίσεις
- Να εκδηλώνει έμπρακτα το ενδιαφέρον της για τις ανάγκες των μελών της, δίνοντας χρόνο και μεταδίδοντας θετικά στοιχεία
- Να στηρίζεται στην αμοιβαία εμπιστοσύνη των μελών
- Να επικοινωνεί με διάλογο, χωρίς προκαταλήψεις
- Να ενθαρρύνει τη συνεργασία, χωρίς ακρότητες
- Να στηρίζεται στον αμοιβαίο σεβασμό μεταξύ των μελών
- Να ενθαρρύνει τις μαθητικές δραστηριότητες των μελών, προτρέποντας αυτά πάντα στην σωστή επίδοσή τους
- Να υπάρχει σωστός τρόπος επικοινωνίας μεταξύ των μελών, ώστε να διευκολύνεται ο διάλογος
- Να αξιολογούν και να στηρίζουν κάθε ψυχική, σωματική ή πνευματική αλλαγή του παιδιού
- Να δίνει τα σωστά πρότυπα συμπεριφοράς και κοινωνικότητας στο παιδί
Να αναλάβει πρωτοβουλίες και δράση και να έχει συνεργασία με άλλους γονείς, τόσο στο σχολείο όσο και έξω από αυτό
- Να ενημερώνεται για κάθε κοινωνική αλλαγή και να μην έχει εμμονή σε κάποιες ιδέες
- Να ενθαρρύνει κάθε εξωσχολική δραστηριότητα του παιδιού, όπως αθλητισμό, θέατρο κ.α
- Να παρακολουθεί από κοντά κάθε δραστηριότητα των φίλων του παιδιού και να συζητά μαζί του τις ενέργειες αυτών

Δίνουμε, λοιπόν, χρόνο, υπομονή, συμπαράσταση στα παιδιά για τη σωστή ανάπτυξη και επίδοσή τους γνωρίζοντας ότι η οικογένεια είναι η αναπνοή στα παιδιά που συνεχώς τη βελτιώνουμε και τη δυναμώνουμε, χωρίς ποτέ να τη σταματάμε.

1.3.5. Οικογένεια και σχολείο: συνεργασία και όχι επικάλυψη

Η έκθεση του Ο.Ο.Σ.Α στο Λονδίνο το 1995 με θέμα την «Καταπολέμηση της αποτυχίας του Σχολείου» μας αναφέρει ενδεικτικά ότι ανάμεσα στα χαρακτηριστικά ενός επιτυχημένου σχολείου είναι και η «ενεργή συμμετοχή των γονέων στις δραστηριότητες του σχολείου».

Έτσι, στη σημερινή εποχή, οι κοινωνικές και σχολικές μεταβολές επιβάλλουν μια πιο αποτελεσματική οικογενειακή «επίβλεψη» της σχολικής πορείας των παιδιών: από την παρακολούθηση του διαβάσματος στο σπίτι έως τις σχέσεις με τους καθηγητές, από τον προσανατολισμό μετά την

¹⁸ Κύριο χαρακτηριστικό του παιδιού της σχολικής ηλικίας είναι η τάση για εργατικότητα και παραγωγικότητα. Οι γονείς πρέπει με υπομονή και επιμονή να παρακολουθούν κάθε προσπάθεια του παιδιού, να την επικροτούν, να την επιβραβεύουν ώστε να ελαχιστοποιήσουν τις αποτυχίες του και να μεγιστοποιήσουν τις επιτυχίες του. Αντίθετα όταν οι γονείς είναι αγχώδεις, υπερπροστατευτικοί, πιεστικοί, υποτιμούν τότε τα απλά επιτεύγματα του παιδιού ζητώντας πάντα κάτι καλύτερο, μεγιστοποιούν τις δυσκολίες και τις αποτυχίες του και αποθαρρύνουν κάθε δημιουργική του προσπάθεια αυξάνοντας έτσι το συναίσθημα κατωτερότητας στο παιδί με αποτέλεσμα την κακή σχολική επίδοση. Η θετική ενέργεια που εκπέμπουν οι γονείς είναι τροφοδότης ζωής για το παιδί. Η αρνητική ενέργεια που εκπέμπουν οι γονείς, σίγουρα είναι το μέσο για αμφισβήτηση της ζωής στα μάτια του παιδιού. Ο χρόνος και η υπομονή των γονέων ανταμείβει αυτούς βλέποντας την επίδοσή του παιδιού τους.

υποχρεωτική εκπαίδευση έως τις πολιτιστικές και αθλητικές τους δραστηριότητες. Προφανώς, εξακολουθούν να υπάρχουν διαφορές, που συνδέονται κυρίως με τη διαφορετικότητα των υλικών πόρων και της μόρφωσης που διαθέτουν οι οικογένειες.

Υπάρχει όμως και μια σειρά αντιλήψεων σχετικά με τον καταμερισμό των καθηκόντων ανάμεσα στο σπίτι και στο σχολείο, αλλά και σε σχέση με τη διαδικασία κοινωνικοποίησης των παιδιών. Οι καθηγητές τοποθετούν το μαθητή σε πρώτο πλάνο με βάση ένα οικουμενικό πλαίσιο, ενώ οι γονείς εστιάζουν κυρίως στο παιδί, με μεροληπτικό τρόπο. Γονείς και καθηγητές μπορούν να νιώσουν ότι απειλούνται αμοιβαία, ανάλογα με το πώς αντιμετωπίζεται η σχέση εκπαίδευσης και μόρφωσης και με το ποιος καταμερισμός καθηκόντων αποδεικνύεται πιο αποτελεσματικός.

Δεν θα ήταν λάθος να υποστηρίξει κανείς ότι το οικογενειακό και το σχολικό περιβάλλον πρέπει να παραμένουν διακριτά: «συνεργασία, εταιρική σχέση, επαφή μεταξύ των οικογενειών και του σχολείου δεν σημαίνουν σε καμία περίπτωση σύγχυση ή ακόμα περισσότερο όσμωση των ρόλων».

Η σχέση καθηγητών και γονέων

Η σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στους γονείς και τους καθηγητές είναι πολύπλοκη και ενώ η πλειονότητα των γονέων της αποδίδει μεγάλη σημασία, η συμπεριφορά των καθηγητών είναι ασαφής: αφενός κατακρίνουν την έλλειψη επαφής με τους γονείς των προβληματικών μαθητών και αφετέρου παραπονούνται για τη συνεχή παρουσία των γονιών που δείχνουν να αμφισβητούν τον επαγγελματισμό τους. Συνεπώς, ελλοχεύει ο κίνδυνος σύγκρουσης, γι' αυτό και η οικογένεια που προτιμάται είναι αυτή που ακολουθεί τη μέση οδό, δηλ. ασχολείται με τα παιδιά χωρίς να ανησυχεί ανώφελα, προσφέρει βοήθεια στις δύσκολες περιπτώσεις χωρίς να γίνεται φορτική, ενδεχομένως συμμετέχει στο Σύλλογο Γονέων και Κηδεμόνων, χωρίς όμως να ασχολείται υπερβολικά.

Υπάρχουν γονείς που προβάλλουν «υπερβολικές απαιτήσεις», επιχειρώντας ακόμα και καταχρηστικές παρεμβάσεις στο σχολείο, εντελώς αντιπαραγωγικές, καθότι αμφισβητούν τη συνέχεια της σχολικής εργασίας: αυτές οι οικογένειες, που συνήθως ανήκουν στις μεσαίες προς υψηλές τάξεις, τείνουν να συμπεριφέρονται ως «καταναλωτές» του σχολείου και ως τέτοιοι πιστεύουν ότι έχουν πάντα δίκιο. Κατά συνέπεια, η συνεργασία των καθηγητών και των γονέων είναι βέβαια χρήσιμη, αλλά και δύσκολη, επειδή επιβάλλει μια συνεχή διαπραγματεύση, προκειμένου αφενός «να μην κλείσουν οι πόρτες του σχολείου» και αφετέρου να γίνει ανεκτή η στάση όσων συμπεριφέρονται ως απαιτητικοί καταναλωτές: ένα δημόσιο σχολείο έχει ανάγκη να συνδιαλέγεται με τις οικογένειες, χωρίς όμως να υποκύπτει στις μεροληπτικές απαιτήσεις των χρηστών του.

Η προσέγγιση του σχολείου και των οικογενειών είναι χρήσιμη εφόσον καταφέρνει να κρατά υπό έλεγχο τις υπερβολικές απαιτήσεις ορισμένων, επισημαίνοντας την ανάγκη ύπαρξης μιας σχέσης εμπιστοσύνης και ταυτόχρονα ενθαρρύνοντας όσο το δυνατόν περισσότερο τη μεγαλύτερη συμμετοχή ακόμα και των γονέων που, για κοινωνικούς και/ή εθνικο-πολιτισμικούς λόγους, είναι συχνά αμήχανοι στην επαφή τους με τους καθηγητές.

1.4. Η Οικογένεια στην Κοινωνία

Βάλε μαζί όλες τις οικογένειες που υπάρχουν και θα έχεις την κοινωνία. Τόσο απλό είναι. Όποιο είδος εκπαίδευσης έγινε στην οικογένεια, αντανακλάται στο είδος της κοινωνίας που σχηματίζουν αυτές οι οικογένειες. Και στο σύνολο τους οι θεσμοί, όπως το σχολείο, η εκκλησία, οι επιχειρήσεις και η κυβέρνηση, είναι προεκτάσεις των μορφών της οικογένειας σε μορφές μη οικογενειακές.

Η οικογένεια και η κοινωνία είναι η μικρή και η μεγάλη παραλλαγή η μια της άλλης. Και οι δυο αποτελούνται από άτομα που αναγκάζονται να συνεργάζονται, που τα πεπρωμένα τους είναι αλληλένδετα. Καθεμιά παρουσιάζει τα συστατικά μιας σχέσης: οι ηγέτες εκτελούν ρόλους σχετικούς με την καθοδήγηση, οι νέοι σχετικούς με τους γεροντότερους, οι άντρες σχετικούς με τις γυναίκες. Και καθένας συμμετέχει σε διαδικασίες λήψης αποφάσεων, άσκησης εξουσίας και αναζήτησης κοινών σκοπών.

Μερικές οικογένειες διδάσκουν τον ατομικό συμβιβασμό, άλλες διδάσκουν την ατομική εξέγερση, άλλες την ομαδική ευθύνη και άλλες, με παράλειψη κάθε διδασκαλίας, την αδιαφορία. Κάθε οικογένεια διδάσκει κάτι για τον τρόπο αντιμετώπισης του κόσμου: πώς να προκόψεις, τι να κάνεις με την αδικία και την ασχήμια του κόσμου και ποια σχέση να έχεις μ' αυτά.

Οι γονείς μπορούν να διδάξουν πολύ εύκολα στα παιδιά τους τη στάση της αδιαφορίας, φτιάχνοντας ένα προστατευτικό κουκούλι γύρω τους και οδηγώντας τα βήματα τους έτσι, ώστε να μην αντικρίσουν την ασχήμια και την αδικία. Δηλαδή, προστατεύουν τα παιδιά τους για να μη δουν τη ζωή από την ανάποδη μεριά της. Ο κόσμος έτσι γίνεται για τα παιδιά αυτό που ξέρουν μονάχα αυτό που τους επέτρεψαν να δουν. Η τηλεόραση όμως δυσκολεύει κάπως αυτήν την προστασία. Είναι πολύ δύσκολο να μείνεις στο κουκούλι σου, όταν μπορείς απ' το παράθυρο της τηλεόρασης να κοιτάξεις ότι συμβαίνει στον κόσμο. Πολλά απ' αυτά όμως πιθανόν να μην τα λάβεις υπόψη σου γιατί, εφόσον δεν ξέρεις πολλά πράγματα για τον κόσμο και δεν έχεις πείρα απ' όσα γίνονται, μπορείς να πεις ότι δε σε αφορούν και να τα ξεχάσεις.

Στην πολυσύνθετη σημερινή κοινωνία μας δεν μπορούμε να περιμένουμε να διδάξει μια οικογένεια το καθετί στα παιδιά της. Δημιουργήσαμε καθιερωμένους ειδικούς για να αναλάβουν ένα μέρος της διδασκαλίας και η πλούσια τεχνολογική μας πρόοδος μας έφερε γοργά στην εποχή των εξειδικεύσεων. Επειδή αναγκαστικά μοιράσαμε τις παιδευτικές μας εμπειρίες σε ιδρύματα έξω από την οικογένεια, μας ξεφεύγει συχνά το γεγονός ότι ο πραγματικός πλούτος βρίσκεται στους ανθρώπους μας. Και καταλήξαμε να παίρνει η οικογένεια ότι απομένει, αφού τελειώσει την εκπαίδευση μας το σχολείο, η εκκλησία, η επιχείρηση και η κυβέρνηση. Οι θεσμοί αυτοί, δημιουργημένοι από μας τους ίδιους για να μας βοηθούν στη διάπλαση ανθρώπων, ενεργούν στην πραγματικότητα ενάντια στην υγεία της οικογένειας. Τα σχολεία χωρίζουν τα παιδιά από τους γονείς, η επιχείρηση πολύ ξένοιαστα απαιτεί να μένουν άντρες και γυναίκες μακριά απ' τα σπίτια τους τον περισσότερο καιρό και η κυβέρνηση ξεριζώνει τους νέους και τις νέες μας για να υπηρετήσουν σε ξένους τόπους.

Σήμερα, η κοινωνία μας προσανατολίστηκε οριστικά στη δύναμη και στον υλικό κόσμο. Και οι οικογένειες μας συνήθισαν να ακολουθούν τον ίδιο δρόμο. Διδάσκουμε στα παιδιά μας να αρπάζουν και να αποκτούν δύναμη για να προκόψουν. Τι γίνεται όμως; Νικάς τον άλλο κι έπειτα εσύ πού πραγματικά βρίσκεσαι; Μένεις με το φόβο πως αν δεν έχεις το νου σου, κάποιος άλλος θα σ' τη φέρει και σένα. Ζεις έτσι τη ζωή σου με ανασφάλεια, επαγρύπνηση, επιφύλαξη και φόβο.

Χρειαζόμαστε, να εξετάσουμε και να παραδεχτούμε τη σχέση ανάμεσα στην οικογενειακή παιδεία και στην ανάπτυξη των θεσμών μας. Όλο το θέμα επικεντρώνεται γύρω από τη χρήση της δύναμης

– χρήση, να η καίρια λέξη. Πολλές φορές, συγχέουμε τη δύναμη με το άτομο («έχω εξουσία, είμαι κάτι· δεν έχω εξουσία, είμαι τίποτα»).

Ένα καλό παράδειγμα για την καλή ή κακή χρήση της δύναμης είναι η διδασκαλία δεξιοτήτων στα παιδιά. Πολλοί ενήλικοι πιστεύουν ότι είναι οι καλύτεροι δάσκαλοι για τα παιδιά τους σ' ό,τι αφορά την πειθαρχία, τον έρωτα, τη διαχείριση των χρημάτων τους κ.λπ. Κατόπιν τα παιδιά πάνε σχολείο, όπου μια άλλη ομάδα ενηλίκων πιστεύει ότι σε ορισμένους τομείς ξέρει καλύτερα από κάθε άλλον να διδάξει το παιδί. Αν οι γονείς και οι δάσκαλοι στο σχολείο παρέχουν διαφορετικές πληροφορίες, γεννιέται το ερώτημα, πώς να συνδυαστούν αυτές οι δυο πηγές πληροφόρησης και παιδείας για το παιδί. Και τι θα συμβεί σε όσους επηρεάζονται απ' αυτές τις διαφορές;

Χρειαζόταν ένα σύστημα που να βοηθάει την ενημέρωση όλων των ενδιαφερομένων. Παρόμοιο σύστημα ανταλλαγής πληροφοριών προλειαίνει το έδαφος για τις κατάλληλες αλλαγές, γιατί βασίζεται στην αντίληψη ότι κανείς δεν τα ξέρει όλα. Εδώ αποδειχνεται πολύ χρήσιμη η στάση του «ξέρω πως δεν τα ξέρω όλα». Η ανταλλαγή πληροφοριών λοιπόν παίζει ζωτικό ρόλο σε οικογένειες και ιδρύματα και σε κάθε τομέα, όπου αυτά τα δυο συνδέονται για κάποιο κοινό σκοπό.

Υπουλες παρεξηγήσεις, με τραυματικές συνέπειες, παρουσιάζονται όπου δε βρίσκεται κάποιος τρόπος για την ανταλλαγή πληροφοριών. Η επακόλουθη εχθρότητα μειώνει την αυτεκτίμηση και δημιουργεί αληθινούς φραγμούς στη λύση κάθε προβλήματος. Μεγαλώνουν ακόμη περισσότερο οι παρεξηγήσεις, τα τείχη και τα χάσματα ανάμεσα στους ανθρώπους. Όσοι αισθάνονται παρεξηγημένοι και καταπιεσμένοι υποφέρουν από απώλεια αυτεκτίμησης κι αυτή ελαττώνει την παραγωγικότητα τους και τη χαρά της ζωής. Έτσι γίνεται, όποιος κι αν είναι εκείνος που παρεξηγεί και καταπιέζει, γονιός, δάσκαλος, διευθυντής επιχείρησης, μέλος κάποιας σύναξης και κάθε άλλος.

Είδαμε λοιπόν τα κοινά συστατικά οικογένειας και κοινωνίας. Η κάθε μια περιέχει σχέσεις μεταξύ αρχηγών και οπαδών, νέων και φτασμένων, αρσενικών και θηλυκών, καθώς και διαδικασίες για τη λήψη αποφάσεων, τη χρήση εξουσίας και την πραγματοποίηση κοινών στόχων. Οι αποφάσεις, η εξουσία και οι στόχοι είναι βασικά προσωπικά μέσα για να συμπορευόμαστε.

Τελικά, πρέπει όλοι μας ν' αναγνωρίσουμε πως τη ζωή τη διαφεντεύουν οι άνθρωποι και πως ότι γίνεται ανάμεσα τους καθορίζει κατά μέγα μέρος αυτό που συμβαίνει σ' αυτούς και στο περιβάλλον τους. Όσα ξέρουν και πιστεύουν και ο τρόπος με τον οποίο χειρίζονται τις διαφορές τους πηγάζουν από την οικογένεια. Αυτή τη στιγμή, οι θεσμοί μας αντνακλούν την οικογενειακή εκπαίδευση. Ακόμη, συνειδητοποιούμε ότι ορισμένα μέρη απ' αυτή την εκπαίδευση εμποδίζουν την ανάπτυξη κι έτσι έφτασε ο καιρός για ν' αλλάξουμε τη βάση των ενεργειών μας.

Η οικογένεια πρέπει να απαιτεί από τα ιδρύματα (σχολείο, σύλλογοι γονέων κ.λ.π.), στα οποία συμμετέχει κάποιο μέλος της, να συνεργάζονται μαζί της – και να θεωρείται σαν ένα τμήμα τους. Η οικογένεια είναι αναπόσπαστη μονάδα της κοινωνίας. Η οικογένεια είναι μια από τις λίγες ομάδες, που η γεωγραφική περιοχή και το σύνολο των μελών τους είναι τόσο μικρά, ώστε να μπορούν όλοι να χωρέσουν σ' ένα δωμάτιο και να γνωριστούν μεταξύ τους.

Θα πρέπει λοιπόν να καθίσουν όλοι μαζί, με σκοπό να βρουν πώς πάνε οι σχέσεις των διαφόρων μελών της οικογένειας με κάποιο ίδρυμα ή άλλη καθιερωμένη ενότητα - σχολείο, επιχείρηση, εκκλησία, σύλλογο, προσκόπους, αθλητική ομάδα κ.λ.π. Η συγκέντρωση αυτή θα πρέπει να χρησιμοποιηθεί ως μοναδική ευκαιρία για να βρεθούν οι ελλείψεις, παραλείψεις, αδικίες, αμοιβές και εμπειρίες σε σχέση με τις ανάγκες του καθενός και να αποφασιστούν οι απαραίτητες διευθετήσεις. Έτσι θα υπάρχει ένα σύστημα ανταλλαγής πληροφοριών.

Ουσιαστικά, αυτό σημαίνει ότι πρέπει να αρχίσει ο καθένας από την οικογένειά του. Γνωρίζουμε όλοι μας για την αυτοεκτίμηση, την επικοινωνία και τη διαδικασία. Ας βάλουμε αυτές τις ισχυρές δυνάμεις σε κίνηση μες στην οικογένειά μας. Κι όταν αυτοί οι παράγοντες αρχίσουν να λειτουργούν θα να την κάνουν πιο παιδαγωγική, και θα εφαρμοστούν και στην κοινωνία. Δεν πρέπει να ξεχνάμε πως οι οικογενειακές μονάδες αποτελούν τους κρίκους που συνθέτουν τη μητέρα τους: την κοινωνία στο σύνολο της. Άρα η οικογένεια και όσα διδάσκει παίζουν πρωταρχικό ρόλο στην κοινωνική ανάπτυξη.

1.5. Το Σχολείο και ο Ρόλος του στην ανάπτυξη του εφήβου

1.5.1. Σχολείο¹⁹ και Οικονομία

Η σπουδαιότητα της εκπαίδευσης για την οικονομία δεν ήταν ποτέ μεγαλύτερη απ' ό,τι σήμερα, τόσο για τα άτομα όσο και για την κοινωνία στο σύνολο της. Διανύουμε την τρίτη βιομηχανική επανάσταση, που βασίζεται ακριβώς στην πληροφορία και τη γνώση (ενώ η πρώτη μπορούσε να ταυτιστεί με την ατμομηχανή και η δεύτερη με τον τείλορισμό-φορντισμό). Το σχολικό σύστημα διαδραματίζει πρωταρχικό ρόλο στη διαμόρφωση των εργασιακών προσόντων, που μπορεί να αναλυθεί σε τρία επίπεδα:

- α) εφαρμογή συγκεκριμένων, στερεότυπων πράξεων σε διάφορα καθήκοντα, με άλλα λόγια «λειτουργική γνώση»·
- β) διάγνωση κάθε κατάστασης για τον καθορισμό καλύτερης πορείας, δηλαδή «επαγγελματική γνώση»·
- γ) εντοπισμός νέων προβλημάτων και δημιουργία πρωτότυπων συστημάτων για την επίλυση τους, καθώς επίσης και για την αντιμετώπιση των παλαιών, ήτοι «επιστημονική γνώση».

1.5.2. Σχολείο και Κοινωνική Διαστρωμάτωση

Το αυξανόμενο κύρος της εκπαίδευσης έρχεται ως αποτέλεσμα τόσο της διεύρυνσης και της πολυπλοκότητας της γνώσης όσο και των εργασιακών αλλαγών που επέφερε η Βιομηχανική Επανάσταση, κυρίως στο χώρο της τεχνολογίας, της αυτοματοποίησης και της ανάπτυξης των μεγάλων παραγωγικών επιχειρήσεων. Τέτοιου είδους όμως κοινωνικοί μετασχηματισμοί απαιτούν όλο και μεγαλύτερες επαγγελματικές ικανότητες, όλο και αυξανόμενο αριθμό ιδιαίτερα εξειδικευμένων εργαζομένων. Και η απόκτηση μορφωτικών διαπιστευτηρίων αποδεικνύεται ιδιαίτερα σημαντική κατά την απόδοση θέσεων στην κοινωνική διαστρωμάτωση²⁰.

Τρία είναι τα βασικά χαρακτηριστικά των σύγχρονων δυτικών κοινωνιών: η αξιοκρατία²¹, η ικανότητα και η δημοκρατία.

¹⁹ Θα συνοψίσουμε ορισμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του σχολείου: κατ' αρχάς, το σχολείο παρουσιάζεται ως ένας ιδιαίτερος χώρος, ο οποίος διαφέρει από τις άλλες κοινωνικές πρακτικές, και κυρίως τις εργασιακές, και προορίζεται για τη διδασκαλία των παιδιών· «η οργάνωση του χώρου, η επίπλωση, οι τοίχοι και ότι τους διακοσμεί [...] επιτελούν μια παιδαγωγική λειτουργία», από την οποία επί πολύ καιρό οι οικογένειες παραμένουν τελείως αποκλεισμένες. Σε αυτόν το χώρο εκδηλώνεται το ουσιαστικότερο χαρακτηριστικό του σχολείου: η υποταγή σε απρόσωπους κανόνες και η μάθηση σύμφωνα με τους κανόνες αυτούς· πράγματι, κάθε παιδί πρέπει να μάθει ακολουθώντας τις ίδιες αρχές, υπακούοντας σε κανόνες που ισχύουν παγκοσμίως. Τα πάντα διαδραματίζονται βάσει λεπτομερών εντολών, από τον τρόπο γραφής μέχρι την οργάνωση της ημέρας, ενώ το σχολείο φροντίζει να απασχολεί συνεχώς τους μαθητές, όχι γιατί αυτό είναι απαραίτητο για τη μόρφωση, αλλά για να ασκεί μια ολοκληρωτική επιρροή στα παιδιά. Επομένως, το σχολείο, συνδυάζει διάφορα στοιχεία: το δάσκαλο, τους μαθητές, ένα χώρο κατάλληλο για τη μάθηση, ένα συγκεκριμένο ημερολόγιο και εορτολόγιο, την επανάληψη ασκήσεων με σκοπό τη διδασκαλία της υποταγής σε απρόσωπους κανόνες. Η υποταγή στους κανόνες, είτε αυτοί επιβάλλονται με τρόπο αυταρχικό είτε υποβάλλονται μέσω της εξήγησης στο παιδί μέχρι να τους κατανοήσει, είτε γίνεται προσπάθεια να τους ανακαλύψει το ίδιο το παιδί, συνιστά αναλλοίωτο στοιχείο της σχολικής μορφής κοινωνικοποίησης, που κυριαρχεί μέχρι σήμερα μόνο στο σχολείο.

²⁰ Δεν θεωρείται καθόλου δεδομένο ότι η κοινωνική διαστρωμάτωση είναι λειτουργική, καθώς η υπερβολική διαφοροποίηση των αμοιβών μπορεί πραγματικά να αποβεί δυσλειτουργική για την κοινωνία.

²¹ Η **αξιοκρατία** είναι μια μορφή κοινωνίας στην οποία η εκπαιδευτική και κοινωνική επιτυχία πρέπει να αποτελεί αποτέλεσμα της ευφυΐας (που μετράται με το Δείκτη Ευφυΐας) και της ατομικής προσπάθειας (ευφυΐα + προσπάθεια = αξία). Πρόκειται για μια άποψη σύμφωνα με την οποία περνά κανείς από την αρχή του ascription (της «προίκας» που λαμβάνει από τη γέννηση του), με βάση την οποία οι κοινωνικές θέσεις απονέμονται με βάση το εκ γενετής προνόμιο, στην αρχή του achievement (του ατομικού επιτεύγματος, της επίδοσης), κατά την οποία, αντίθετα, τέτοιες θέσεις αποκτώνται χάρη στις ατομικές ικανότητες.

Η πολιτισμική κληρονομιά παίζει πρωτεύοντα ρόλο στη σχολική επιτυχία και συνεπώς στη δυνατότητα πρόσβασης στην ανώτερη εκπαίδευση. Το εκπαιδευτικό σύστημα κατορθώνει να διαιωνίζει το προνόμιο αυτό μέσω του ίδιου του σχολικού μηχανισμού, που πράγματι επικυρώνει τις κληρονομημένες από την οικογένεια πολιτισμικές ανισότητες, ευνοώντας τους *héritiers* (κληρονόμους) και αδικώντας τους υπόλοιπους.

Η σπουδαιότητα που πρόσφατα έχει δοθεί στα μορφωτικά διαπιστευτήρια, προκειμένου να έχει κανείς πρόσβαση στις διάφορες θέσεις και να σταδιοδρομήσει, δεν εξαρτάται από κριτήρια που σχετίζονται με την αποτελεσματικότητα, αλλά από το γεγονός ότι οι διπλωματούχες ελίτ (που αποτελούν κοινωνικές τάξεις) προσπαθούν να ελέγξουν προς όφελος τους την πρόσβαση στις καλύτερα αμειβόμενες κοινωνικές θέσεις, δημιουργώντας μια κατάσταση μονοπωλίου. Οι ακαδημαϊκοί τίτλοι μετατρέπονται έτσι σε «πολιτισμικά όπλα» που αποκλείουν όποιον δεν τους κατέχει από τις προνομιακές καταστάσεις. Ο «κοινωνικός αποκλεισμός», που πραγματοποιείται με αυτό τον τρόπο, αποτελεί θεμελιακό στοιχείο των σχέσεων εξουσίας που αναπτύσσονται μεταξύ των ομάδων με διαφορετική κοινωνική θέση ή μεταξύ των διαφορετικών κοινωνικών τάξεων. Το σχολείο, συνεπώς, θα μπορούσε να είναι ένα σύστημα κοινωνικής ανέλιξης, οι εξετάσεις το βασικό, επίσημο όργανο του και η οικονομική και κοινωνική εξουσία τα πραγματικά του θεμέλια: το δίπλωμα, στη σημερινή κοινωνία, θα μπορούσε να αποτελεί το αντίστοιχο της συμμετοχής στην αριστοκρατία του Μεσαίωνα.

1.5.3. Σχολείο και Κοινωνικοποίηση²² του παιδιού

Προτού εμβαθύνουμε στα χαρακτηριστικά της σχολικής μορφής κοινωνικοποίησης, θεωρούμε χρήσιμο να τονίσουμε τη σημασία ενός στοιχείου απαραίτητου για την καλύτερη κατανόηση της διαμόρφωσης του σύγχρονου σχολείου: της εφεύρεσης της τυπογραφίας, που πραγματοποιήθηκε στα μέσα του 15^{ου} αιώνα. Η μάθηση, καθώς βασίζεται στη γραφή, μπορούσε να πραγματοποιηθεί μόνο με την ευρεία διάδοση βιβλίων και γραπτών κειμένων αυτό ήταν αδύνατον, αφού τα βιβλία έπρεπε να αντιγράφονται με το χέρι, ενώ το κόστος και ο χρόνος που απαιτούνταν έκαναν απίθανη τη διάδοσή τους. Αρκεί να αναλογιστεί κανείς ότι, μέσα σε πενήντα χρόνια, από τους 200-300 χιλιάδες χειρόγραφους κώδικες φτάσαμε στα 10-20 εκατομμύρια τυπωμένων βιβλίων. Η μάθηση στο σχολείο πραγματοποιείται μέσω της ανάγνωσης, αποκωδικοποιώντας δηλαδή τα σύμβολα (τις λέξεις) και ανασυνθέτοντας νοερά την αντιπροσωπευτική σημασία της πραγματικότητας. Η «συμβολική-ανασυνθετική» μάθηση διαδόθηκε ευρύτατα χάρη στο γραπτό κείμενο, που με τη σειρά του μπόρεσε να πολλαπλασιαστεί χάρη στην τυπογραφία: οι γνώσεις, διατυπωμένες με μια εντελώς σαφή γλώσσα, μπορούν να προσληφθούν από το μαθητή «με την ερμηνεία των γλωσσολογικών συμβόλων και την πλήρη ανασύνθεση τους στο μυαλό του».

Ο παραδοσιακός τρόπος κοινωνικοποίησης βασιζόταν στη λογική του «μαθαίνω βλέποντας και ακούγοντας», της άμεσης, δηλαδή, επιτόπιας μάθησης που πραγματοποιούνταν μέσω της μίμησης²³.

²² Η **κοινωνικοποίηση ορίζεται** «ως η ανάπτυξη στα άτομα των υποχρεώσεων και των ικανοτήτων που αποτελούν τις βασικές και απαραίτητες προϋποθέσεις για την πραγματοποίηση του μελλοντικού τους ρόλου». Οι υποχρεώσεις είναι δύο ειδών: αποβλέπουν στην εφαρμογή των γενικών αξιών της κοινωνίας και στην επίτευξη ενός ειδικού κοινωνικού ρόλου. Αλλά και οι ικανότητες έχουν δύο συστατικά: το πρώτο συνίσταται στην ικανότητα εκπλήρωσης των καθηκόντων που συνδέονται με τον ειδικό ρόλο και το δεύτερο στην ικανότητα να συμπεριφέρεται κανείς με υπεύθυνο τρόπο απέναντι στα άτομα με τα οποία έρχεται σε επαφή για εργασιακούς λόγους.

²³ Χαρακτηριστικό ήταν το παράδειγμα των μαθητευόμενων τεχνιτών, οι οποίοι αποκτούσαν τις γνώσεις τους πρακτικά, υπό την καθοδήγηση ενός πεπειραμένου τεχνίτη που μετέδιδε την προσωπική του εμπειρία. Με αυτό τον τρόπο οι γνώσεις που αποκτούσαν δεν ήταν ποτέ αποκομμένες από τις εργασίες που έπρεπε να πραγματοποιηθούν. Πράγματι, οι άνθρωποι μπορούσαν να μιμηθούν συγκεκριμένες πράξεις και όχι αφηρημένα θεωρητικά μοντέλα. Έτσι, μάθαιναν να ζουν και να εργάζονται πρακτικά, συμμετέχοντας και μιμούμενοι τη ζωή των ενηλίκων.

Η σχολική μορφή κοινωνικοποίησης διαφέρει κατά πολύ από την προηγούμενη, καθώς βασίζεται στην παιδαγωγική σχέση, πράγμα που προϋποθέτει σχέση με την παιδική ηλικία²⁴.

Έτσι, μετά την οικογένεια²⁵, στην ανάπτυξη της κοινωνικότητας, ακολουθεί το σχολείο με την παιδαγωγική του δραστηριότητα. Ούτε η οικογένεια, ούτε το σχολείο θεωρεί τόσο απλή την προσαρμογή του παιδιού σε ορισμένα καλούπια κοινωνικής ζωής. Το σχολείο προετοιμάζει το παιδί με την ανάλογη κοινωνική αγωγή και προσπαθεί με τα μέσα που διαθέτει και με την όλη οργάνωση του να το προσαρμόσει προοδευτικά στο πνεύμα της κοινωνικής ζωής. Στην περίοδο της σχολικής ζωής, το παιδί πρέπει με τους ενθουσιασμούς του, τις συγκινήσεις του, τις ποικίλες άλλες συναισθηματικές καταστάσεις του, τη φρονηματιστική διδασκαλία και τη συστηματική χειραφέτηση από τους γονείς του, να αποκτήσει το συναίσθημα της ασφάλειας και της εμπιστοσύνης, να αναπτύξει θάρρος και πρωτοβουλία και να επιδείξει προθυμία για εργασία με ανάληψη ευθυνών.

Σήμερα, «η σχολική κοινωνικοποίηση κυριαρχεί σε τέτοιο βαθμό, ώστε είναι αδύνατον να φανταστεί κανείς ότι μπορεί να υφίσταται κοινωνικοποίηση διαφορετικής μορφής». Η κυριαρχία αυτή έχει εξαπλωθεί εκτός σχολείου και έχει διαπεράσει το σύνολο της κοινωνίας (όλο και περισσότερο η κοινωνική και επαγγελματική πορεία των ανθρώπων εξαρτώνται από την πορεία τους στο σχολείο). Η υπεροχή στο σχολείο έχει αναδειχθεί σε γνώμονα παγκόσμιας υπεροχής και αναγνωρίζεται ακόμα και από αυτούς που δεν το παρακολουθούν πια γιατί έχουν αποβληθεί: έτσι, ο θεσμός της υποχρεωτικής εκπαίδευσης έχει εισχωρήσει σε τέτοιο βαθμό στην κοινωνία, που δεν είναι πλέον δυνατόν να αντιληφθούμε την έννοια της εκπαίδευσης παρά μόνο στην καθορισμένη μορφή του σχολικού μοντέλου.

Η κατάργηση των διακριτών ορίων ανάμεσα σε αυτό που είναι σχολικό και σε αυτό που δεν είναι έλαβε χώρα ακριβώς λόγω του γεγονότος ότι η σχολική κοινωνικοποίηση έχει πλέον γενικευτεί. Το σχολείο μπορεί να δεχτεί εξωτερικά ερεθίσματα προερχόμενα από την κοινωνία, γεγονός που οδήγησε στην υποχώρηση του κεντρικού ρόλου του, με τη μετάβαση από ένα σχολιοκεντρικό σ' ένα πολυκεντρικό εκπαιδευτικό σύστημα, προκειμένου να καταστεί η εκπαίδευση πιο κατάλληλη για τις ανάγκες μιας «ευέλικτης κοινωνίας».

Η εκπαίδευση που επιτυγχάνεται μέσω των μέσων μαζικής επικοινωνίας ή της ομάδας των συνομηλίκων είναι επικουρική, αφού δεν αποτελεί πρωταρχικό σκοπό αυτών των φορέων, δεν είναι συστηματική, παρουσιάζοντας έλλειψη προγράμματος και συγκεκριμένης διδακτικής μεθοδολογίας και, κυρίως, είναι μεροληπτική, εφόσον είναι συνδεδεμένη με ατομικά χαρακτηριστικά. Το σχολείο, αντίθετα, απευθύνεται σε μαθητές που θεωρούνται ίσοι, βασίζεται σε ένα πρόγραμμα σπουδών καθορισμένο από εξειδικευμένο προσωπικό, ενώ η μάθηση παρουσιάζεται ως ο κύριος και αποκλειστικός σκοπός του. Το διδακτικό σύστημα, λοιπόν, αφενός παραμένει ο χώρος της τυποποιημένης, «σκόπιμης και δομημένης» εκπαίδευσης και αφετέρου, διατηρεί τον αναγκαίο και δύσκολα αμφισβητήσιμο ρόλο του.

²⁴ Στις αρχαίες κοινωνίες, αλλά και στον Μεσαίωνα, δεν υπήρχε η έννοια της παιδικής ηλικίας: πρόκειται για μία «εφεύρεση» του 16^{ου} αιώνα, που πρωτοπαρουσιάστηκε στους κύκλους των ανώτερων κοινωνικών τάξεων και αναπτύχθηκε κατά τους δύο επόμενους αιώνες μαζί με τη σχολική μορφή κοινωνικοποίησης. Η θεώρηση της ηλικίας αυτής ως αυτόνομης και διακριτής δεν είναι καθόλου φυσική, αντίθετα, αποτελεί πολιτισμικό προϊόν.

²⁵ Βάση της κοινωνικότητας του παιδιού είναι η οικογένεια και κυρίως η μητέρα με τη σωστή θέση που θα πάρει απέναντί του. Ανάμεσα στη σχέση μητέρας-παιδιού δημιουργούνται τα πρώτα στηρίγματα της κοινωνικής ανάπτυξης. Από την αγάπη των γονέων και του δασκάλου τρέφεται η κοινωνικότητα του παιδιού, η οποία ενισχύεται με τη συνεχή και γεμάτη ενδιαφέρον, καθοδήγηση και χειραφέτηση.

Το σχολείο έχει λάβει την εντολή να προετοιμάσει τα άτομα να ζήσουν σε μία κοινωνία βασισμένη στην πληροφορία. Μάλιστα, η ανάπτυξη της «κοινωνίας της γνώσης» είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ευρύτερη διάδοση της ορθολογικότητας και των ικανοτήτων, αλλά και με την κατοχή γνωστικών μοντέλων που μόνο η τυποποιημένη σχολική μάθηση μπορεί να παράσχει. Το σύνολο των γνώσεων που είναι απαραίτητες όχι μόνο για τις διάφορες δραστηριότητες αλλά και για την ίδια την καθημερινή ζωή έχει αυξηθεί: η χρήση της τεχνολογίας, οι σχέσεις με την πολύπλοκη διοικητική και κοινωνική οργάνωση, η χρήση των μέσων μαζικής επικοινωνίας προϋποθέτουν διανοητικές ικανότητες, που πρέπει να διαμορφωθούν σε εξειδικευμένο περιβάλλον. Από την άλλη πλευρά, «ειδικότερα για την υποχρεωτική εκπαίδευση, το βασικότερο εμπόδιο είναι να επανακαθοριστούν οι γνώσεις, οι δεξιότητες και οι "κοινοί" προσανατολισμοί: τα εφόδια δηλαδή που χρειάζεται να κατέχουν όλοι οι άνθρωποι για να μπορούν να ενταχθούν ενεργά στη σημερινή και την αυριανή κοινωνία· [χρειάζεται δηλαδή] να γίνει μία επιλογή από το σύνολο της πολιτισμικής κληρονομιάς εκείνου του περιεχομένου, εκείνων των γνώσεων και εκείνων των διανοητικών ικανοτήτων που θεωρούνται απαραίτητα εφόδια για όλα τα άτομα». Θα ορίζαμε, επομένως, την παρατεταμένη υποχρεωτική εκπαίδευση ως μια κοινή πολιτισμική βάση και ως απαραίτητη συνθήκη για τη διαρκή εκπαίδευση, που γίνεται όλο και πιο αναγκαία: η απόκτηση μιας «ελάχιστης εγγυημένης γνώσης» αποτελεί, δεδομένης της υπέρβασης της κατάστασης μονοπωλίου, τη βασική αποστολή που προσδιορίζει την σημασία και το ρόλο του σχολείου.

Συμπερασματικά, το σχολείο διαδραματίζει προφανώς ένα βασικό ρόλο στην όλη γνωστική ανάπτυξη και την απόκτηση γνώσεων. Αυτός εξάλλου είναι και ο κύριος στόχος του. Όπως ήδη υπογραμμίστηκε πιο πάνω, η σχολική εμπειρία παίζει αποφασιστικό ρόλο για τη γνωστική ανάπτυξη αλλά και για την κατάκτηση της τυπικής λογικής σκέψης του εφήβου.

Κατά τον Rousseau η πνευματική ανάπτυξη του ανθρώπου και η λειτουργική ισορροπία των δυνάμεων του, συντελείται μέσα στο κοινωνικό περιβάλλον και όχι μακριά από την κοινωνική ζωή. Σε αυτό το περιβάλλον αναπτύσσεται ηθικά, σωματικά, ψυχικά, πνευματικά και αποκτά προσωπικότητα. Το σχολείο, λοιπόν, που είναι από τα μεγαλύτερα σε διάρκεια περιβάλλοντα του παιδιού είναι κέντρο πολιτειακής και κοινωνικής ζωής.

Πρέπει, λοιπόν:

1. Η οικογένεια να είναι ο πρωταρχικός παράγοντας της κοινωνικής ανάπτυξης του παιδιού.
2. Το σχολείο οφείλει να προετοιμάζει το παιδί για τη συνειδητή ένταξή του στο ρυθμό της κοινωνικής ζωής.
3. Να καλλιεργείται ο ελεύθερος διάλογος μεταξύ των μαθητών, ώστε να αναπτύσσεται η κρίση τους.
4. Το σχολείο οφείλει να ασκεί τους μαθητές να μελετούν, να ερευνούν και να κρίνουν γεγονότα της κοινωνικής, πολιτιστικής και σχολικής ζωής.
5. Να πάρει το σχολείο όχι μόνο τη μορφή της κοινότητας, αλλά να είναι μια πραγματική κοινότητα.
6. Η σχολική ζωή με την παιδαγωγική μορφή και οργάνωση, να έχει κοινά χαρακτηριστικά με την οργανωμένη έξω κοινωνία.
7. Ο εκπαιδευτικός με την έντονη προσωπικότητά του και την κοινωνικότητά του να περάσει ομαλά και συνειδητά τις αξίες στους μαθητές και στην κοινότητα στην οποία ζει.

Το σχολείο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης αποτελεί χώρο κοινωνικοποίησης, γιατί εκπληρώνει κάποιους ιδιαίτερους ρόλους για τους νέους που αναπτύσσονται. Όταν το παιδί των δώδεκα ετών αρχίζει τη φοίτηση του στο γυμνάσιο και περνάει για πρώτη φορά το κατώφλι του μεγάλου σχολείου, βρίσκεται αντιμέτωπο με μια εντελώς νέα εμπειρία, ως προς το μέγεθος του σχολείου και

ως προς τις δυνατότητες κοινωνικής αλληλεπίδρασης που προσφέρει. Το σχολείο προεικονίζει έτσι μια κοινωνία ενηλίκων και προετοιμάζει για την άσκηση μελλοντικών κοινωνικών ρόλων.

Η δευτεροβάθμια εκπαίδευση προσφέρει αναμφίβολα περισσότερες ευκαιρίες για την κατάκτηση κάποιας θέσης πέρα και εκτός από σχολικές επιδόσεις, ευκαιρίες για να είναι κάποιος δημοφιλής στην ομάδα των ομοίων του ή για να έχει επιτυχίες με το άλλο φύλο. Όμως αυτό επιτυγχάνεται συχνά αντιστρόφως ανάλογα προς τις σχολικές επιδόσεις, έξω από την τάξη, και μπορεί να οδηγήσει στην περιθωριοποίηση ή τη συμμετοχή σε μικρότερες ή μεγαλύτερες παραβατικές δραστηριότητες.

1.5.4. Το Σχολείο και η Ανάπτυξη των Εφήβων

Η πλειοψηφία των ενηλίκων που συναντά κανείς στο σχολείο είναι καθηγητές, που ασκούν ρόλους εξουσίας. Μέσα από πολλές αλληλεπιδράσεις με τους καθηγητές τους, οι έφηβοι μαθαίνουν να τοποθετούνται σ' ένα συγκεκριμένο ρόλο απέναντι στην αρχή ή την εξουσία.

Το σχολείο αποτελεί για τον έφηβο τον προσφιλή του χώρο, όπου συναντά άλλους εφήβους, όπου δημιουργεί ένα δίκτυο φίλων και κερδίζει νέους φίλους. Η πλειοψηφία των εφήβων δηλώνει ότι οι στενοί φίλοι τους πηγαίνουν στο ίδιο σχολείο με αυτούς και ότι γνωρίστηκαν στο ίδιο σχολείο.

Οι σχέσεις ρήξης με τους μεγάλους καθιστούν τους εφήβους ιδιαίτερα ευάλωτους και επιρρεπείς σε πιέσεις συνομηλίκου τους που διακρίνονται για κάποια παρεκκλίνουσα συμπεριφορά.

Οι φίλοι ασκούν πάντως μια ουσιαστική επιρροή σε συμπεριφορές όπως είναι το κάπνισμα, η κατανάλωση οινόπνευματων ποτών ή η χρήση ναρκωτικών²⁶.

Ο Rutter²⁷ αποδεικνύει με πειστικό τρόπο ότι όλα τα σχολεία δεν έχουν την ίδια επίδραση στην κοινωνικοποίηση των εφήβων. Ακόμα και αν οι όροι ήταν ίσοι ως προς όλα τα άλλα, και κυρίως ως προς την κοινωνική προέλευση και το πνευματικό επίπεδο των μαθητών, θα υπήρχαν καλά και κακά σχολεία εάν εξετάζαμε τον τρόπο με τον οποίο αυτά εκπληρώνουν το καθήκον τους ως προς την ανάπτυξη των εφήβων. Τα καλά σχολεία, διασφαλίζουν καλύτερες σχολικές επιδόσεις και παράγουν λιγότερες ακατάλληλες συμπεριφορές: τάση για απουσίες, εγκατάλειψη του σχολείου και παραβατικές συμπεριφορές.

Δυο κύριες ομάδες μεταβλητών είναι υπεύθυνες γι' αυτές τις συμπεριφορές ανάμεσα στους σχολικούς θεσμούς. Η πρώτη ομάδα αφορά τη διδασκαλία και το χειρισμό της τάξης: ποσότητα πραγματικού χρόνου που αφιερώνεται στη διδασκαλία, σύστημα προσδοκιών εκ μέρους των καθηγητών, σύστημα πειθαρχίας και εφαρμογής των κανονισμών. Η δεύτερη ομάδα μεταβλητών αφορά το σχολείο στο σύνολό του: το μέγεθος του σχολείου, την ιδιαίτερη ατμόσφαιρα του σχολείου, και κυρίως το «σχολικό ήθος», δηλαδή το σύνολο των εκπαιδευτικών και ηθικών αρχών,

²⁶ Το να έχει κάποιος φίλους που καπνίζουν ή πίνουν είναι ο προάγγελος για το ότι θα γίνει έτσι και ο ίδιος, ανεξαρτήτως της οικογενειακής του κατάστασης. Αντίθετα, η χρήση σκληρών ναρκωτικών, όπως κοκαΐνης ή ηρωίνης, παραπέμπει σε μια συγκρουσιακή οικογενειακή κατάσταση, που μάλλον έχει μια σπουδαιότερη αξία «προαναγγελίας» από ότι οι φίλοι. Το ίδιο ισχύει και για τα οινόπνευματώδη. Αν και πολλοί νέοι παραδέχονται ότι κατανάλωσαν για πρώτη φορά αλκοόλ με φίλους, διαπιστώνεται ότι τα «γερά ποτήρια» χαρακτηρίζονται από προβληματικές οικογενειακές σχέσεις.

²⁷ M. Rutter, P.W. Maugham, P. Mortimore, J. Ouston και A. Smith) 1979), *Fifteen Thousand Hours*, Cambridge, Harvard University Press. Με τον τίτλο αυτό γίνεται αναφορά στις 15.000 ώρες που περνά το μέσο άτομο στο σχολείο στη διάρκεια της ζωής του, και θεωρεί ότι όλες αυτές οι ώρες έχουν κάποια σημαντική επίδραση στην ανάπτυξη του.

την εκπαιδευτική αντίληψη, με άλλα λόγια, το πνεύμα που οδηγεί και εμπυχώνει ολόκληρη τη σχολική κοινότητα.

Ορισμένα σχολεία εκπληρώνουν καλύτερα από άλλα το καθήκον τους σχετικά με την κοινωνικοποίηση των μαθητών. Στα σχολεία αυτά οι έφηβοι τρέφουν αισθήματα εγγύτητας απέναντι στους ενήλικους και αλληλεγγύης απέναντι στους συνομηλίκους, δέχονται καλύτερα τις προσφερόμενες εκπαιδευτικές πηγές, εκφράζουν το αίσθημα ότι ανήκουν στο σχολείο τους και αναπτύσσουν πολύ μεγαλύτερες σχολικές φιλοδοξίες για το μέλλον τους. Τα σχολεία αυτά επιτυγχάνουν να μειώσουν αισθητά τον αριθμό των σχολικών αποτυχιών και των προβληματικών περιπτώσεων, αναπτύσσοντας ιδιαίτερα σχέδια και προσαρμόζοντας σε αυτά μια σειρά κατάλληλων μέτρων.

Η ικανότητα να χειρίζεται κανείς μία τάξη θέτοντας κανόνες και επιβάλλοντας την τήρησή τους αποτελεί ένα από τα μελήματα του καθηγητή και έναν από τους κυριότερους δείκτες της αποτελεσματικότητάς του.

Καλός καθηγητής είναι όποιος καταφέρνει να ελέγχει την τάξη του χωρίς να καταφεύγει σε ποινές. Μια στάση ελευθερίας, υποστήριξης και εγκαρδιότητας προκαλεί θετικές αντιδράσεις εκ μέρους των μαθητών.

Η αξιολόγηση δεξιοτήτων και επιδόσεων αποτελεί ένα άλλο βασικό μέλημα του καθηγητή. Οι προσδοκίες των καθηγητών έχουν σημαντική επίδραση στην αντίληψη των μαθητών για τις πνευματικές και σχολικές τους επιδόσεις, καθώς και στις μελλοντικές προοπτικές τους. Ο τύπος των σχέσεων που επικρατεί μεταξύ καθηγητών και μαθητών, ο τρόπος άσκησης της εξουσίας και της αξιολόγησης των μαθητών έχουν σημαντική επίπτωση στην κοινωνικοποίηση των νέων.

Το γενικό κλίμα που επικρατεί σ' ένα σχολείο επηρεάζει πολύ την επίδοση, τα επιτεύγματα και τη συμπεριφορά των παιδιών. Οι μαθητές που χαρακτηρίζονται αβασάνιστα μερικές φορές ως παραξίεις συχνά νιώθουν παρείσακτοι και ανεπιθύμητοι στη σχολική κοινότητα, και για το λόγο αυτό αντιδρούν έντονα, βίαια και καταστροφικά²⁸. Μ' αυτόν τον τρόπο ανταποδίδουν τα αισθήματα άρνησης και επιθετικότητας που αισθάνθηκαν ότι εισέπραξαν από το προσωπικό του σχολείου.

Η αίσθηση ότι οι διδάσκοντες υιοθετούν ιδιαίτερα αυστηρές τιμωρίες και στάσεις απέναντί τους αποτελεί βασικό παράγοντα που κάνει τους εφήβους να αντιδρούν με οξύτητα και επιθετικότητα.

1.5.5. Σχολείο και Γονείς

Αναλύθηκε ήδη στην § 1.3.5. Να υπενθυμίσουμε εδώ ότι, το σχολείο και η οικογένεια συνδέονται στενά με την ανάπτυξη και την εξέλιξη του παιδιού. Είναι θεσμοί διαφορετικοί που δεν αντικαθιστά ο ένας τον άλλο, αλλά αλληλοσυμπληρώνονται, καθώς και οι δύο επιτελούν ένα κοινό έργο από διαφορετική θέση. Όταν ο γονιός και ο δάσκαλος καταφέρνουν να οριοθετούν τους ρόλους τους, επικοινωνούν πιο εύκολα μεταξύ τους και η επιτυχία του παιδιού στο σχολείο τους κάνει να χαίρονται. Όμως, πολλές φορές, δημιουργείται διάσταση μεταξύ γονέων και δασκάλων, που οφείλεται στη σύγχυση των ρόλων και στις συνέπειες που η σύγχυση αυτή προκαλεί.

²⁸ Η βία στο σχολικό χώρο είναι αποτέλεσμα όχι απλώς της απόρριψης, της αδιαφορίας και της έλλειψης επικοινωνίας ανάμεσα στους καθηγητές και στους μαθητές, αλλά και της ανίας που νιώθουν οι μαθητές στη διάρκεια της φοίτησής τους στο σχολείο. Αντίθετα, οι δημιουργικές δραστηριότητες που αναπτύσσονται ως αποτέλεσμα συνεργασίας και ομαδικής προσπάθειας μαθητών και καθηγητών περιορίζουν σημαντικά την εκδήλωση βίαιης συμπεριφοράς από τους μαθητές.

Δημιουργείται λοιπόν η ανάγκη συνεχούς ενημέρωσης και εκπαίδευσης των δύο αυτών συντελεστών. Το σχολείο μπορεί να λειτουργήσει ως κέντρο εκπαίδευσης των γονέων²⁹.

1.5.6. Ο ρόλος του εκπαιδευτικού στην ψυχική υγεία των μαθητών

Ένα από τα πιο δύσκολα επαγγέλματα είναι εκείνο του εκπαιδευτικού λόγω του ότι βρίσκεται σε μια τόσο στενή και βαθιά σχέση ψυχικής αλληλεπίδρασης και αλληλεξάρτησης με τα παιδιά με τα οποία έρχεται σε επαφή, ώστε τα αποτελέσματά της εργασίας του κυρίως να εξαρτώνται από τη σχέση που δημιουργείται και όχι από τις δικές του ενέργειες.

Αφήνοντας την οικογένειά εντασσόμαστε στο σχολικό πλαίσιο φτιάχνοντας καινούργιους δεσμούς με τους εκπαιδευτικούς μας και τους συμμαθητές μας. Οι μαθητές μεταφέρουν στους εκπαιδευτικούς τις εικόνες των γονιών τους μαζί με τα συναισθήματα που συνδέονται με αυτές.

Ο εκπαιδευτικός σαν σύμβολο εξουσίας ξυπνά στο μαθητή τις αντιδράσεις απέναντι στην πατρική φιγούρα και ότι αυτή η αντιπροσωπεύει για τον κάθε ένα ξεχωριστά. Εκτός όμως από τον εκπαιδευτικό, και οι συμμαθητές μπορούν να προκαλέσουν αντιδράσεις σύμφωνα με τα βιώματα που είχε μέσα στην οικογένεια με τα αδέρφια του και τις αδελφές του.

Αυτή η συμπεριφορά, όπως είναι φυσιολογικό, προκαλεί τόσο στον εκπαιδευτικό όσο και στους συμμαθητές ανάλογες αντιδράσεις. Το σχολικό περιβάλλον αναπαράγει το οικογενειακό περιβάλλον και έτσι το μεταφέρει σε ένα διευρυμένο κοινωνικό πλαίσιο, δηλαδή σ' αυτή την περίπτωση στο σχολικό πλαίσιο.

Οι εκπαιδευτικοί γίνονται αποδέκτες ισχυρών θετικών και αρνητικών συναισθημάτων. Όμως η κατάσταση στην οποία αναπτύσσονται τα συναισθήματα αυτά και ο τρόπος συμπεριφοράς του ίδιου του εκπαιδευτικού, καθώς και αυτά που γνωρίζει για τον εαυτό του, μοιάζουν να μη δικαιολογούν την παρουσία τους.

Άλλοτε λοιπόν οι εκπαιδευτικοί νιώθουν κολακευμένοι, άλλοτε πληγωμένοι, τις περισσότερες φορές φαίνεται ότι αγνοούν την ύπαρξη αυτών των συναισθημάτων, αλλά και όταν τα υποψιάζονται αμυδρά, καταλήγουν να υποτιμούν τη δύναμή τους και την ισχυρή επίδραση που ασκούν πάνω στη σχέση μαθητή-καθηγητή και κατά συνέπεια στη μαθησιακή ικανότητα.

Όταν υπερισχύουν τα συναισθήματα φόβου ή φθόνου ή και τα δύο μαζί, εμπλέκονται ή ακόμα και εμποδίζουν τη διαδικασία της μάθησης. Ενώ σε αντίθεση, ο θαυμασμός, η αγάπη και η ευγνωμοσύνη μπορούν να ενθαρρύνουν και διευκολύνουν την επιθυμία του μαθητή για να μάθει. Αν λοιπόν ο εκπαιδευτικός μπορέσει να κατανοήσει, τη βάση της συναισθηματικής επένδυσης του μαθητή, μπορεί να αποκτήσει έτσι μια πιο αντικειμενική άποψη για την σχέση που δημιουργείται αλλά και για τη σχολική επίδοση του μαθητή.

²⁹ Σήμερα βλέπουμε να δημιουργούνται στις σχολικές μονάδες ολοένα και περισσότερες Σχολές Γονέων. Δίνεται έτσι η ευκαιρία να αποκτήσουν μια νέα οπτική των ψυχολογικών και παιδαγωγικών προβλημάτων που απασχολούν το παιδί τους. Η νέα αυτή σχέση του γονέα με το σχολείο προξενεί στο παιδί ένα αίσθημα ανακούφισης: βλέπει να αλλάζει η στάση των γονιών μέσα από την ενημέρωση και την επικοινωνία και καταλαβαίνει, ιδιαίτερα στην περίπτωση του "προβληματικού" παιδιού, ότι και οι δικές του δυσκολίες μπορούν να αντιμετωπιστούν.

Η εκπαίδευση των γονέων ενισχύει το ρόλο τους και την εκτίμηση που οι γονείς έχουν για τον εαυτό τους. Τους βοηθάει να κατανοήσουν τη σημασία της πρόληψης και να δουν το ζήτημα της ψυχικής και σωματικής αγωγής και υγείας του παιδιού τους στη συνολική του διάσταση. Τους βοηθάει επίσης να αντιληφθούν ότι η τιμωρία είναι ένα κατασταλτικό μέτρο που δεν επιλύει το πρόβλημα. Αντίθετα, σε μερικές περιπτώσεις μετατρέπεται σε πρόκληση και ωθεί τα πιο απελπισμένα παιδιά να ριψοκινδυνεύσουν, προκειμένου να την αποφύγουν ή να δοκιμάσουν την αντοχή τους, αν τελικά τους επιβληθεί κάποια ποινή.

Κατανοώντας λοιπόν αυτή τη συναισθηματική διαδικασία ο εκπαιδευτικός δεν κινδυνεύει να παρασυρθεί από τον κολακευτικό θαυμασμό ενός μαθητή, και καταλαβαίνει ότι αυτός δεν είναι παρά η προσωποποίηση εκείνη τη στιγμή κάποιου επιθυμητού φαντασιωσικού αντικειμένου του μαθητή και η επίγνωση αυτή τον βοηθά να συνειδητοποιήσει ότι η αγάπη με την οποία ένας μαθητής έρχεται στο σχολείο, μπορεί να οφείλεται μεν σε μεγάλο βαθμό στην αγάπη του για τους νέους, η οποία όμως ενισχύεται από τις καλές σχέσεις που έχει ο νέος στο σπίτι του, και να μη θεωρεί ότι αυτός προκάλεσε όλη αυτή τη θετική συμπεριφορά.

Με την ίδια δε λογική, η καχυποψία και η εχθρότητα ενός μαθητή δεν πρέπει να θεωρείται σαν προσωπική επίθεση που πληγώνει τον καθηγητή και τον θυμώνει, αλλά ότι είναι αποτέλεσμα παλαιότερων βιωμάτων.

Όμως ό,τι και να φέρνουν τα άτομα σε μια νέα κατάσταση, δεν παύουν να διατηρούν την αίσθηση της πραγματικότητας και να συγκρίνουν τις πραγματικές τους εμπειρίες με τις προκατασκευασμένες ιδέες. Αν λοιπόν ο καθηγητής μπορεί να προσφέρει μια εμπειρία διαφορετική από εκείνη που ο μαθητής φοβάται, τώρα έχει μια νέα ευκαιρία να προσαρμόσει την εικόνα που έχει ο μαθητής για τον κόσμο και να μπορέσει να αναπτυχθεί πάνω στη βάση της νέας αυτής εμπειρίας παίρνοντας έτσι και το ρόλο του ενήλικα υποστηρικτή και κάνοντας ισχυρά συναισθήματα που είναι ζωντανά και δραστήρια και που προέρχονται από το παρελθόν να αλλάξουν στο πλαίσιο μιας καινούργιας σχέσης.

Επομένως στο σχολείο, όπου ο μαθητής περνά ένα μεγάλο μέρος της ζωής του οι καθηγητές που σαν ενήλικες ασκούν μεγάλη επιρροή μπορούν να του προσφέρουν εμπειρίες οι οποίες είναι σε θέση να ενθαρρύνουν την εμπιστοσύνη βοηθώντας στην περαιτέρω ανάπτυξη του.

Ο εκπαιδευτικός στο σχολικό πλαίσιο βρίσκεται μπροστά σε δύο έφηβους: τον έφηβο που έχει μπροστά του και τον έφηβο εκείνο που του θυμίζει τα δικά του βιώματα, τις δικές του αναμνήσεις, τα δικά του απωθημένα της εφηβικής του ηλικίας, με αποτέλεσμα να του προκαλούνται διάφορα συναισθήματα. Τα συναισθήματα αυτά περιλαμβάνουν όλο το φάσμα των ανθρώπινων συναισθημάτων, αλλά τα πιο ενδιαφέροντα είναι εκείνα που παρουσιάζονται κατά τη διάρκεια της μαθησιακής διαδικασίας.

Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, ο καθηγητής αντιμετωπίζει από τη μία μεριά το μαθητή σαν ενήλικας που έχει αναλάβει την ευθύνη της εκπαίδευσής του και από την άλλη μεριά βασίζεται στις δικές του εμπειρίες ως έφηβου, γεγονός που δημιουργεί προβλήματα σχετικά με τα συναισθήματα που του προκαλούνται όταν βρίσκεται με τους έφηβους μαθητές του.

Τα συναισθήματα του καθηγητή προς τους μαθητές περιλαμβάνουν διάφορα στοιχεία που είναι τα εξής με λίγα λόγια:

- Αρχικά περιλαμβάνουν τις επιθυμίες, τους φόβους, τους πόθους, το μίσος και την αγάπη του εκπαιδευτικού. Αυτά τα συναισθήματα τον βοηθούν βέβαια και στο να μπορεί να καταλάβει πολύ καλύτερα τους έφηβους αλλά παράλληλα αυξάνεται το άγχος του γιατί γίνεται πιο ευάλωτος απέναντι στα συναισθήματα των μαθητών του.
- Ένα άλλο στοιχείο που περιλαμβάνουν τα συναισθήματα του εκπαιδευτικού είναι η εικόνα του ενήλικα που έχει εσωτερικεύσει, για παράδειγμα του ισχυρού ή του αδύναμου, του εύθραυστου ή του ενήλικα που ακολουθεί τις παρορμήσεις του χωρίς να ενδιαφέρεται για τους άλλους.
- Και το τελευταίο στοιχείο που περιλαμβάνουν τα συναισθήματα του καθηγητή είναι η φύση της σχέσης ανάμεσα στον ενήλικα και τον έφηβο. Δηλαδή, πώς ο εκπαιδευτικός νιώθει πως πρέπει να είναι οι σχέσεις ενός έφηβου και ενός ενήλικα. Να είναι ο έφηβος υπάκουος

και ο ενήλικας ανώτερος, ή ο ενήλικας να είναι υποχωρητικός και ο έφηβος διεκδικητικός, γεγονός που κατά πολύ εξαρτάται από το πώς βίωσε ο εκπαιδευτικός, όταν ήταν έφηβος, τις δικές του σχέσεις με τους ενήλικες.

Πολύ σημαντικό λοιπόν για τον εκπαιδευτικό είναι να μπορεί να συνειδητοποιεί τις ασυνείδητες επιθυμίες του και τις στάσεις του που μπαίνουν κατά ένα τρόπο στη ζωή του και να προσπαθεί να ελαχιστοποιεί την παρέμβασή τους στο επάγγελμά του.

Όπως είναι προφανές, στη δουλειά του ο εκπαιδευτικός είναι διαρκώς εκτεθειμένος σε πίεση και κάποιες φορές κάποιιοι μαθητές πυροδοτούν τις πιο αντίξοες πλευρές της ιδιοσυγκρασίας του. Ωστόσο είναι πολύ βοηθητικό στο να αποκτά επίγνωση των ατομικών προκαταλήψεων και αδυναμιών του. Αυτό δεν είναι μόνο σημαντικό για τους μαθητές αλλά και για τον ίδιο τον εκπαιδευτικό επειδή του επιτρέπει να νιώθει μεγαλύτερη ενήλικη ικανοποίηση από την εργασία του.

Από τη σχέση του εκπαιδευτικού με το μαθητή, όμως, πρέπει να επωφελούνται και οι δύο. Όπως ακριβώς οι γονείς αναπτύσσονται και απολαμβάνουν την πρόκληση που τους προσφέρει η ανατροφή των παιδιών τους, έτσι και ο εκπαιδευτικός πρέπει στην επαγγελματική του πορεία να αναπτύσσεται ψυχικά και συναισθηματικά μέσα από την πρόκληση που του προσφέρει η επαφή με τους μαθητές του.

Οι εκπαιδευτικοί φαίνεται να έχουν φιλοδοξίες οι οποίες αφορούν στο να μπορούν να μεταδώσουν γνώσεις και ικανότητες στους άλλους, καθώς και στο να μεταδώσουν την ικανότητα για επιτυχία, να προωθήσουν την προσωπική ανάπτυξη των μαθητών, έχοντας κατά κάποιο τρόπο, μια λειτουργία παρόμοια και συμπληρωματική εκείνης των γονέων και στο να αναπτύξουν μια φιλική στάση απέναντι στους μαθητές βρισκόμενοι έτσι συχνά στο ρόλο του φίλου και προσφέροντας συμβουλές.

Σε ότι αφορά τη στάση του εκπαιδευτικού, αυτή μπορεί να ενθαρρύνει την ανάπτυξη μιας ώριμης συμπεριφοράς των μαθητών, φερόμενος σαν υπεύθυνος ενήλικας, στη σχέση του με τους μαθητές του.

Οι φόβοι του εκπαιδευτικού σχετικά με το ρόλο του μπορεί να έχουν να κάνουν ή με τα επικριτικά σχόλια και με την εχθρότητα από τη μεριά των μαθητών προς τον εκπαιδευτικό, ή με την απώλεια ελέγχου του εκπαιδευτικού πάνω στους μαθητές του.

Όλοι οι άνθρωποι φοβόμαστε, ως γνωστό την εχθρότητα των άλλων απέναντι μας. Στην περίπτωση όμως του εκπαιδευτικού είναι σημαντικό να γίνει κατανοητό ότι ο θυμός των μαθητών είναι αναπόσπαστο μέρος της διαδικασίας της μάθησης γιατί η μαθησιακή διαδικασία από μόνη της πολλές φορές προκαλεί δυσφορία και κατά συνέπεια αισθήματα επιθετικότητας απέναντι στο πρόσωπο ή στο σύστημα που την εκπροσωπεί.

Ο εκπαιδευτικός όμως ο οποίος φοβάται τα εχθρικά συναισθήματα των μαθητών του, αποφεύγει σιγά-σιγά να έχει απαιτήσεις απ' αυτούς για να μην τους δυσαρεστήσει. Έτσι μια μη ρεαλιστική αξιολόγηση της εργασίας του μαθητή από τον εκπαιδευτικό, εμποδίζει το μαθητή να επιτύχει το μέγιστο για το οποίο είναι ικανός.

Ο εκπαιδευτικός που δεν αντέχει τα αρνητικά συναισθήματα του μαθητή, τον αναγκάζει να τα αποθηκεύσει και να τα εκδηλώσει αλλού, είτε απέναντι σε κάποιον άλλον καθηγητή είτε σε κάποιον έξω από το σχολείο.

Ο εκπαιδευτικός συχνά αντιμετωπίζει κάποια προβλήματα τα οποία αφορούν τη σχέση του με τους γονείς των παιδιών, θεωρώντας και αποδίδοντας σε αυτούς συχνά κάθε δυσκολία την οποία

συναντά. Ως γνωστό, είναι πάντα ευκολότερο να αποδίδουμε τις ευθύνες σε άλλους από ότι να εξετάζουμε τη συμβολή των άμεσα εμπλεκόμενων, δηλαδή του μαθητή και του εκπαιδευτικού, στην προβληματική συμπεριφορά. Μια συμπεριφορά που είναι εχθρική απέναντι στους γονείς κάνει το μαθητή να αποκτήσει εχθρικά συναισθήματα απέναντι στην οικογένειά του και να θεωρήσει υπεύθυνους τους γονείς του για την οποιαδήποτε δυστυχία του.

Συχνά κάποιοι εκπαιδευτικοί ακούγεται να λένε στους μαθητές: «Να φέρεις τους γονείς σου» πράγμα που δηλώνει ότι οι γονείς είναι οι παραβάτες που πρέπει να έρθουν στο σχολείο και να τ' ακούσουν. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα την απροθυμία πολλών γονιών να έρχονται σε επαφή με το σχολείο. Νιώθουν τρόπο στην ιδέα ότι κάποιοι θα τους αποδώσουν ευθύνες ή θα τους κάνουν να νιώσουν ανεπαρκείς.

Σημαντικό, είναι ο εκπαιδευτικός να μην έχει την τάση να τονίζει διαρκώς στους γονείς τα λάθη των παιδιών τους, αλλά τις καλές τους ιδιότητες ενθαρρύνοντας έτσι μια καλύτερη επικοινωνία και γεφυρώνοντας σημαντικά τις σχέσεις εκπαιδευτικού – μαθητή – οικογένεια.

Χρειάζεται ενθάρρυνση για να αναπτυχθεί με το εκπαιδευτικό προσωπικό μια σχέση ισότιμη ως ενήλικες καθώς και η συνειδητοποίηση του ότι χρειάζεται «Να είσαι κύριος του εαυτού σου πριν να είσαι δάσκαλος των άλλων».

1.5.7. Σχολείο και Ομάδα των Συνομηλίκων

Η ομάδα των συνομηλίκων δεν είναι παρά μια συλλογικότητα, της οποίας τα μέλη έχουν το κοινό χαρακτηριστικό να είναι συνομήλικα: στην εφηβεία αποτελείται από παιδιά που είναι πολύ ισχυρά δεμένα το ένα με το άλλο λόγω της νεανικής κουλτούρας, μ' έναν υψηλό βαθμό κοινωνικής αλληλεγγύης και έναν κώδικα συμπεριφοράς αναμφίβολα ξένο προς τις αξίες των ενηλίκων. Το σύνολο σχεδόν των εφήβων αντιλαμβάνεται τη δική του ομάδα συνομηλίκων «ως κάτι το διαφορετικό, το σημαντικό, το «απαραίτητο». Πρόκειται εν ολίγοις για μια στάση που φανερώνει ένα έντονο αίσθημα του ανήκειν κάπου, ενώ μοιάζει απαραίτητη για την αυτοεκτίμηση και τη διαμόρφωση της ταυτότητας του ατόμου.

Ένας τρόπος για να κατανοήσουμε καλύτερα τα χαρακτηριστικά της ομάδας των συνομηλίκων είναι να επισημάνουμε τις διαφορές της σε σχέση με την οικογένεια. Αυτές είναι:

- πρόκειται για μια εξισωτική κατάσταση, αφού σε αυτήν λαμβάνουν μέρος μόνο συνομήλικοι με την ίδια ανάπτυξη·
- κάθε μέλος συμμετέχει στις αποφάσεις·
- η ομάδα είναι προϊόν επιλογής και οι σχέσεις βασίζονται στην αμοιβαιότητα·
- αποτελεί ένα μέσο "ελευθέρωσης από τον έλεγχο των ενηλίκων, ήδη από τα πρώτα χρόνια της ζωής του παιδιού.

Οι ομάδες των συνομηλίκων έχουν δυσκολία να αναγνωρίσουν στο εσωτερικό τους την ύπαρξη αρχηγού, οι αρχηγοί όμως υπάρχουν πάντα και μπορούν να είναι λειτουργικού τύπου (οι διοργανωτές γιορτών, ταξιδιών, ψυχαγωγικών εξόδων...) ή εκφραστικού τύπου, χαρακτηριζόμενοι από μεγαλύτερο κύρος και μεγαλύτερη ελεγκτική δύναμη. Το βασικό γνώρισμα αυτών των ομάδων συνίσταται στην απουσία μέριμνας των ενηλίκων, στην άσκηση μη επιτηρούμενων δραστηριοτήτων, στην αναζήτηση νέων εμπειριών και στην οργάνωση διάφορων συστημάτων με κανόνες και κοινούς κώδικες επικοινωνίας.

Η ομάδα των συνομηλίκων παίζει συνεπώς σημαντικό ρόλο «στη διαδικασία οικοδόμησης της ταυτότητας του ατόμου, επειδή συνιστά το χώρο μέσα στον οποίο ο νέος μπορεί να βρει υποστήριξη και απάντηση στις πιο διαφορετικές προσωπικές προβληματικές του (συναισθηματικού, ψυχολογικού, συμπεριφορικού και γνωστικού τύπου).

Η ομάδα των συνομηλίκων υποβοηθά, συμπληρωματικά, τόσο την οικογενειακή όσο και τη σχολική κοινωνικοποίηση, χωρίς να επικαλύπτει την επιρροή των γονέων και των καθηγητών όσον αφορά τα σημαντικά γεγονότα της ζωής. Πράγματι, κυριαρχεί μόνο σε σχέση με ζητήματα όπως το ντύσιμο, η κόμμωση, η επιλογή ενός συγκεκριμένου είδους μουσικής ή διασκέδασης, και γι' αυτόν το λόγο οι ιδιαίτερα διαδεδομένες ανησυχίες μεταξύ των ενηλίκων αποδεικνύονται συχνά υπερβολικές.

Η έντονη ταύτιση με την ομάδα των συνομηλίκων συσχετίζεται θετικά με καλές οικογενειακές σχέσεις. Έτσι, τόσο η οικογένεια όσο και η ομάδα των συνομηλίκων αποτελούν σήμερα συμπληρωματικές πηγές υποστήριξης για την εποικοδομητική ένταξη του εφήβου στον κόσμο των ενηλίκων. Στην οικογένεια βέβαια αναγνωρίζεται ένας σπουδαιότερος ρόλος και αποδίδεται μια πιο καθοριστική βαρύτητα στην επίλυση των προβλημάτων που σχετίζονται με εξελικτικά πλαίσια μελλοντικού προσανατολισμού, με ιδιαίτερη αναφορά στα «σοβαρά ζητήματα καρδιάς», στις σχολικές ή τις εργασιακές επιλογές. Από την άλλη πλευρά, από την ομάδα περιμένει κανείς υποστήριξη στην αντιμετώπιση πολλών εφήμερων προβλημάτων σχέσεων και στην τοποθέτηση έναντι διάφορων πιέσεων, που τείνουν να επηρεάζουν τις συμπεριφορές και τις καθημερινές επιλογές και προέρχονται από τον εκτός της ομάδας κόσμο, συμπεριλαμβανομένων κοιτών μέσων μαζικής ενημέρωσης.

Καθώς προχωρά η ανάπτυξη του, ο έφηβος κατακτά σταδιακά την προσωπική του αυτονομία, η οποία του επιτρέπει να κάνει τις δικές του επιλογές, ανεξάρτητα από τους γονείς και τους συνομηλίκους του. Πράγματι, τα παιδιά αναζητούν στήριξη από τους συνομηλίκους τους, ευτυχώς όμως αυτό δεν σημαίνει ότι εγκαθιδρύεται μια σχέση υπερβολικής εξάρτησης (αυτή όντως μπορεί να αποδειχτεί εξαιρετικά επικίνδυνη σε σχέση με παρεκκλίνουσα συμπεριφορά και εξάρτηση από ουσίες): για να μην συμβεί λοιπόν κάτι τέτοιο, είναι σημαντικό να υπάρχει, εκ μέρους των γονέων και των καθηγητών, η μέγιστη δυνατή διαθεσιμότητα. Όσο μεγαλύτερη είναι αυτή η διαθεσιμότητα τόσο μικρότερος είναι και ο κίνδυνος η επιρροή των συνομηλίκων να υπερβεί τα αποδεκτά όρια: μια ισορροπημένη οικογένεια κατορθώνει συνήθως να την περιορίζει, ενώ, αν υπάρχει ένας μόνο γονέας -εν γένει η μητέρα- αυξάνουν οι πιθανότητες έντονης εξάρτησης από την ομάδα των συνομηλίκων.

Ιδιαίτερα οι καθηγητές της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης πρέπει να λαμβάνουν υπόψη την ομάδα των συνομηλίκων, δεδομένου ότι γίνεται πολύ σημαντική κυρίως την περίοδο της εφηβείας: προσπαθώντας να απελευθερωθούν από τη συναισθηματική εξάρτηση τους από τους γονείς, οι έφηβοι βρίσκουν, στην ομάδα των συνομηλίκων τους, που διέρχονται την ίδια κρίσιμη περίοδο, ένα καταφύγιο για να μοιραστούν τις εμπειρίες, εκθειάζοντας τη φιλία τους που βασίζεται στην ομοιότητα χαρακτηριστικών και αναγκών.

Δεδομένου ότι, στο θεσμό του σχολείου, διαμορφώνεται ένα πλήθος ομάδων με συμπεριφορές θετικές, παθητικές ή ακόμα και εχθρικές, απέναντι στις ακαδημαϊκές αξίες, οι καθηγητές πρέπει να δημιουργούν ένα κλίμα κατάλληλο για την ενθάρρυνση της αποδοχής της μελέτης. Για να γίνει όμως αυτό δυνατόν, είναι απαραίτητο να υπάρχει μια θετική και εποικοδομητική στάση απέναντι

στη νεανική υποκουλτούρα³⁰. Στο σχολείο λοιπόν η ακαδημαϊκή κουλτούρα συνυπάρχει με τη νεανική υποκουλτούρα και οι καθηγητές πρέπει να είναι ικανοί να κατανοούν τις καθ' όλα δικαιολογημένες επιδιώξεις των μαθητών. Αν ο καθηγητής «δεν έρχεται σε προσωπική αντιπαράθεση με την ομάδα» και έχει κύρος, μπορεί να ασκήσει σημαντική επιρροή στην ομάδα, δίνοντας κίνητρα στους μαθητές για την εκμάθηση και την ενεργή συμμετοχή στη ζωή της τάξης και κατευθύνοντας τους ακόμα και σε επίπεδο αξιών.

Η ομάδα των συνομηλίκων και η διαφορά φύλου

Τα αγόρια έχουν την τάση να συγκροτούν ομάδες μεγαλύτερων διαστάσεων· άλλωστε, οι γυναικείες φιλικές ομάδες παρουσιάζονται πιο ενωμένες, εξισωτικές και εστιάζουν στα προβλήματα, τα συναισθήματα, τους φόβους και τις αμφιβολίες τους. Ήδη από την εφηβεία, οι ομάδες συνομηλίκων του ίδιου φύλου τείνουν να διαφοροποιούνται, με την έννοια ότι οι σχέσεις μεταξύ γυναικών είναι πιο έντονες, ενώ οι αντρικές σχέσεις πιο ευρείες³¹.

Η ευθυγράμμιση με τους συνομηλίκους είναι εμφανώς πιο αδύναμη στα κορίτσια απ' ό,τι στα αγόρια, ενώ οι διαφορές της κοινωνικής προέλευσης δεν έχουν σημασία. Οι πιο ευθυγραμμισμένοι μαθητές αφιερώνουν λιγότερο χρόνο στη μελέτη και αυτό το γεγονός επηρεάζει αρνητικά την επιτυχία στα μαθηματικά κυρίως, που απαιτούν μεγαλύτερη επιμέλεια, ενώ η επιτυχία στην ιταλική γλώσσα και τη λογοτεχνία (κατεξοχήν συνδεδεμένη με το πολιτισμικό επίπεδο της οικογένειας) επηρεάζεται λιγότερο από αυτούς τους είδους τη συμπεριφορά.

1.5.8. Σχολείο και Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας

Τα μέσα μαζικής επικοινωνίας³² είναι τεχνικά συστήματα που επιτρέπουν τη μετάδοση προς μία κατεύθυνση θεμάτων ενημερωτικού, εκπαιδευτικού ή ψυχαγωγικού περιεχομένου, σε ένα πολυπληθές κοινό, διασκορπισμένο και ετερογενές, στο εσωτερικό του οποίου όμως λαμβάνει χώρα μια εξατομικευμένη διεργασία αξιοποίησης τους.

Η σημερινή κοινωνία είναι σε τέτοιο βαθμό επηρεασμένη από τα ΜΜΕ, ώστε πλέον γίνεται λόγος για «κοινωνία των ΜΜΕ».

³⁰ **Νεανική υποκουλτούρα:** Οι νέοι έχουν αντιληφθεί ότι η νεότητα έχει μια ιδιαίτερη σημασία που συνιστά τη βάση μιας συγκεκριμένης υποκουλτούρας. Η νεανική υποκουλτούρα εκδηλώνεται κυρίως στον τρόπο ένδυσης και στις μη συμβατικές κομμώσεις, σε ένα πρωτότυπο λεξιλόγιο και νοηματικό κώδικα, στην αναζήτηση νέων εμπειριών, συμπεριλαμβανομένων και των απαγορευμένων (σεξ, ναρκωτικά, αδικαιολόγητη βία) και στην «ποπ» μουσική που έχει ακριβώς την ιδιαιτερότητα να βιώνεται, και όχι απλώς να ακούγεται, δίνοντας μια ταυτότητα αλλά συγχρόνως οδηγώντας στην απομόνωση από την υπόλοιπη κοινωνία. Τα χαρακτηριστικά αυτά σκανδαλίζουν τους ενήλικες, που κατακρίνουν την ανευθυνότητα των νέων και την κριτική που ασκούν στην κοινωνία, από την οποία όμως απαιτούν να συντηρούνται. Επιπλέον δεν λείπει και η ανησυχία για τις αυτοκαταστροφικές νεανικές δραστηριότητες.

³¹ Πράγματι, τα κορίτσια έχουν εντονότερη αμοιβαία διάδραση (που πιθανότατα οφείλεται στον τύπο σχέσης με τη μητέρα), ενώ συχνά αναπτύσσεται σχέση μεταξύ δύο «κολλητών». Αντίθετα, οι διαδράσεις ανάμεσα στα αγόρια έχουν ευρύτερο χαρακτήρα, όπως άλλωστε φανερώνει και ο τύπος των παιχνιδιών που προτιμούν (π.χ. το ποδόσφαιρο).

³² Η ιστορική καταγωγή της μαζικής επικοινωνίας και της μαζικής εκπαίδευσης είναι κοινή. Και τα δύο φαινόμενα συνδέονται από το ξεκίνημά τους με την απελευθέρωση των παραγωγικών δυνάμεων από τα δεσμά της ζωντανής εργασίας, συνδέονται επομένως με τη βιομηχανική επανάσταση (1780) και με τις κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις που την ακολούθησαν. Ήδη από τον 15ο αιώνα (1440 μ.χ.) με την ανακάλυψη της τυπογραφίας (της εκτύπωσης δηλ. με κινητά στοιχεία), η ανθρωπότητα πραγματοποίησε την είσοδό της στον αστερισμό του Γουτεμβέργιου, έκανε δηλ. ένα πολύ σημαντικό βήμα προς την διεύρυνση της επικοινωνίας. Οι ανακαλύψεις, από το 19ο αιώνα, της φωτογραφίας, του κινηματογράφου, του ηλεκτρικού τηλεγράφου, του τηλεφώνου και του φωνογράφου και οι συνεχείς τελειοποιήσεις ως τα ηλεκτρονικά μέσα δημιούργησαν αυτές τις τεράστιες δυνατότητες μηχανικής αναπαραγωγής που διαθέτουμε σήμερα.

Τα μέσα μαζικής επικοινωνίας είναι πολύ σημαντικοί φορείς κοινωνικού ελέγχου: λίγα άτομα (οι επαγγελματίες των Μέσων) εκπέμπουν, με εκπληκτική ταχύτητα και πειθώ, μηνύματα που απευθύνονται σε πλήθος ανθρώπων μέσω τεχνολογικών μηχανημάτων μεγάλης ισχύος. Το ζήτημα είναι κατά πόσον αυτή η διαδικασία χρησιμοποιείται για το συμφέρον περιορισμένων αριθμητικά ομάδων και σε βάρος του γενικού συμφέροντος.

Τα μέσα εμφανίζονται σήμερα -όχι αδικαιολόγητα άλλωστε- ως το κατεξοχήν μοντέλο μετάδοσης πληροφοριών και ιδεολογίας, ενώ αντίθετα το σχολείο φαίνεται προσκολλημένο σε μια παράδοση που φθίνει. Έτσι οι πιέσεις της αγοράς για μια ευρεία χρήση των νέων τεχνολογιών στην εκπαίδευση, από το βίντεο έως τον ηλεκτρονικό υπολογιστή, βρίσκουν θετική ανταπόκριση προς δύο κατευθύνσεις: Χρήση των οπτικο-ακουστικών μέσων για τη διευκόλυνση και τον εμπλουτισμό της γνωστικής διαδικασίας αφενός και χρήση των νέων τεχνολογιών στα πλαίσια μιας κουλτούρας της αξιοποίησης.

Μιλάμε σήμερα αναφερόμενοι στα Μ.Μ.Ε. για ένα “παράλληλο σχολείο” εννοώντας τον ημερήσιο και περιοδικό τύπο και κυρίως την τηλεόραση. Δεν μπορούν όμως τα ΜΜΕ να υποκαταστήσουν την εκπαίδευση ή να αναλάβουν πλήρως τις μορφωτικές και κοινωνικές της λειτουργίες.

Παραδοσιακά το φαινόμενο των μέσων μαζικής επικοινωνίας παράγει μανιχαϊστικές συμπεριφορές: σύμφωνα με την πασίγνωστη διχοτόμηση του Eco [1965], αντιπαρατίθενται οι «κήνσορες» και οι «θεράποντες». Σύμφωνα με τους πρώτους, η τηλεόραση, για παράδειγμα, μπορεί να προκαλέσει φυσικές και ψυχικές διαταραχές, καταναλωτισμό, παθητικότητα, αλλοτρίωση, χυδαιότητα: είναι αρκετά συνηθισμένο κάποιοι διανοούμενοι να στηλιτεύουν τις νέες μορφές συλλογικής διασκέδασης· σε αυτή την περίπτωση οι «κήνσορες» κάνουν λόγο για μια υποβαθμισμένη κουλτούρα, για αλλοτριωτική μαζικοποίηση, σαν να επρόκειτο για το απόλυτο κακό. Αντίθετα, σύμφωνα με τους «θεράποντες», η τηλεόραση πρέπει να αντιμετωπίζεται ως μέσο διεύρυνσης της γνώσης και βελτίωσης της μάθησης, καθότι εκφράζει την κουλτούρα της ευημερίας και της ελεύθερης επιλογής.

Τα νέα Μέσα, που εντάσσονται στη χρήση της οθόνης, γνώρισαν τα τελευταία χρόνια τεράστια και ταχύτατη εξάπλωση. Από τη μια η κινητή τηλεφωνία, και από την άλλη η παρουσία ηλεκτρονικών υπολογιστών σε κάθε σπίτι εμφανίζει πλέον συχνότητα ανάλογη με των κύριων ευρωπαϊκών χωρών. Αντίθετα, είμαστε λίγο πίσω ως προς τη χρήση του Διαδικτύου, και μια σχετική καθυστέρηση καταγράφεται κυρίως σε σχέση με τη συνδρομητική τηλεόραση. Ενδιαφέρονται πολύ περισσότερο τα αγόρια παρά τα κορίτσια για τα νέα Μέσα. Όσο περισσότερο ανεβαίνει το μορφωτικό επίπεδο τόσο πιο συχνή είναι η καθημερινή χρήση των βιντεοπαιχνιδιών, του ηλεκτρονικού υπολογιστή και κυρίως του Διαδικτύου.

Χρόνος παρακολούθησης τηλεόρασης

Είναι γεγονός ότι η τηλεόραση φέρνει σε άμεση επαφή την παιδική ηλικία με όλο τον ενήλικο κόσμο. Τα σημερινά παιδιά δεν έχουν γνωρίσει την κοινωνία χωρίς τηλεόραση και δείχνουν να νιώθουν άνετα στον κόσμο των μέσων και της πληροφόρησης.

Στις αναπτυγμένες χώρες, μετά τον ύπνο και την εργασία, η τηλεόραση έχει αναδειχτεί ως η τρίτη κατά σειρά δραστηριότητα, από την άποψη της χρονικής έκτασης, για τους ενήλικες· έρχεται δεύτερη όμως, μετά την ανάπαυση, για τους μαθητές, αφού, αν υπολογίσουμε τα Σαββατοκύριακα και τις διακοπές, περνούν τελικά περισσότερες ώρες μπροστά στην τηλεόραση παρά στην τάξη. Υπό αυτές τις συνθήκες, το σχολείο θα έπρεπε να προετοιμάζει τις νέες γενιές μαθητών να αποκωδικοποιούν τα τηλεοπτικά μηνύματα, παρέχοντας τα εργαλεία για μια κριτική κοινωνική

ένταξη, η οποία σήμερα επιβάλλει την οικειοποίηση της κουλτούρας της εικόνας. Ο θεσμός του σχολείου έχει την υποχρέωση να βοηθά τα παιδιά να ξεφύγουν από «τον αναλφαβητισμό της εικόνας», ενώ, αντίθετα, το ζήτημα αυτό συχνά αντιμετωπίζεται ανεπαρκώς στις σχολικές αίθουσες: είναι σχεδόν απίστευτο το γεγονός ότι οι καθηγητές, μπροστά σε αυτό που έχει αναδειχτεί σε προνομιακό εργαλείο πολιτισμικής μετάδοσης, συχνά παραμένουν αδιάφοροι, χωρίς να φροντίζουν να εφοδιάζουν τους μαθητές με τα κατάλληλα ερμηνευτικά μοντέλα. Το σχολείο, εν ολίγοις, έχει καθήκον να προετοιμάζει για την κατανάλωση των ΜΜΕ, για το λόγο ακριβώς ότι αυτά αποτελούν πλέον το κυρίαρχο μέσο κοινωνικοποίησης, ιδίως των παιδιών χαμηλής κοινωνικής προέλευσης.

Η μη αναστρέψιμη ύπαρξη της ενημέρωσης από τα ΜΜΕ επιβάλλει στην οικογένεια και στο σχολείο να αναμετρηθούν μαζί της, χωρίς, ωστόσο, να αψηφούν τις πιθανές αρνητικές συνέπειες, που εξαρτώνται κυρίως από την κακή χρήση που κάνουν οι αποδέκτες. Η σωστή κοινωνικοποίηση απαιτεί την ενεργό συμμετοχή του ατόμου, το οποίο δεν πρέπει απλά και μόνο να προσαρμόζεται στις επιρροές που λαμβάνει από έξω: χρειάζεται να ενθαρρύνεται η συμμετοχή του ώστε να μπορέσει να διαμορφώσει μια αυτόνομη προσωπικότητα.

Για την επίτευξη της κοινωνικοποίησης είναι απαραίτητες οι συνεχείς επαφές αυτού που κοινωνικοποιείται με το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον. Το πλεονέκτημα των ΜΜΕ έγκειται στο γεγονός ότι διευρύνουν εξαιρετικά τις επαφές αυτές, καθώς μεταφέρουν πλήθος γνώσεων για το κοντινό ή μακρινό περιβάλλον. Αυτό το γεγονός όμως συνεπάγεται κινδύνους που πρέπει να προλάβουμε (π.χ. η υπεραφθονία των μηνυμάτων μπορεί να υπερβεί τις αφομοιωτικές ικανότητες των αποδεκτών και να προκαλέσει αποπροσανατολισμό και σύγχυση). Τα άτομα διαθέτουν πράγματι μηχανισμούς άμυνας της προσωπικής τους ακεραιότητας, οι οποίοι όμως είναι σκόπιμο να αναπτυχθούν σωστά, ιδιαίτερα όσον αφορά τα παιδιά, τους εφήβους και τους νέους.

Η σχέση τηλεόρασης και βιβλίου φαίνεται να είναι συμπληρωματική μάλλον παρά ανταγωνιστική, αφού η τηλεόραση υπερισχύει ως ψυχαγωγικό γεγονός, ενώ οι νέοι διαβάζουν για να ενημερωθούν και να αποκτήσουν μεγαλύτερη παιδεία. Από τη στιγμή που αυξάνονται οι αναγνώστες, και κυρίως οι αναγνώστριες, διευρύνεται προφανώς και ο αριθμός όσων διαβάζουν λίγο (ενώ παλαιότερα δεν διάβαζαν καθόλου), και γι' αυτό θα μπορούσε κανείς να συνοψίσει την κατάσταση λέγοντας «περισσότεροι αναγνώστες αλλά λιγότερη ανάγνωση»

Είναι απαραίτητο το σχολείο να υιοθετήσει μια εποικοδομητική στάση, φροντίζοντας να αναπτύξει το κριτικό αισθητήριο των μαθητών απέναντι στους κινδύνους των μέσων και χρησιμοποιώντας συγχρόνως τις εκπαιδευτικές τους δυνατότητες.

Οι νέες τεχνολογίες στην εκπαίδευση

Η χρήση των οπτικοακουστικών μέσων στην εκπαίδευση είναι ακόμα πολύ περιορισμένη και βοηθητική στις ευρωπαϊκές χώρες, ακόμα και σ' εκείνες, όπως η Γερμανία, η Σουηδία και η Αγγλία που έχουν το προβάδισμα σ' αυτόν τον τομέα. Η δεδηλωμένη πάντως πρόθεση των μεγάλων εταιρειών είναι να μεταβάλλουν την εκπαίδευση στη μεγαλύτερη αγορά ηλεκτρονικών μέσων. Το μέλλον, λοιπόν, των εκπαιδευτικών πρακτικών προδιαγράφεται στενά δεμένο με την ευρύτατη χρήση οπτικο-ακουστικών μέσων και, εφόσον οι μεγάλες εταιρίες παραγωγής μηχανημάτων ενδιαφέρονται να αναπτύξουν και θα αναπτύσσουν συντονισμένη παραγωγή προγραμμάτων, θα κατακτήσουν ολόκληρωτικά τον τομέα της πολιτισμικής παραγωγής, με όλες τις καλές και κακές συνέπειες του ανταγωνισμού τους στο περιεχόμενο και την ποιότητα της εκπαίδευσης. Ορισμένες απ' αυτές τις συνέπειες μπορούν να προβλεφθούν, όπως η επανασύνδεση της γνώσης με την ψυχαγωγία, ο περιορισμός της τυραννίας της γραφής, αλλά και η πιθανή υποκατάστασή της από την τυραννία της εικόνας και του τυποποιημένου δημοσιογραφικού ή ηλεκτρονικού κειμένου.

Η ριζικότερη όμως αλλαγή που μπορεί να προκληθεί στην εκπαίδευση, κυρίως με τη χρήση του Ίντερνετ, είναι η δυνατότητα άμεσης ενημέρωσης για όλα τα σύγχρονα επιστημονικά επιτεύγματα και τις εξελίξεις στον τομέα των ιδεών και του πολιτισμού. Η πλήρης αξιοποίηση του Η/Υ και του Ίντερνετ συνεπάγεται ότι η παιδαγωγική λειτουργία του σχολείου θα ρυθμίζεται πλέον με βάση τα γνωστικά αντικείμενα, το είδος και την ποιότητα των πληροφοριών που μπορούν να αντληθούν. Η ταχύτητα με την οποία παράγονται σήμερα τέτοια προγράμματα, η συνεχής βελτίωσή τους, η ταχύτητα επίσης με την οποία προχωράει σήμερα η επιστημονική γνώση και η δυνατότητα άμεσης προσπέλασης της γνώσης από τον καθένα, που διαθέτει έναν Η/Υ και μια σύνδεση στο Ίντερνετ, καθιστά αδύνατη πλέον την αυθεντία του δασκάλου και τον αναγκάζει να προσαρμοσθεί σε ένα ρόλο συνερευνητή με τους μαθητές του.

Γενικά, η ευρεία χρήση των οπτικοακουστικών μέσων στην εκπαίδευση θα έχει εκτεταμένες συνέπειες στην εργασία και το ρόλο των εκπαιδευτικών, όπως απειδίκευση και επανειδίκευση των εκπαιδευτικών επαγγελματιών, για να μπορούν οι εκπαιδευτικοί να ανταποκριθούν στη ριζική αναμόρφωση της εκπαιδευτικής επικοινωνίας, αλλά και άλλες συνέπειες π.χ. στις εξαρτήσεις, στους κοινωνικούς προσανατολισμούς και από πολλές απόψεις στη θεσμική λειτουργία της εκπαίδευσης.

Το σχολείο καλείται ήδη να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της τεχνολογικής ανάπτυξης ώστε να παράγει τεχνικούς και ερευνητές υψηλού επιπέδου, πράγμα που σημαίνει ότι η εκπαίδευση πρέπει να απαλλαγεί από το θεωρησιακό φετιχισμό της και να ξανασυναντήσει τον κόσμο της εργασίας.

1.6. Στοιχεία θεωρίας της Κοινωνιολογίας

1.6.1. Η γέννηση της κοινωνιολογίας

Η κοινωνιολογία γεννήθηκε στη Δυτική Ευρώπη πριν από 150 χρόνια. Υπήρχαν συγκεκριμένες αιτίες γι' αυτό, οι οποίες σχετίζονται με δύο επαναστάσεις: τη Γαλλική Επανάσταση (1789) και τη βιομηχανική επανάσταση στην Αγγλία κατά το 18ο αιώνα, γεγονότα που προκάλεσαν βαθιές αλλαγές στη ζωή των ανθρώπων. Μερικές από τις αλλαγές που συγκλόνισαν την ευρωπαϊκή κοινωνική πραγματικότητα της εποχής εκείνης ήταν η εισαγωγή της μηχανής στους χώρους δουλειάς, η ανάπτυξη του σιδηροδρομικού δικτύου, η έξοδος των αγροτών από την ύπαιθρο, η εμφάνιση της εργατικής τάξης, η συγκέντρωση μεγάλου αριθμού ανθρώπων στις πόλεις.

Οι αλλαγές που συντελούνται την περίοδο αυτή προκαλούν στον κόσμο μεγάλη ανασφάλεια και ανησυχία, αφού διαλύονται οι παραδοσιακοί κοινωνικοί δεσμοί, επηρεάζονται οι λειτουργίες της οικογένειας, δημιουργούνται νέες τεχνικές παραγωγής και αναδύονται νέες κοινωνικές τάξεις. Εμφανίζονται νέα ήθη και μαζί προβλήματα δυσεπίλυτα.

Οι πολιτικοί της εποχής εκείνης ξεκινούν μια προσπάθεια να θεραπεύσουν αυτά που αποκαλούν κοινωνικά προβλήματα και να ελέγξουν καλύτερα την κοινωνία, η οποία έμοιαζε να ξεφεύγει από τα καθορισμένα μέτρα. Έτσι ορίζουν επιτροπές που κάνουν επιτόπιες παρατηρήσεις και έρευνες, όπως αυτές των Επιθεωρητών Εργασίας στη Βρετανία, στις οποίες περιγράφονται η ζωή και οι συνθήκες εργασίας της νεοεμφανιζόμενης εργατικής τάξης.

1.6.2. Αντικείμενο της κοινωνιολογίας

Η κοινωνιολογία ερευνά την ανθρώπινη συμπεριφορά όπως αυτή εκδηλώνεται στο πλαίσιο μιας ομάδας και πάντα σε σχέση με άλλα άτομα και με άλλες ομάδες. Είναι μοναδική επιστήμη, γιατί δεν εστιάζει στο άτομο, αλλά ασχολείται με το κοινωνικό σύνολο και συνεπώς επικεντρώνεται στις κοινωνικές σχέσεις του ατόμου και των ομάδων των σύγχρονων κοινωνιών.

Μερικά από τα ερωτήματα που απασχολούν την κοινωνιολογία είναι τα εξής: Γιατί οι συνθήκες της ζωής μας είναι τόσο διαφορετικές από αυτές των γονιών ή των παππούδων μας; Προς ποια κατεύθυνση θα κινηθούν οι μεταβολές στο μέλλον; Πώς επιδρούν οι μεταβολές αυτές στη συναισθηματική ή την επαγγελματική ζωή μας; Τι είναι η αστικοποίηση και πώς επηρεάζει τις οικογενειακές σχέσεις; Ποιοι λόγοι οδήγησαν την πολιτεία στη δημιουργία σχολείων και ποια είναι η σχέση της εκπαίδευσης με την κοινωνική ανέλιξη των ασθενέστερων οικονομικά τάξεων; Γιατί υπάρχει φτώχεια στον κόσμο, ποια είναι τα αίτια της και ποιες οι συνέπειες της για την υγεία και την εκπαίδευση; κ.λ.π. Λόγω της φύσεως των ζητημάτων που την απασχολούν καταλαβαίνουμε ότι η επιστήμη αυτή έχει να παίξει ένα σημαντικό ρόλο στο σύγχρονο υλικό και πνευματικό πολιτισμό.

Η κοινωνιολογία λοιπόν έχει ως αντικείμενο μελέτης τα κοινωνικά φαινόμενα, τη δράση των κοινωνικών ομάδων, τις σχέσεις μεταξύ ατόμου και ομάδων, τις σχέσεις μεταξύ κοινωνικών ομάδων, τις κοινωνικές διαδικασίες και ειδικότερα το μετασχηματισμό των κοινωνιών.

1.6.3. Οι θεμελιωτές της κοινωνιολογίας

Οι θεωρητικές προσεγγίσεις που θα παρουσιάσουμε συνοπτικά στη συνέχεια καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό την εξέλιξη της κοινωνικής σκέψης.

A. Κοντ (A. Comte, 1798-1857)

Ο Γάλλος κοινωνιολόγος Κοντ αναγνωρίζεται ως ο «ανάδοχος» της κοινωνιολογίας, αφού ήταν αυτός που πρότεινε τον όρο «κοινωνιολογία» (sociologie) για τη νέα επιστήμη.

Ο Α. Κοντ διατύπωσε το νόμο των τριών σταδίων του ανθρώπινου πνεύματος:

- Το θεολογικό στάδιο, στο οποίο ο άνθρωπος ερμηνεύει τον κόσμο (τα φυσικά και κοινωνικά φαινόμενα) ως έργο θεοτήτων, δαιμόνων και γενικότερα υπερφυσικών δυνάμεων. Σ' αυτό το στάδιο παρατηρείται μια «ειδική συμμαχία» ανάμεσα στην επίγεια και την πνευματική εξουσία, δηλαδή ανάμεσα στους στρατιωτικούς και τους ιερείς, ενώ η κυρίαρχη κοινωνική οντότητα είναι η οικογένεια.
- Το μεταφυσικό στάδιο, στο οποίο ο άνθρωπος ερμηνεύει τον κόσμο με προσφυγή σε αφηρημένες ιδέες και έννοιες, όπως είναι αυτή της «φύσης», που την ανέδειξε σε πρωταρχική οντότητα. Στο στάδιο αυτό κυριαρχούν οι νομικοί και οι άνθρωποι της Εκκλησίας, ενώ η κυρίαρχη κοινωνική οντότητα είναι το κράτος.
- Το θετικό στάδιο, στο οποίο ο άνθρωπος παρατηρεί τα φαινόμενα και ανακαλύπτει τους νόμους που τα διέπουν. Σ' αυτό το στάδιο κυριαρχούν οι επιστήμονες και οι επιχειρηματίες, ενώ η κυρίαρχη κοινωνική οντότητα είναι η ανθρωπότητα στο σύνολο της.

Είναι προφανές ότι, σύμφωνα με το μοντέλο αυτό του Κοντ, το ανθρώπινο πνεύμα προχωρά από το θεολογικό στο μεταφυσικό τρόπο σκέψης, για να καταλήξει στο θετικό τρόπο που αποτελεί την κορυφαία φάση της εξέλιξης του πνεύματος. Η προσέγγιση του Κοντ βοήθησε την εξέλιξη της επιστημονικής γνώσης για την κοινωνία, σήμερα όμως δεν τυγχάνει ευρύτερης αποδοχής μεταξύ των κοινωνιολόγων, διότι δεν μπορεί να εφαρμοστεί στις σημερινές κοινωνίες.

K. Μαρξ (K. Marx, 1818-1883)

Ο Γερμανός στοχαστής Κ. Μαρξ ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερα για την ερμηνεία των μεταβολών που σημειώνονταν την εποχή της βιομηχανικής επανάστασης. Πίστευε ότι οι κοινωνικές επιστήμες θα πρέπει να στοχεύουν στην αλλαγή του κόσμου και όχι μόνο στη μελέτη του.

Ο Μαρξ ανέλυσε το καπιταλιστικό σύστημα ως έναν τρόπο παραγωγής που διαφέρει ριζικά από τα προηγούμενα συστήματα (αυτά των δουλοκτητικών και των φεουδαρχικών κοινωνιών). Στον καπιταλισμό τα «μέσα παραγωγής» (εργαλεία, μηχανές, οικοδομήματα-εργοστάσια, γη και πρώτες ύλες) ελέγχονται από τους καπιταλιστές. Έτσι, αφού οι καπιταλιστές είναι οι ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής, οι εργάτες οι οποίοι δεν κατέχουν τα μέσα παραγωγής, είναι υποχρεωμένοι να μισθώνουν την εργασία τους στους καπιταλιστές. Κατ' αυτό τον τρόπο όμως οι καπιταλιστές-κεφαλαιοκράτες έχουν τον έλεγχο όχι μόνον των μέσων παραγωγής, αλλά και των προϊόντων που παράγονται με τη μίσθωση των εργατών, δηλαδή των εμπορευμάτων, τα οποία διοχετεύονται στην αγορά και τους αποφέρουν «κέρδος». Ως εκ τούτου, τα μέσα, όπως και τα προϊόντα της παραγωγής γίνονται «κεφάλαιο», ατομική δηλαδή ιδιοκτησία των κεφαλαιοκρατών. Μπορούμε λοιπόν να καταλάβουμε γιατί οι καπιταλιστές-κεφαλαιοκράτες αποτελούν την κυρίαρχη τάξη στη βιομηχανική κοινωνία.

Το κλειδί για να κατανοήσουμε το έργο του Μαρξ και την αντίληψη που είχε για την ιστορία είναι η «ταξική πάλη». Μέχρι σήμερα η ιστορία κάθε κοινωνίας είναι η ιστορία των κοινωνικών συγκρούσεων και της πάλης των τάξεων (π.χ. στο καπιταλιστικό σύστημα είναι η πάλη ανάμεσα στους κεφαλαιοκράτες και τους εργάτες).

Οι ιδέες του Μαρξ για τις κοινωνικές τάξεις και τις ταξικές διακρίσεις άσκησαν και συνεχίζουν να ασκούν μεγάλη επιρροή στους κοινωνιολόγους.

E. Ντυρκέμ (E. Durkheim, 1858-1917)

Ο Γάλλος κοινωνιολόγος Ντυρκέμ υποστήριζε ότι η κοινωνία είναι μια ηθική ενότητα ανθρώπων, οι οποίοι μοιράζονται τα ίδια συναισθήματα και την ίδια προσήλωση σε αξίες και κανόνες. Το σύνολο των αξιών και των κανόνων συγκροτεί τη «συλλογική συνείδηση», η οποία καθορίζει τη συμπεριφορά των ανθρώπων και διακρίνει μια κοινωνία. Η κοινωνική συνοχή των μελών μιας κοινωνίας εκφράζεται ως «κοινωνική αλληλεγγύη».

Οι προβιομηχανικές κοινωνίες στηρίζονταν σε αυτό που ο Ντυρκέμ ονόμασε μηχανική αλληλεγγύη, που σημαίνει μεγάλη κοινωνική ομοιομορφία, συνοχή και συναίνεση γύρω από τις αξίες και τις πεποιθήσεις. Σ' αυτές τις κοινωνίες υπήρχε επίσης πίεση για υπακοή στους κανόνες και μεγάλη εξάρτηση από τις παραδόσεις και την οικογένεια.

Αντίθετα, οι βιομηχανικές κοινωνίες στηρίζονται σε αυτό που ο Ντυρκέμ ονόμασε οργανική αλληλεγγύη η οποία βασίζεται στον υψηλό καταμερισμό εργασίας ανάμεσα σε εξειδικευμένους ρόλους. Ο υψηλός καταμερισμός εργασίας ωθεί τα μέλη των κοινωνιών αυτών στην αλληλεξάρτηση και στην ανταλλαγή αγαθών και υπηρεσιών.

Ο Ντυρκέμ ήταν ο πρώτος κοινωνιολόγος που εισήγαγε τη στατιστική στις μελέτες του. Έδειξε ότι ορισμένες πλευρές της ανθρώπινης συμπεριφοράς -ακόμα και αυτές που τις χαρακτηρίζουμε προσωπικές- μπορεί να ερμηνευτούν κοινωνικά.

M. Βέμπερ (M. Weber, 1864-1920)

Ο Γερμανός κοινωνιολόγος Βέμπερ ασχολήθηκε με πολλά κοινωνικά ζητήματα όπως, για παράδειγμα, με τις έννοιες της δύναμης και της εξουσίας, με τις θρησκείες ανά τον κόσμο, με τη βαθύτερη φύση των κοινωνικών τάξεων, καθώς και με την ανάπτυξη της γραφειοκρατίας ως κοινωνικού φαινομένου. Χάρη στην ποιότητα της σκέψης και του έργου του, αλλά και της ποικιλίας των ενδιαφερόντων του, ο Βέμπερ είχε καθοριστική επιρροή στην ανάπτυξη της κοινωνιολογίας.

Θεώρησε τον εξορθολογισμό ως ένα κλειδί που μας επιτρέπει να δούμε τη μετάβαση από την προβιομηχανική στην καπιταλιστική βιομηχανική κοινωνία. Ο ορθολογισμός είναι αυτός που δίνει έμφαση στη λογική και τον προγραμματισμό. Το σύστημα εξορθολογισμού είναι απρόσωπο, λειτουργεί στο πλαίσιο τυπικών κανόνων και απετέλεσε το κύριο χαρακτηριστικό του καπιταλισμού και του δυτικού πολιτισμού. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα εξορθολογισμού είναι η περίπτωση της οικονομικής δραστηριότητας: η οργάνωση της καπιταλιστικής επιχειρηματικής δραστηριότητας χαρακτηρίζεται από ορθολογική οργάνωση της εργασίας μέσα στο εργοστάσιο, αλλά και από ορθολογική εκτίμηση των ευκαιριών στην αγορά. Ο Βέμπερ θεώρησε ότι ο ορθολογικός τρόπος δράσης και οργάνωσης που καθορίζει όλους τους τομείς της καπιταλιστικής κοινωνίας (οικονομία, κράτος, νομικοί θεσμοί, γραφειοκρατία κτλ.) στηρίχτηκε στην επιστήμη και εξελίχτηκε παράλληλα με την επικράτηση της τεχνολογίας.

Ο Βέμπερ υποστήριξε ότι οι άνθρωποι δρουν με βάση τη δική τους αντίληψη για τα πράγματα. Οι κοινωνιολόγοι πρέπει να ανακαλύψουν τα προσωπικά νοήματα και τις αξίες των ανθρώπων. Για να ανακαλύψουμε αυτά τα νοήματα, θα πρέπει να «μπούμε στη θέση του άλλου», να δούμε τα

πράγματα από τη δική του οπτική γωνία. Μόνο έτσι θα καταλάβουμε την κοινωνική συμπεριφορά του και τις αιτίες της.

Ο Βέμπερ διέκρινε την κοινωνική δράση του ατόμου:

1. σε ορθολογική, που είναι η δράση σε σχέση με ένα σκοπό (π.χ. τη δράση ενός επιχειρηματία που προσπαθεί να μεγιστοποιήσει τα κέρδη του),
2. σε σχέση με μια αξία (π.χ. ο στρατιώτης που προτιμά να πεθάνει παρά να εγκαταλείψει τη σημαία στο πεδίο της μάχης),
3. σε συγκινησιακή δράση (π.χ. ο άνθρωπος που κλέβει γιατί τον έκλεψαν),
4. σε παραδοσιακή δράση (π.χ. η Ελληνίδα χήρα που φοράει μαύρα, για να δείξει το πένθος της).

Οι μορφές αυτές κοινωνικής πράξης είναι κατά τον Βέμπερ ιδεατοί τύποι, έννοιες δηλαδή που καταγράφουν το νόημα της δράσης.

1.7. Κοινωνική Διάρθρωση: Διαστρωμάτωση, Κινητικότητα

1.7.1. Κοινωνική διάρθρωση, διαστρωμάτωση, ταξική σύνθεση

Ακόμη και οι κοινωνίες που παρουσιάζουν έναν υψηλό βαθμό πολιτισμικής ομοιογένειας, όπως για παράδειγμα τα κράτη-έθνη, είναι κοινωνικά ετερογενείς. Αυτό σημαίνει πως στο εσωτερικό τους υπάρχουν διαφορετικές κοινωνικές ομάδες. Η κοινωνική ομάδα αποτελείται από ένα σύνολο ανθρώπων που έχουν ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά, τόσο στο επίπεδο της αυτοαντίληψης όσο και στο επίπεδο της ετεροαντίληψης. Δηλαδή, αφενός οι άνθρωποι που αποτελούν μια ομάδα «Α» αναγνωρίζουν τους εαυτούς τους ως μέλη της ομάδας, αφετέρου οι άλλοι, που βρίσκονται εκτός ομάδας, αναγνωρίζουν την ιδιαιτερότητα των μελών της ομάδας «Α».

Ο τρόπος που η κάθε κοινωνία είναι χωρισμένη σε ομάδες, όπως και οι σχέσεις που αυτές οι ομάδες έχουν μεταξύ τους, ονομάζεται **κοινωνική διάρθρωση**³³. Είναι ευνόητο πως οι κοινωνικές ομάδες δεν παραμένουν οι ίδιες στο χώρο και στο χρόνο.

Η έννοια της κοινωνικής διάρθρωσης καλύπτει ένα μεγάλο φάσμα κοινωνικών ομάδων και τις μεταξύ τους σχέσεις.

Στο οποιοδήποτε σύστημα ιεραρχικής διάταξης των ομάδων ενυπάρχει μια άνιση διανομή του οικονομικού πλούτου, που παράγεται από την οργανωμένη εκμετάλλευση της φύσης. Ορισμένες κοινωνικές ομάδες αντλούν περισσότερα υλικά -αλλά και συμβολικά- πλεονεκτήματα.

Όσο περισσότερο η κοινωνία απομακρύνεται από τη φύση, τόσο περισσότερο γίνεται αναγκαία η δημιουργία νέων μορφών αλληλεγγύης. Για παράδειγμα, το ενδεχόμενο μιας καταστροφής που θα έπληττε μια οικογένεια γεωργών, κτηνοτρόφων ή βιοτεχνών είναι κάτι που χρειάζεται συλλογική πρόβλεψη και πρόνοια. Έτσι δημιουργούνται νέες μορφές κοινωνικής αλληλοβοήθειας, αλλά και νέες αλληλεξαρτήσεις. Αυτό ωστόσο απαιτεί τη συγκρότηση μιας ομάδας ειδικών, της οποίας η επαγγελματική λειτουργία συνίσταται στη συνολική διαχείριση των προβλημάτων της κοινωνίας. Κάτι που, με τη σειρά του, επιτρέπει τόσο στις κοινωνικές ομάδες να γίνονται πολυπληθέστερες, όσο και τη διαφορική διανομή του κοινωνικού πλούτου. Η ομάδα που έχει ως λειτουργία την τήρηση των κανόνων της διανομής του κοινωνικού πλούτου, έχει επίσης αυξημένες δυνατότητες, αν όχι άμεσου πλουτισμού, τουλάχιστον έμμεσης παρέμβασης στη διαδικασία της κατανομής του πλούτου. Σ αυτό ακριβώς το σημείο εμφανίζεται ο έλεγχος της κοινωνίας πάνω στις επιμέρους ομάδες, αλλά και η διαφοροποίηση της ομάδας που επιφορτίζεται τη λειτουργία της άσκησης της εξουσίας.

Η προηγούμενη διαδικασία απολήγει στη δημιουργία των πρώτων πόλεων. Οικοδομούνται, όπως και οι παλαιολιθικοί οικισμοί, γύρω από ένα τελετουργικό κέντρο, στο οποίο, πιστευόταν πως κατοικούσαν οι Θεοί. Οι τελευταίοι ταυτίζονται με το βασιλιά που κυβερνά. Στις πόλεις ολοκληρώνεται ο διαχωρισμός των επαγγελματικών λειτουργιών και ομάδων. Οι κυριότερες είναι οι ιερείς, οι πολεμιστές και οι εργαζόμενοι. Η τελευταία ομάδα αποτελείται από τους γεωργούς, κτηνοτρόφους, χειροτέχνες, εμπόρους και ενίοτε τους δούλους. Έτσι, το κράτος γίνεται απαραίτητο για να ενοποιήσει, κυρίως, αυτά που η διαφοροποίηση των λειτουργιών διαχώρισε. Για να

³³ Πολλοί συγγραφείς, για να ορίσουν τη διαίρεση ενός κοινωνικού σχηματισμού ή γενικότερα μιας κοινωνίας σε ομάδες, χρησιμοποιούν τον όρο **κοινωνική διαστρωμάτωση**. Άλλοι πάλι, για το ίδιο φαινόμενο, χρησιμοποιούν τον όρο **ταξική σύνθεση** ή **ταξική διάρθρωση**.

διατηρήσει, επίσης, με την ισχύ που διαθέτει, την κάθε ομάδα στη θέση της, μέσα στην ιεραρχία που συγκροτήθηκε.

Στη φεουδαλική Ευρώπη οι νομοκατεστημένες τάξεις ήταν αρχικά δύο, οι ευγενείς και ο κλήρος. Αργότερα δημιουργήθηκε και τρίτη που περιλάμβανε τους αστούς. Το ιδιαίτερο νομικό καθεστώς οδηγούσε στην ουσιαστική αυτονομία τους, όπως δείχνουν τα παραδείγματα της Magna Charta, που υπόγραψε στην Αγγλία ο Ιωάννης ο Ακτήμων το 1215 και όπου ορίζεται ότι οι ευγενείς θα δικάζονται από τους ομοίους τους, η ίδρυση των εμποροδικείων για τη λύση των εμπορικών διαφορών, η παραχώρηση καταστατικού χάρτη στις εμπορικές πόλεις κτλ.

Οι ακτήμονες ή πάροικοι καταλαμβάνουν την τελευταία κλίμακα της φεουδαλικής ιεραρχίας και δένονται με τους φεουδάρχες με σχέση προστασίας. Η παροχή προστασίας είναι τελικώς το έρεισμα πάνω στο οποίο στηρίζεται η εξουσία των φεουδαρχών. Ωστόσο, αυτό το σύστημα κοινωνικής διάρθρωσης αρχίζει σιγά-σιγά να καταρρέει εξαιτίας τόσο ενδογενών όσο και εξωγενών παραγόντων. Η ανάπτυξη του διεθνούς εμπορίου είναι ένας παράγοντας που ενδυναμώνει την κοινωνική θέση των αστών, οι οποίοι και ελέγχουν τις εμπορικές δραστηριότητες. Από μια άλλη πλευρά, οι συνεχώς αυξανόμενες ανάγκες των ευγενών για κατανάλωση πολυτελών προϊόντων, ως προϋπόθεση διατήρησης της θέσης της μέσα στην αυλική κοινωνία, τους οδηγούν στην υπερεκμετάλλευση της γης και των παροίκων. Το αμεσότερο αποτέλεσμα είναι η μετανάστευση των τελευταίων προς τις πόλεις, όπου αναζητούν μια καλύτερη μοίρα. Έτσι, δημιουργούνται οι συνθήκες της κατάρρευσης του "Παλαιού Καθεστώτος" και της συγκρότησης μιας νέας κοινωνικής διάρθρωσης, μέσα στην οποία η έννοια της κοινωνικής τάξης κατέχει μια εξέχουσα θέση.

Η νεωτερικότητα είναι μια έννοια που χρησιμοποιείται για να εκφράσει τη νέα πραγματικότητα που δημιουργείται στο Δυτικό κόσμο μετά την παγίωση της πολιτικής δημοκρατίας, την τεχνολογική ανάπτυξη, την εκκοσμίκευση και τη διεύρυνση των εκπαιδευτικών θεσμών.

Η παγίωση της πολιτικής δημοκρατίας έχει δύο διαστάσεις. Η πρώτη αποτελείται από το τρίπτυχο: ισότητα, ελευθερία, αλληλεγγύη και αποτελεί τη βάση πάνω στην οποία αναπτύσσεται εφεξής το παιχνίδι των πολιτικών και κοινωνικών διεκδικήσεων. Η δεύτερη από την ορθολογική οργάνωση της δημόσιας διοίκησης, η οποία στηρίζεται πλέον σε ένα αξιοκρατικό σύστημα επιλογής των δημοσίων υπαλλήλων στη βάση επίκτητων δεξιοτήτων και ειδικεύσεων.

Η τεχνολογική ανάπτυξη βρίσκει κυρίως εφαρμογή στην εκβιομηχάνιση, αλλά και στην εντατικοποίηση της επικοινωνίας και των ανταλλαγών. Έχει ως αποτέλεσμα τη μεταφορά εργατικής δύναμης προς τη βιομηχανία, αλλά και προς τα γεωγραφικά σημεία που δημιουργείται η τελευταία.

Η εκκοσμίκευση, αναφέρεται κυρίως στην αποκοπή της πολιτικής εξουσίας (κράτος) από την Εκκλησία και ταυτίζεται με το πρόταγμα του Διαφωτισμού για μια κοσμική εκπαίδευση, που να στηρίζεται στις αρχές της επιστημονικής γνώσης, η οποία θεωρείται εφεξής ο μόνος τρόπος απόκτησης έγκυρης γνώσης.

Μέσα στο προηγούμενο πλαίσιο συνθηκών σημειώνονται σημαντικότερες τροποποιήσεις των κοινωνικών δομών. Αλλάζει η παραγωγική, η θεσμική και η διοικητική διάρθρωση των κοινωνιών, αλλά επίσης και οι αντιλήψεις των ανθρώπων για τον κοινωνικό κόσμο. Η σημαντικότερη αλλαγή στο επίπεδο της κοινωνικής διάρθρωσης συνίσταται στη **γέννηση των κοινωνικών τάξεων**³⁴. Η

³⁴ Ο πρώτος που διατύπωσε μια συνεκτική θεωρία των κοινωνικών τάξεων ήταν ο Κ. Μαρξ, στα μέσα περίπου του 19ου αιώνα. Συνέδεσε τις κοινωνικές τάξεις με την υλικο-οικονομική διαλεκτική που χαρακτηρίζει τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Τις είδε δηλαδή ως ένα σύνολο κοινωνικών σχέσεων που δημιουργούνται, ανεξάρτητα από τη θέληση του

κυριότερη διαφορά της νέας κοινωνικής διάρθρωσης από την παλιά είναι πως τώρα εισέρχονται στο πολιτικό σκηνικό και οι ομάδες που είναι αρνητικά ευνοημένες από τη διανομή του πλούτου, της εξουσίας και του γόητρου. Επιπλέον, η κοινωνική διάρθρωση γίνεται αντιληπτή με έλλογο τρόπο, καθώς οι τάξεις ή οι επαγγελματικές ομάδες ορίζονται αναφορικά με τη θέση τους στον καταμερισμό της εργασίας.

Οι νεότερες, και μη μαρξιστικής προέλευσης, θεωρίες αντιμετωπίζουν τις κοινωνικές τάξεις ως ένα λειτουργικό στοιχείο του συστήματος. Εστιάζουν περισσότερο την προσοχή τους στο επάγγελμα και στο γόητρο, παρά στην υλικο-οικονομική διαλεκτική. Η βασική ιδέα πάνω στην οποία οικοδομούνται είναι ότι η ιεράρχηση των επαγγελματιών, σύμφωνα με το γόητρο, είναι ο πρωτογενής παράγοντας της κοινωνικής διάρθρωσης. Το γόητρο είναι ο παράγοντας που αιτιολογείται από την άσκηση διευθυντικών επαγγελματιών, κάτι που συνδέεται και με τις υψηλές οικονομικές απολαβές. Το κύριο κριτήριο της κοινωνικής διάρθρωσης γίνεται το γόητρο. Έτσι, το κύριο βάρος ρίχνεται περισσότερο προς τη μεριά της μετακίνησης των ατόμων στις διάφορες κοινωνικές τάξεις, καθώς οι γενιές διαδέχονται η μια την άλλη, παρά προς τον πολιτικό ρόλο που διαδραματίζουν οι τάξεις. Αυτό όμως μεταθέτει το πρόβλημα προς μια άλλη κατεύθυνση που, κατά την τελευταία εικοσαετία, θα οδηγήσει σε μια σχετική υποχώρηση της έννοιας κοινωνική τάξη. Θα οδηγήσει, δηλαδή, στο να σταματήσουν οι κοινωνικές τάξεις να θεωρούνται ως η μήτρα που προσδίδει νόημα στη λειτουργία και τη δυναμική της κοινωνίας.

1.7.2. Κοινωνικές ανακατατάξεις: κοινωνική κινητικότητα και μετάταξη

Ο Πιπίριμ Σορόκιν³⁵, εστίασε την προσοχή του στο πρόβλημα, που προέκυπτε από την εφαρμογή της αρχής της ισότητας στον κοινωνικό κόσμο και αφορούσε τις ευκαιρίες κοινωνικής ανέλιξης που είχε ο καθένας, σύμφωνα με την κοινωνική του καταγωγή και που, κατά τη γνώμη του, δημιουργούσε προβλήματα στη λειτουργία των σύγχρονων κοινωνιών. Έτσι, μια κοινωνία, η οποία θεωρητικά διέπεται από την προηγούμενη αρχή, θα έπρεπε να παραχωρούσε σε όλα τα μέλη της ευκαιρίες όχι σε σχέση με την καταγωγή τους, αλλά σε σχέση με τις δεξιότητες τους. Θα έπρεπε δηλαδή να ήταν ανοικτή κι όχι μια κοινωνία που θα την χαρακτήριζε η κληρονομικότητα³⁶ της κοινωνικής θέσης.

Η κοινωνική κληρονομικότητα, μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας 1950, ήταν ιδιαίτερα υψηλή στις σύγχρονες κοινωνίες. Στις επόμενες τρεις δεκαετίες σημειώθηκαν πολλές αλλαγές της κοινωνικής

ατόμου, στο επίπεδο της παραγωγικής διαδικασίας. Μέσα σ' αυτήν τη διαδικασία εντόπισε μια πρωταρχική αντίφαση: ενώ η παραγωγή είναι κοινωνική, ενώ, δηλαδή, για την παραγωγή του οποιουδήποτε προϊόντος απαιτείται η συνεργασία πολλών ανθρώπων, ο μισθός που καταβάλλεται είναι ατομικός. Ο κεφαλαιούχος δεν αμείβει τη συνολική αξία που παράγουν οι εργαζόμενοι, αλλά τον καθένα ξεχωριστά. Το συνολικό ποσό που καταβάλλεται για μισθούς είναι μικρότερο από την παραγόμενη αξία. Ο κεφαλαιούχος ιδιοποιείται τη διαφορά, η οποία ονομάζεται υπεραξία. Εδώ βρίσκεται η κύρια αιτία, σύμφωνα με το Μαρξ, που δημιουργεί τις κοινωνικές τάξεις, αλλά και τις οδηγεί σε μια αναπόφευκτη διαμάχη και σύγκρουση, στο πλαίσιο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Ο καθένας από τους δύο μεγάλους κοινωνικούς εταίρους, το κεφάλαιο και η εργασία, προσπαθούν να τραβήξουν προς το μέρος τους την υπεραξία. Κάτι που βεβαίως πραγματοποιείται μόνο με τρόπο συγκρουσιακό.

Ο Μ. Βέμπερ προσέγγισε με πιο αναλυτικό τρόπο τη συγκρότηση των κοινωνικών τάξεων. Προσπάθησε να ορίσει την κοινωνική τάξη δίνοντας σημασία στην κατάσταση που βρίσκονται τα μέλη της. Έτσι, η ταξική κατάσταση ορίζεται από τη δυνατότητα που έχει ή δεν έχει ένα σύνολο ατόμων ως προς την ιδιοποίηση αγαθών, την παρέμβαση στις κοινωνικές συνθήκες και την προδιαγραφή της βιογραφικής ή διαγενεακής τροχιάς των μελών του, δηλαδή κατά τη διάρκεια της επαγγελματικής ζωής ενός ατόμου και κατά τη διάρκεια της επαγγελματικής ζωής δύο ή τριών γενεών. Με βάση την κοινωνική κατάσταση, υποστηρίζει ότι στις σύγχρονες κοινωνίες υπάρχουν τέσσερις κοινωνικές τάξεις: 1) η εργατική, 2) η μικροαστική, 3) η τάξη των διανοομένων και των ειδικών χωρίς περιουσιακά στοιχεία, 4) η τάξη των ιδιοκτητών και αυτών που ευνοούνται από τη μόρφωση τους.

³⁵ Ρώσος κοινωνιολόγος (1889-1968), που μετανάστευσε στις ΗΠΑ μετά την επικράτηση των μπολσεβίκων.

³⁶ Η κοινωνική κληρονομικότητα δεν έπαψε να ισχύει στις σύγχρονες κοινωνίες.

θέσης σε διαγενεακό, αλλά και σε γενεακό ή βιογραφικό επίπεδο. Η περίοδος μετά το δεύτερο πόλεμο χαρακτηρίζεται από την αναπροσαρμογή των παραγωγικών μηχανισμών και τη διεύρυνση των εκπαιδευτικών θεσμών, σε όλες τις σύγχρονες κοινωνίες. Θεσμοποιείται, επίσης, η συνεχής εκπαίδευση ή κατάρτιση ενηλίκων, τόσο για λόγους δομικούς όσο και για λόγους ιδεολογικούς. Θα έπρεπε δηλαδή αφενός να καλυφθούν οι νέες θέσεις που προκύπτουν από την τεχνολογική ανάπτυξη, αφετέρου να νομιμοποιηθεί η αρχή της μη κληρονομικότητας της κοινωνικής θέσης. Επίσης, τα μεταναστευτικά ρεύματα με αφετηρία τις λιγότερο οικονομικά αναπτυγμένες χώρες και απόληξη τις βιομηχανικές χώρες, είναι έντονα. Επιπλέον, μεγάλος αριθμός γυναικών, ανεξάρτητα από την κοινωνική τους θέση, εντάσσονται στο χώρο της εξω-οικιακής εργασίας, αλλά και συνεχίζουν τις σπουδές τους μετά τη στοιχειώδη -πολλές φορές ακόμη και μετά τη δευτεροβάθμια- εκπαίδευση.

Όλα τα προηγούμενα οδήγησαν σε σημαντικές κοινωνικές ανακατατάξεις. Αυτά τα νέα φαινόμενα μελετήθηκαν κυρίως μέσα από την οπτική της κοινωνικής κινητικότητας. Οι δύο κύριες ιδιότητες, στις οποίες στηρίζονται όλες οι μελέτες της κινητικότητας, είναι το επάγγελμα και η μόρφωση. Με βάση αυτές τις ιδιότητες μελετάται η κοινωνική τροχιά του ατόμου τόσο σε βιογραφικό ή ενδογενεακό³⁷, όσο και σε διαγενεακό επίπεδο³⁸.

Το επόμενο βήμα ήταν να διαπιστωθούν οι διαστάσεις του φαινομένου της κοινωνικής κινητικότητας. Διαπιστώθηκε πως το μεγαλύτερο ποσοστό των αλλαγών της επαγγελματικής κατάστασης αφορούσε ανταλλαγές ανάμεσα σε γειτονικές κοινωνικές τάξεις³⁹. Διαπιστώθηκε, επίσης, πως ο κύριος μηχανισμός της κοινωνικής ανόδου ήταν οι εκπαιδευτικοί θεσμοί.

Κατά την περίοδο 1950-1980, σημειώνονται μεγάλες αλλαγές στην επαγγελματική διάρθρωση των σύγχρονων κοινωνιών. Σημειώνεται μια διεύρυνση των μεσαίων τμημάτων της αστικής τάξης, ειδικά αυτών που είναι ευνοημένα από τη μόρφωση τους. Επίσης, αυξάνεται η σχετική απασχόληση στον τριτογενή τομέα της οικονομίας, δηλαδή στις υπηρεσίες. Το συνολικό μορφωτικό επίπεδο ανέρχεται θεαματικά, σε σχέση πάντα με την προπολεμική περίοδο. Επιπλέον, πολλαπλασιάζεται και ο αριθμός των επαγγελματικών ομάδων, οι οποίες δε διαθέτουν σημαντική περιουσιακή επιφάνεια, αλλά εξαρτούν την επαγγελματική τους θέση από την υψηλή τους κατάρτιση (διανοούμενοι, στελέχη παραγωγής, διοίκησης, πωλήσεων, διαφήμισης, παραγωγικών υπηρεσιών κτλ.).

Οι προηγούμενες ανακατατάξεις οδήγησαν σε μια νέα διάρθρωση της κοινωνίας. Οδήγησαν επίσης και στην τροποποίηση των αντιλήψεων ως προς τη συλλογική δράση και, ειδικότερα, στην άμβλυνση των σημασιών που, προηγούμενα, προσδόθηκαν στην έννοια της κοινωνικής τάξης.

Να σημειώσουμε εδώ πως οι σύγχρονες κοινωνίες, παρά το ότι στηρίζονται στην αρχή της ισότητας, δεν παρέχουν σε όλα τους τα μέλη ίσες ευκαιρίες. Παραμένουν κι αυτές, σε μικρότερο

³⁷ Όταν διαπιστώνονται αλλαγές στο επίπεδο της επαγγελματικής τροχιάς ενός ατόμου, τότε γίνεται λόγος για βιογραφική ή γενεακή κινητικότητα. Ανάλογα με το σημείο από το οποίο ξεκινά το άτομο την επαγγελματική του καριέρα, η βιογραφική κινητικότητα μπορεί να πάρει δύο κατευθύνσεις: μια καθοδική και μια ανοδική. Για παράδειγμα αν ένας άνθρωπος ξεκινήσει από γραμματέας και φτάσει να γίνει ανώτερο στέλεχος, τότε έχουμε περίπτωση ανοδικής τροχιάς.

³⁸ Το ίδιο ισχύει και για τη διαγενεακή κινητικότητα, με τη διαφορά πως εδώ το αρχικό σημείο αναφοράς είναι η κοινωνική θέση των γονέων. Όταν το άτομο καλύπτει μια ανώτερη θέση, σύμφωνα πάντα με τα κριτήρια του επαγγέλματος και της μόρφωσης, από αυτή που κάλυπταν οι γονείς του, τότε έχουμε ανοδική κινητικότητα ή απλά κοινωνική άνοδο. Όταν πάλι συμβαίνει το αντίθετο, έχουμε καθοδική κινητικότητα ή κοινωνική κάθοδο.

³⁹ Οι αγρότες κατευθύνονταν κυρίως προς την εργατική τάξη και δευτερευόντως προς τη μικροαστική. Τα μέλη της εργατικής προς τη μικροαστική και αντιστρόφως. Τα μέλη της μικροαστικής προς τη μεσοαστική και αντιστρόφως. Τέλος, τα μέλη της μεσοαστικής προς την αστική και αντιστρόφως.

βέβαια βαθμό, αρκετά κλειστές ως προς τις κοινωνικές ανακατατάξεις που σημειώνονται καθώς οι γενιές διαδέχονται η μια την άλλη.

Οι οικονομικά προηγμένες κοινωνίες των ημερών μας χαρακτηρίζονται από υψηλό βαθμό κοινωνικής και θεσμικής διαφοροποίησης. Η θεσμική και κοινωνική πολυπλοκότητα συνοδεύεται και από μια πολιτισμική πολυπλοκότητα. Η τελευταία είναι αποτέλεσμα πολλών γεγονότων που διαδραματίστηκαν σε πλανητικό επίπεδο μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και, ειδικότερα, μετά τη δεκαετία 1950.

Από μια άλλη πλευρά, όπως σημειώσαμε νωρίτερα, έλαβε χώρα μια σημαντική αύξηση των επαγγελματικών ομάδων που είναι ευνοημένες από την εκπαίδευση τους. Αυτές οι επαγγελματικές ομάδες προέρχονται, κατά κύριο λόγο, από τη μεσαία τάξη. Από τη γενικότερη άνοδο του μορφωτικού επιπέδου, δεν επωφελήθηκαν μόνο οι γυναίκες με προέλευση τη μεσαία τάξη, αλλά, αν και σε μικρότερο βαθμό, και ομάδες που μέχρι τώρα δεν είχαν πρόσβαση στην ανώτερη και ανώτατη εκπαίδευση.

Τα προηγούμενα, δηλαδή η αναπροσαρμογή των παραγωγικών μηχανισμών, η πολυ-φυλετική σύνθεση και η άνοδος του εκπαιδευτικού επιπέδου, οδήγησαν τις οικονομικά αναπτυσσόμενες κοινωνίες σε μια νέα διάρθρωση, η οποία ξεπερνά της οριοθετήσεις και τις αρχές της ταξικής ανάλυσης.

Η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού περιγράφει τις γενικότερες συνθήκες μέσα στις οποίες δημιουργείται ο διαχωρισμός των ομάδων, ενώ η έννοια της κοινωνικής ταυτότητας προτείνει εμμέσως τους τρόπους συλλογικής αντιμετώπισης των ανισοτήτων, αλλά και της διαφοράς.

1.7.3. Κοινωνικός αποκλεισμός

Ο αποκλεισμός είναι ένας όρος που, στις μέρες μας, χρησιμοποιείται πολύ συχνά. Χρησιμοποιείται ευρέως από τον πολιτικό λόγο και εφαρμόζεται σε κάποιες πολιτικές που στοχεύουν στην αντιμετώπιση ορισμένων κοινωνικών ομάδων με μειονεκτήματα (ανάπηροι, αποφυλακισμένοι, τοξικομανείς, φυλετικές ή θρησκευτικές μειονότητες, χρόνια άνεργοι, ακόμη και πολύτεκνοι ή γυναίκες). Αυτές οι πολιτικές περιορίζονται σχεδόν αποκλειστικά στην εξίσωση των ευκαιριών στο εσωτερικό μιας ιδιαίτερα ανελαστικής αγοράς εργασίας. Θα λέγαμε πως πρόκειται για μια επαναδιατύπωση του προτάγματος για ισότητα ευκαιριών, που δεν παρεμβαίνει τόσο στο επίπεδο της αρχικής κατάρτισης, όσο στο μεσοδιάστημα μιας κοινωνικής τροχιάς, δηλαδή της επαγγελματικής κατάρτισης ενηλίκων.

Το εννοιολογικό αντίθετο του αποκλεισμού είναι η ολοκλήρωση ή, όπως συχνά αποδίδεται, **ενσωμάτωση**. Η τελευταία σημαίνει την ιδεατή πορεία που θα έπρεπε να είχε ένα άτομο στη ζωή. Είναι ένας όρος που προέρχεται από το στατικά μαθηματικά όπου έχει την έννοια της επιφάνειας (εμβαδού) που καλύπτει μια συνάρτηση. Ξεφεύγει από την ιδεατή πορεία, δηλαδή από την ιδέα της κοινωνικής ολοκλήρωσης και, επομένως, χρήζει βοήθειας. Το ίδιο ισχύει και για κάποιον ανάπηρο, ο οποίος δυσκολεύεται να ολοκληρωθεί επαγγελματικά, για διαφορετικούς βέβαια λόγους.

Για να κατανοήσουμε τις νέες διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα στις οικονομικά αναπτυσσόμενες κοινωνίες των ημερών μας, οφείλουμε να τις εξετάσουμε μέσα από ένα ενιαίο πρίσμα. Για να επιτευχθεί όμως τούτο, απαιτείται να δούμε την κοινωνική διάρθρωση αναφορικά με κάποια κριτήρια. Με άλλα λόγια, να δούμε τον κοινωνικό χώρο σε σχέση με ορισμένες ιδιότητες του. Οι ιδιότητες αυτές, που είναι ο πλούτος, η μόρφωση και οι γνωριμίες ή τα πρωτογενή δίκτυα

υποστήριξης του ανθρώπου (κυρίως οικογένεια, συγγένεια και φιλία), θα μπορούσαν να ονομαστούν **κεφάλαια**. Όλες αυτές οι ιδιότητες είναι άνισα κατανεμημένες και η κατανομή τους είναι αποτέλεσμα κοινωνικών σχέσεων. Το οικονομικό κεφάλαιο (πλούτος) δεν μπορεί να είναι ισομερώς κατανεμημένο, γιατί, αν συνέβαινε αυτό, δε θα είχε καμία απολύτως έννοια. Ο συνολικός πλούτος που παράγει μια κοινωνία δε μοιράζεται ισόποσα στα μέλη της. Το ίδιο ισχύει και για το εκπαιδευτικό κεφάλαιο, το οποίο είναι μια μορφή συμβολικού, δηλαδή μη υλικού κεφαλαίου. Αν όλα τα μέλη μιας κοινωνίας αποκτούσαν το ίδιο εκπαιδευτικό επίπεδο, τότε πιθανό δε θα υπήρχε όλο αυτό το γόητρο που είναι ενσωματωμένο στην υψηλή κατοχή εκπαιδευτικού κεφαλαίου. Ωστόσο, η άνιση κατανομή του εξαρτάται από τις κοινωνικές σχέσεις. Παρομοίως συμβαίνει και με το κοινωνικό κεφάλαιο, δηλαδή τον κύκλο των γνωριμιών, αλλά και τα δίκτυα υποστήριξης του ατόμου. Αν οι γνωριμίες δεν έπαιζαν κανένα ρόλο, τότε κανένας δε θα επένδυε το παραμικρό για να συντηρήσει και να διευρύνει τον κύκλο των σημαντικών γνωριμιών. Επίσης, όλοι οι άνθρωποι δε διαθέτουν το ίδιο ισχυρά ή πολυάριθμα δίκτυα υποστήριξης, δηλαδή τους συγγενείς ή τους φίλους που θα τους στήριζαν σε μια δυσμενή συγκυρία.

Με βάση την άνιση κατανομή των τριών παραπάνω κεφαλαίων, ο κοινωνικός χώρος διαχωρίζεται σε τρεις περιοχές, οι οποίες καλύπτονται από διαφορετικές κοινωνικές ομάδες και κατηγορίες.

Για να κατανοήσουμε καλύτερα πώς γίνεται αυτό, θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε την εικόνα της υδρογείου. Στην υδρογείο, οι δύο πιο απομακρυσμένες μεταξύ τους περιοχές, οι πόλοι, καλύπτονται αφενός από τις ομάδες που διαθέτουν τις τρεις ιδιότητες, αφετέρου από τις ομάδες που τις στερούνται. Ο ένας πόλος καλύπτεται από τις κοινωνικές ομάδες που είναι θετικά ευνοημένες από την κατανομή των ιδιοτήτων. Εδώ βρίσκονται οι ομάδες που έχουν σε μεγάλη ποσότητα τα τρία είδη κεφαλαίου (χρήμα, γόητρο-ισχύ, γνωριμίες) και μπορούμε να τις ονομάσουμε ενσωματωμένες κοινωνικές ομάδες. Η πιθανότητα να βρεθεί κανείς εκτός περιοχής, τόσο σε βιογραφικό όσο και σε διαγενεακό επίπεδο, είναι σχεδόν ανύπαρκτη. Η αντίθετη περιοχή, δηλαδή η αρνητικά ευνοημένη, καλύπτεται από τις ομάδες που στερούνται τις τρεις ιδιότητες. Είναι η περιοχή του κοινωνικού αποκλεισμού, η οποία, ανάλογα με τις οικονομικές συγκυρίες, επεκτείνεται ή συρρικνώνεται. Ανάμεσα στις δύο περιοχές υπάρχει μια τρίτη, της οποίας το χαρακτηριστικό είναι η κοινωνική ευθραυστότητα. Ο κοινωνικός αποκλεισμός επεκτείνεται κυρίως σ' αυτήν την περιοχή. Οι ομάδες που είναι περισσότερο έκθετες στο ενδεχόμενο μιας τέτοιας επέκτασης, δηλαδή οι περισσότερο εύθραυστες, είναι αυτές από τις οποίες απουσιάζουν πολυάριθμα δίκτυα υποστήριξης του ανθρώπου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι μετανάστες πρώτης ή και δεύτερης γενιάς και οι απόγονοι μονογονεϊκών οικογενειών. Αυτοί έχουν πολύ μικρότερη υποστήριξη και έτσι περισσότερες πιθανότητες να οδηγηθούν στην περιοχή του αποκλεισμού από μια δυσμενή οικονομική συγκυρία, ακόμη και από ένα ατύχημα.

Μέσα σε έναν κοινωνικό χώρο που ορίζεται από τις προηγούμενες ιδιότητες, δηλαδή την άνιση κατανομή των κεφαλαίων, το πρόβλημα του αποκλεισμού παίρνει πιο καθαρή μορφή. Επίσης, ο χαρακτηρισμός που αποδόθηκε στις οικονομικά προηγμένες κοινωνίες των ημερών μας, αποκτά πιο καθαρό νόημα χαρακτηρίστηκαν ως κοινωνίες των δύο τρίτων. Αυτό σημαίνει πως μόνο το δύο τρίτα των πολιτών συμμετέχουν στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική δραστηριότητα, ενώ οι υπόλοιποι είναι αποκλεισμένοι. Ωστόσο, ο φόβος του αποκλεισμού άρχισε να αιωρείται και πάνω από τις ομάδες που καλύπτουν τις εύθραυστες περιοχές των οικονομικά αναπτυσσόμενων κοινωνιών, δηλαδή το ενδιάμεσο ένα τρίτο. Είναι ένας από τους λόγους που ξαναπαίρνουν στο κοινωνικό σκηνικό τα ρατσιστικά φαντάσματα, τα οποία αποκτούν συχνά και πολιτική έκφραση. Τούτη η έκφραση υποβαστάζεται από μια ιδεολογία της εθνικής ομογένειας και υποδεικνύει τον "ξένο" ως τον κύριο αντίπαλο και εχθρό.

1.8. Κοινωνικοποίηση και Κοινωνικός Έλεγχος

1.8.1. Εισαγωγή

Κάθε κοινωνία για να επιβιώσει και να αναπτυχθεί, οφείλει να διαμορφώσει, να διατηρήσει και να βελτιώσει τους τρόπους με τους οποίους επιλύει τα προβλήματα της. Τέτοια προβλήματα είναι, π.χ., η γέννηση νέων μελών, η διασφάλιση της επιβίωσης τους, η εκπαίδευση τους, ώστε να χρησιμοποιούν τη συσσωρευμένη γνώση κτλ. Όμως, οι τρόποι επίλυσης αυτών και άλλων πολλών προβλημάτων διαφέρουν από κοινωνία σε κοινωνία και από κουλτούρα σε κουλτούρα.

Οι ανθρώπινες συμπεριφορές, στη συντριπτική πλειοψηφία τους, δεν κατευθύνονται από τα ένστικτα, αλλά είναι κοινωνικά **προσδιορισμένες**. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει η μεγάλη ποικιλία των τρόπων διατροφής, κατοικίας, ενδυμασίας, η μεγάλη ποικιλία των γλωσσών. Η ποικιλία αυτή των τρόπων αντιμετώπισης από τους ανθρώπους των ίδιων προβλημάτων, οφείλεται στο ότι κάθε κοινωνία διαθέτει τη δική της κουλτούρα.

Για να επιβιώσουν και να αναπτυχθούν τα άτομα στο πλαίσιο της κοινωνίας τους, οφείλουν να διδαχθούν και να μάθουν την κουλτούρα της. Οφείλουν δηλαδή να μάθουν και να υιοθετήσουν τους κοινά αποδεκτούς τρόπους συμπεριφοράς, τις κοινές αξίες και, γενικότερα, τον τρόπο ζωής των συνανθρώπων τους. Η κοινή αυτή κουλτούρα έχει τεράστια σημασία, τόσο για την κοινωνία ως σύνολο, όσο και για κάθε μέλος της χωριστά. Καθορίζει, σε μεγάλο βαθμό, τη σκέψη, τη δράση και τα αισθήματα των μελών της εκάστοτε κοινωνίας. Αποτελεί τη βάση της κοινωνικής συνοχής, γιατί καθιστά εφικτή την ατομική διαβίωση, στο πλαίσιο της συλλογικής διαβίωσης των ανθρώπων, αλλά και τη συλλογική διαβίωση καθ' εαυτή. Με άλλα λόγια, χωρίς την ύπαρξη της κοινής αυτής κουλτούρας, τα μέλη μιας κοινωνίας αδυνατούν να επικοινωνήσουν και να συνεργαστούν, αδυνατούν να υπάρξουν ως οργανωμένη κοινωνία.

1.8.2. Η έννοια και η σημασία της κοινωνικοποίησης

Είδαμε ότι η ομαλή ανάπτυξη και συνύπαρξη των ατόμων στο πλαίσιο μιας κοινωνίας, βασίζεται, μεταξύ άλλων, στην κοινή κουλτούρα που μοιράζονται. Όμως, η κοινή αυτή κουλτούρα **διδάσκεται και μεταβιβάζεται** από γενιά σε γενιά. Το ζητούμενο είναι πώς γίνεται η διδασκαλία, η εκμάθηση και η υιοθέτηση της κουλτούρας από τα άτομα. Με τον όρο **κοινωνικοποίηση** περιγράφουμε, ακριβώς, τη διαδικασία εκμάθησης και αφομοίωσης εκ μέρους των ατόμων, της κουλτούρας της κοινωνίας μέσα στην οποία γεννιούνται και ζουν. Κοινωνικοποίηση είναι, δηλαδή, η διαδικασία με την οποία τα άτομα εντάσσονται και ενσωματώνονται στην κοινωνία τους.

Η εξάρτηση του νεογέννητου ατόμου από τους ενήλικες, π.χ., τους γονείς του, δεν περιορίζεται μόνο στην ικανοποίηση ορισμένων φυσικών αναγκών. Το νεογέννητο άτομο, για να επιβιώσει και να αναπτυχθεί μέσα στην κοινωνία, χρειάζεται να μάθει τα απαραίτητα εκείνα πρότυπα σκέψης και συμπεριφοράς, που είναι αποδεκτά από την κοινωνία του. Χρειάζεται, με άλλα λόγια, να μάθει την κουλτούρα της κοινωνίας στην οποία ανήκει. Αλλά, τα στοιχεία της κουλτούρας κάθε κοινωνίας είναι πολλά, σύνθετα και μεταβαλλόμενα. Για το λόγο αυτό, η κοινωνικοποίηση του ατόμου αρχίζει από την πρώτη στιγμή της γέννησης του και συνεχίζεται σε όλη τη διάρκεια της ζωής του.

Η σημασία της κοινωνικής ζωής στη συγκρότηση της προσωπικότητας των ατόμων και στην απόκτηση αυτοσυνείδησης επιτυγχάνεται μέσω της επικοινωνίας και της αλληλεπίδρασης του ανθρώπου με τους άλλους ανθρώπους. Τα μέσα της επικοινωνίας αυτής είναι η γλώσσα, ο διάλογος και γενικά τα **σύμβολα**. Μέσω των συμβόλων, οι άνθρωποι αποδίδουν στα γεγονότα

συγκεκριμένο νόημα. Μπορούν έτσι να συνεννοούνται, να ερμηνεύουν τον κόσμο τους και να προσανατολίζονται μέσα σ' αυτόν. Χωρίς τα σύμβολα είναι αδύνατη η ανθρώπινη αλληλεπίδραση και η ανθρώπινη κοινωνία.

Βέβαια, το άτομο αλληλεπιδρά με πολλά άτομα και είναι δύσκολο να παίρνει κάθε φορά τη θέση καθενός από αυτά. Με τη συμπεριφορά του το άτομο αντιδρά στο «**γενικευμένο άλλο**», δηλαδή, στις γενικές αξίες της περιβάλλουσας κουλτούρας και στην εικόνα που έχουν για τον εαυτό του τα περισσότερα άτομα. Συνεπώς, η πηγή της αυτοσυνειδησίας του ατόμου είναι η ικανότητα του να προσεγγίζει τον εαυτό του από τη θέση των άλλων και μέσω των άλλων. Η γέννηση, η διαμόρφωση και η αυτοαντίληψη του εαυτού είναι αποτέλεσμα κοινωνικών διαδικασιών και βασίζεται στην ανάληψη και άσκηση ρόλων.

Συμπεραίνουμε, λοιπόν, από τα παραπάνω την τεράστια σημασία και χρησιμότητα της κοινωνικοποίησης, τόσο για τα επιμέρους άτομα, όσο και για την κοινωνία. Αντιλαμβανόμαστε, δηλαδή, ότι χωρίς την κοινωνικοποίηση το άτομο ελάχιστα ανταποκρίνεται στα κριτήρια με τα οποία οι κοινωνίες περιγράφουν τον άνθρωπο. Συνειδητοποιούμε ότι ο άνθρωπος δεν είναι εκ γενετής κοινωνικό όν. Εξανθρωπίζεται, δηλαδή, γίνεται άνθρωπος μόνο στο πλαίσιο της κοινωνίας και μόνο μέσω της ενεργούς συμμετοχής του στην κοινωνική ζωή. Ο εξανθρωπισμός αυτός του ατόμου διασφαλίζεται από την κοινωνική διαδικασία της κοινωνικοποίησης. Η διαδικασία αυτή μετατρέπει το άτομο από εν δυνάμει κοινωνικό ον σε πραγματικό κοινωνικό όν.

Η κοινωνικοποίηση είναι, λοιπόν, μια πολύτιμη και εξαιρετικά χρήσιμη διαδικασία, τόσο για την κοινωνία, όσο και για τα μέλη της. Εξασφαλίζει την ομαλή ένταξη και ενσωμάτωση των ατόμων στις δεδομένες κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες. Εγγυάται την αναπαραγωγή, τη διατήρηση και την ανάπτυξη της κοινωνίας, όχι μόνον από βιολογική άποψη, αλλά, κυρίως, από την άποψη του πολιτισμού και της κουλτούρας.

1.8.3. Περιεχόμενο κοινωνικοποίησης - Αξίες και κανόνες

Κάθε κοινωνία είναι μια κοινωνική οργάνωση, δηλαδή, ένα οργανωμένο σύνολο σχέσεων μεταξύ ατόμων, κοινωνικών ομάδων και θεσμών. Έχει ένα ιδιαίτερο πολιτισμό και μια ιδιαίτερη κοινά αποδεκτή κουλτούρα, που προσδίδουν σε κάθε κοινωνία μια **ιδιαίτερη ταυτότητα** και καθορίζουν τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί. Συστατικά στοιχεία του πολιτισμού και της κουλτούρας κάθε κοινωνίας είναι, μεταξύ άλλων, οι διατροφικές συνήθειες, τα ήθη και έθιμα, οι κοινωνικοί κανόνες, οι αξίες, τα πρότυπα συμπεριφοράς, οι κοινωνικές θέσεις και οι κοινωνικοί ρόλοι.

Το μέλος κάθε κοινωνίας και κοινωνικής ομάδας, δραστηριοποιείται σε πολλούς επιμέρους κοινωνικούς χώρους. Σε κάθε επιμέρους κοινωνικό χώρο, το άτομο κατέχει μια συγκεκριμένη **κοινωνική θέση** και ασκεί ταυτόχρονα ορισμένους **κοινωνικούς ρόλους**. Είναι άντρας ή γυναίκα, δάσκαλος, πατέρας ή μητέρα, οδηγός λεωφορείου κτλ. Οι ρόλοι που ασκεί ένα άτομο με βάση την κοινωνική θέση που κατέχει, καθορίζουν τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις του, τους αναμενόμενους τρόπους συμπεριφοράς του. Οφείλει, δηλαδή, να συμπεριφέρεται με ορισμένο τρόπο ως δάσκαλος ενός σχολείου, ως σύζυγος και πατέρας στο πλαίσιο της οικογένειας του κτλ.

Όμως, κάθε άτομο, ως κάτοχος μιας κοινωνικής θέσης και ως φορέας των αντίστοιχων κοινωνικών ρόλων, δεν επιλέγει αυθαίρετα τους τρόπους συμπεριφοράς του. Τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις του ρόλου του, έχουν προσδιοριστεί από την κοινωνία, συχνά, πολύ πριν αναλάβει το άτομο το συγκεκριμένο κοινωνικό ρόλο. Συγκεκριμένες κοινωνικές αξίες και συγκεκριμένοι κοινωνικοί κανόνες, ορίζουν τον τρόπο συμπεριφοράς του γιατρού προς τους ασθενείς του και των ασθενών προς το γιατρό τους. Όλοι, όμως, οι κανόνες αυτοί, όλα αυτά τα πρότυπα συμπεριφοράς,

είναι διαχρονικά δημιουργήματα της κοινωνίας. Χαρακτηρίζουν τον πολιτισμό και την κουλτούρα κάθε κοινωνίας. Για το λόγο αυτό, διαφέρουν, περισσότερο ή λιγότερο, από κοινωνία σε κοινωνία και από εποχή σε εποχή.

Προκειμένου, λοιπόν, να ανταποκριθούν τα άτομα στα καθήκοντα των κοινωνικών θέσεων που κατέχουν και στις υποχρεώσεις των κοινωνικών ρόλων που επιτελούν, η κοινωνία οφείλει να τα εκπαιδεύσει. Οφείλει να τα κοινωνικοποιήσει, δηλαδή, να διδάξει και να μεταβιβάσει στα νέα μέλη της τον πολιτισμό και την κουλτούρα της, τις αποδεκτές κοινωνικές αξίες και τους αποδεκτούς κοινωνικούς κανόνες. Παρακάτω, λοιπόν, θα εξετάσουμε ειδικότερα τις κοινωνικές αξίες και τους κοινωνικούς κανόνες σε σχέση με την κοινωνικοποίηση.

1.8.3.1. Κοινωνικές αξίες

Με τον όρο κοινωνικές αξίες, περιγράφουμε τις γενικές αρχές και ιδέες, που καθοδηγούν και προσανατολίζουν τις ατομικές και ομαδικές συμπεριφορές. Αξίες είναι, π.χ., η ελευθερία, η δημοκρατία, η αυτοθυσία, ο πλουτισμός, η κοινωνική άνοδος κτλ. Πρόκειται, δηλαδή, για ιδέες σύμφωνα με τις οποίες μια συμπεριφορά, μια κοινωνική ή ατομική κατάσταση, είναι αποδεκτή και επιθυμητή.

Οι αξίες, ως ιδέες, είναι δημιουργήματα της κοινωνίας. Αυτό σημαίνει ότι οι αξίες υπάρχουν ανεξάρτητα από τα άτομα και είναι εξωτερικές ως προς αυτά. Π.χ, η ειλικρίνεια και η τιμιότητα αξιολογούνται θετικά, δηλαδή, έχουν αξία, όχι γιατί το υποστηρίζουν ορισμένα άτομα, αλλά γιατί η κουλτούρα μιας κοινωνίας αξιολογεί θετικά τις ιδέες αυτές.

Συνήθως, οι κοινωνικές αξίες ενσωματώνονται σε εξειδικευμένους κοινωνικούς κανόνες, δηλαδή, σε συγκεκριμένα πρότυπα συμπεριφοράς, ατομικά και συλλογικά, που αξίζουν να εφαρμόζονται στην πράξη. Το δημοκρατικό Σύνταγμα, π.χ., είναι ένα σύνολο δεσμευτικών κανόνων. Οι κανόνες αυτοί, εμπεριέχουν πρότυπα συμπεριφορών, που στόχο έχουν την έμπρακτη υλοποίηση των αξιών της ισότητας, της ελευθερίας, της αξιοκρατίας κτλ.

Οι κοινωνίες, προκειμένου να διατηρηθούν, να αναπαραχθούν και να αναπτυχθούν, οφείλουν να εξασφαλίσουν τη συναίνεση των μελών τους σε ορισμένα θέματα ζωτικής σημασίας. Οφείλουν, π.χ., να πείσουν τα μέλη τους ότι η ισότητα, η ελευθερία και η αξιοκρατία είναι θεμελιώδεις αξίες μιας δημοκρατικής κοινωνίας. Όμως, το περιεχόμενο των αξιών αυτών δεν είναι αυτονόητο και δεδομένο. Διδάσκεται στα νέα μέλη των κοινωνιών και κληροδοτείται από γενιά σε γενιά, μέσω της κοινωνικοποίησης.

Στο βαθμό που τα μέλη μιας κοινωνίας μοιράζονται ορισμένες κοινές αξίες, είναι σε θέση να αλληλοκατανοούνται, να επικοινωνούν και να συνεργάζονται. Τα άτομα αισθάνονται ότι είναι μέλη μιας ευρύτερης πολιτισμικής πραγματικότητας. Γνωρίζουν και κατανοούν τον τρόπο λειτουργίας της, τις αρχές της, τα ιδανικά της και τους επιθυμητούς και αποδεκτούς τρόπους συμπεριφοράς. Μπορούν, έτσι, να ενεργήσουν ως κανονικά μέλη της κοινωνίας και των ομάδων της και να επιτύχουν ατομικούς και συλλογικούς στόχους.

Στο πλαίσιο της κοινωνίας, συμβιών και συνυπάρχουν διάφορες κοινωνικές ομάδες, οικονομικές, πολιτισμικές κτλ. Οι ιδέες και τα συμφέροντα των ομάδων αυτών διαφέρουν, και, ορισμένες φορές συγκρούονται. Τα μέλη των ομάδων αυτών προσεγγίζουν, μεταξύ άλλων, από διαφορετική, π.χ., οπτική γωνία τις ισχύουσες κοινωνικές αξίες και προσδίδουν, ενδεχομένως, διαφορετικό περιεχόμενο σε αυτές. Οι αντιπαραθέσεις που εκδηλώνονται, καταλήγουν να επηρεάσουν τους τρόπους με τους οποίους γίνονται αντιληπτές οι αξίες μέσα στις διάφορες κοινωνίες. Έτσι, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι:

- α) Αλλάζει το **περιεχόμενο** των αξιών.
- β) Σε κάθε κοινωνία, λοιπόν, ισχύει μια ορισμένη **ιεράρχηση** των αξιών⁴⁰.

Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι δεν νοείται συγκροτημένη κοινωνία χωρίς το σεβασμό, εκ μέρους των μελών της, ορισμένων θεμελιωδών αξιών. Από την άλλη μεριά, όμως, ο τρόπος υιοθέτησης, εφαρμογής και ιεράρχησης των αξιών δεν είναι εφάπαξ δεδομένος. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει τον τεράστιο ρόλο και την κρισιμότητα της κοινωνικοποίησης των ατόμων σε κάθε κοινωνία. Από αυτήν εξαρτάται ή κοινωνική συνοχή και, επομένως, η διάρκεια των κοινωνιών στο χρόνο. Από αυτήν εξαρτάται, ταυτόχρονα, και η ικανότητα συνεχούς αναπροσαρμογής των κοινωνιών και των ατόμων στις διαρκώς μεταβαλλόμενες συνθήκες.

1.8.3.2. Κοινωνικοί κανόνες

Εκτός από τις κοινωνικές αξίες, κάθε κουλτούρα και κάθε πολιτισμός περιέχει, ακόμη, ένα συγκεκριμένο σύνολο κοινωνικών κανόνων. Οι κανόνες αυτοί, καθοδηγούν και προσανατολίζουν τη συμπεριφορά και τη δράση των ατόμων προς ορισμένη κατεύθυνση. Ορίζουν με σαφήνεια, μεγάλη ή μικρή, τους τρόπους ενδυμασίας, ομιλίας, χαιρετισμού, επικοινωνίας. Καθορίζουν, γενικά, τη συμπεριφορά των ατόμων στο δημόσιο και ιδιωτικό βίο.

Συνεπώς, οι κανόνες εμπεριέχουν εξειδικευμένα πρότυπα συμπεριφοράς. Ορίζουν τους αποδεκτούς και κατάλληλους τρόπους σκέψης και δράσης των ατόμων, σε συγκεκριμένες καταστάσεις. Συγκεκριμένοι, δηλαδή, κανόνες, συγκεκριμένα πρότυπα συμπεριφοράς, καθορίζουν, π.χ., την ενδεδειγμένη συμπεριφορά στο σχολείο, στην εκκλησία, στο νοσοκομείο, στο γήπεδο κτλ.

Διακρίνουμε, συνήθως, τους κοινωνικούς κανόνες σε **αυστηρούς** και σε **χαλαρούς**⁴¹. Διακρίνουμε, ακόμη τους κοινωνικούς κανόνες σε **τυπικούς** και σε **άτυπους**⁴².

Αξίζει, όμως, να παρατηρήσουμε ότι ορισμένοι άτυποι κανόνες, θεωρούνται από την κοινωνία και τα μέλη της εξίσου, αν όχι περισσότερο αυστηροί, από τους τυπικούς κανόνες⁴³.

Συνεπώς, η αποφυγή της παραβίασης των τυπικών κανόνων δεν είναι πάντοτε ισχυρότερη, συγκριτικά με την αποφυγή παραβίασης ορισμένων άτυπων κανόνων. Συχνά, ο κίνδυνος

⁴⁰ Οι κοινωνίες δεν αποδίδουν σε όλες τις αξίες την ίδια σημασία και σπουδαιότητα. Θεωρούν ορισμένες αξίες πολύ σπουδαίες και ορισμένες άλλες λιγότερο σπουδαίες. Με άλλα λόγια, οι κοινωνίες συγκρίνουν, αξιολογούν και ιεραρχούν τις διάφορες αξίες. Καθώς, όμως, οι κοινωνίες αλλάζουν, αλλάζει η θέση που κατέχει κάθε αξία στην ιεραρχία των αξιών. Έτσι, αξίες που θεωρούνταν λιγότερο σπουδαίες αναβαθμίζονται. Ταυτόχρονα, αξίες που θεωρούνταν πολύ σημαντικές, υποβαθμίζονται σε χαμηλότερες θέσεις, ή και παύουν να ισχύουν. Η αξία, π.χ., της ισότητας των δύο φύλων, κατείχε στο παρελθόν χαμηλή θέση στην κλίμακα των αξιών. Στην εποχή μας, όμως, η αξία αυτή έχει αναβαθμιστεί σημαντικά.

⁴¹ **Αυστηροί** είναι οι κανόνες, που δεν αναγνωρίζουν στα άτομα περιθώρια ελευθερίας και πρωτοβουλίας, σε ότι αφορά τον τρόπο με τον οποίο οφείλουν να συμπεριφερθούν. Εδώ ανήκουν, π.χ., οι κανόνες που ρυθμίζουν τη συμπεριφορά των ατόμων στο πλαίσιο μιας στρατιωτικής μονάδας, ή στο πλαίσιο ενός διοικητικού θεσμού. Ορισμένοι, όμως, κανόνες είναι **χαλαροί ή ελαστικοί**, γιατί αφήνουν περιθώρια πρωτοβουλίας, σε ότι αφορά τον τρόπο συμπεριφοράς των ατόμων. Οι κανόνες αυτοί συνδέονται, π.χ., με τον τρόπο ενδυμασίας των ατόμων, ή με την τήρηση εκ μέρους τους ορισμένων εθίμων.

⁴² **Τυπικοί** είναι οι κανόνες που έχουν τη μορφή γραπτών νόμων και περιέχονται σε επίσημα νομικά κείμενα, όπως, π.χ., οι κανόνες του ποινικού δικαίου. Η παραβίαση των κανόνων αυτών συνδέεται συχνά με επέλευση κάποιων κυρώσεων. Εκτός, όμως, από τους τυπικούς κανόνες σε κάθε κοινωνία και σε κάθε κοινωνική ομάδα, ισχύουν και ορισμένοι **άτυποι** κοινωνικοί κανόνες. Τέτοιοι είναι, π.χ., οι κανόνες της ευγενικής συμπεριφοράς.

⁴³ Τα άτομα αποφεύγουν, π.χ., να προβούν σε μικροκλοπές, όχι τόσο, για να αποφύγουν το χρηματικό πρόστιμο που μπορεί να τους επιβληθεί. Ενδιαφέρονται περισσότερο να μη «ρεζίλευτούν» στα μάτια των συνανθρώπων τους, στην περίπτωση που η πράξη τους δημοσιοποιηθεί και γίνει γνωστή σε άλλους ανθρώπους.

απώλειας του «καλού ονόματος» και της «καλής φήμης», είναι στοιχεία τα οποία το άτομο υπολογίζει περισσότερο από την επιβολή οικονομικών π.χ., κυρώσεων, όπως τα πρόστιμα. Διακρίνουμε, τέλος τους κοινωνικούς κανόνες σε **γενικούς** και **ειδικούς**⁴⁴.

1.8.4. Κοινωνική μάθηση και κοινωνικός έλεγχος

Είδαμε ότι η κοινωνικοποίηση είναι η διαδικασία μέσω της οποίας τα άτομα προετοιμάζονται να ενταχθούν και να συμμετάσχουν στην κοινωνία. Βασίζεται στην ικανότητα των ανθρώπων να διδάσκονται και να μαθαίνουν. Η μάθηση αυτή, πραγματοποιείται μόνο στο πλαίσιο της κοινωνικής συμβίωσης και για το λόγο αυτό είναι κοινωνική. Για το λόγο αυτό, άλλωστε, το περιεχόμενο της και οι τρόποι με τους οποίους διεξάγεται, ποικίλλουν από κοινωνία σε κοινωνία και από πολιτισμό σε πολιτισμό.

Η κοινωνική μάθηση αρχίζει μέσα στην οικογένεια από τη στιγμή της γέννησης των ατόμων και συνεχίζεται εφ' όρου ζωής. Περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, άμεσες και έμμεσες υποδείξεις, συμβουλές, προτροπές, οδηγίες, παραδείγματα, και πρότυπα συμπεριφοράς.

Η κοινωνία, μέσω των μηχανισμών πίεσης που διαθέτει, επιβάλλει ορισμένα από τα επιθυμητά πρότυπα συμπεριφοράς στα μέλη της. Τα άτομα, εξαναγκάζονται σε **μεγάλο βαθμό** από την κοινωνία να τα υιοθετήσουν και να τα εφαρμόσουν. Όμως, ο κοινωνικός αυτός εξαναγκασμός δεν αφορά όλα τα αποδεκτά πρότυπα συμπεριφοράς και δεν έχει την ίδια δύναμη επιρροής σε όλα τα άτομα. Το άτομο δεν είναι παθητικός αποδέκτης επιρροών. Επεξεργάζεται τα δεδομένα του κοινωνικού περιβάλλοντος και έχει τη δυνατότητα να επιλέγει τα πρότυπα συμπεριφοράς τα οποία ανταποκρίνονται στην ιδιαίτερη προσωπικότητα του και να ταυτίζεται με τις επιλογές του. Άλλωστε, η ίδια η κοινωνία, μέσω της κοινωνικοποίησης, παρέχει στο άτομο ορισμένα εναλλακτικά πρότυπα συμπεριφοράς.

Κάθε άτομο-μέλος μιας κοινωνίας συμμετέχει ενεργά στη συγκρότηση και στην ανάπτυξη της δικής του μοναδικής προσωπικότητας. Στο πλαίσιο της κοινωνικής του ζωής, το άτομο συγκροτεί τη μοναδική προσωπικότητα του μέσα από τις εμπειρίες του και τα βιώματα του. Επηρεάζεται από τις ιδιαίτερες συνθήκες του άμεσου περιβάλλοντος του και τις επηρεάζει με τη δράση του. Επιλέγει, ως ένα βαθμό, τους κανόνες που θα υιοθετήσει, αλλά, και τις ικανότητες που θα αναπτύξει και τις γνώσεις που θα αποκτήσει, μεταξύ αυτών που του προσφέρει η κοινωνία.

Βέβαια, για να διατηρείται μια κοινωνία, οφείλει να επιλύει με διαρκή τρόπο τα προβλήματα της. Όμως, η επίλυση των προβλημάτων αυτών είναι ανέφικτη χωρίς την οργάνωση της συλλογικής και ατομικής ζωής. Αλλά, η δημιουργία της κοινωνικής οργάνωσης και η αναπαραγωγή της απαιτεί εκ μέρους των ατόμων και των ομάδων ορισμένες σταθερές συμπεριφορές. Η σχετική σταθερότητα

⁴⁴ **Γενικοί** κοινωνικοί κανόνες είναι αυτοί που ρυθμίζουν τον τρόπο ζωής και συμπεριφοράς όλων των μελών ενός κοινωνικού συνόλου. Πρόκειται, δηλαδή, για κανόνες που καθορίζουν τη ζωή και τη δράση όλων των ατόμων. Ισχύουν για όλα τα μέλη μιας κοινωνίας, ανεξαρτήτως του τόπου κατοικίας τους, των κοινωνικών ομάδων των οποίων είναι μέλη, των θέσεων που κατέχουν και των ρόλων που ασκούν. Με άλλα λόγια, στους κανόνες αυτούς εμπεριέχονται πρότυπα συμπεριφοράς, που επιβάλλονται στο σύνολο των μελών μιας κοινωνίας και υιοθετούνται από αυτά. Παραδείγματα γενικών κοινωνικών κανόνων είναι, π.χ. η χρήση ορισμένης επίσημης γλώσσας, η χρήση ορισμένου νομίματος στις συναλλαγές κτλ.

Ειδικοί είναι οι κανόνες που ρυθμίζουν τη συμπεριφορά, τη ζωή και τη δράση συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων ή κατηγοριών ανθρώπων. Πρόκειται, π.χ., για τους κανόνες που καθορίζουν τη συμπεριφορά των γιατρών και των ασθενών στο πλαίσιο του νοσοκομείου, των δασκάλων και των μαθητών στο πλαίσιο του σχολείου, των αξιωματικών και των στρατιωτών στο πλαίσιο μιας στρατιωτικής μονάδας. Με άλλα λόγια, οι ειδικοί κανόνες καθοδηγούν τη συμπεριφορά των ατόμων τα οποία δραστηριοποιούνται σε επιμέρους κοινωνικούς χώρους. Αφορούν τα άτομα που συμμετέχουν σε επιμέρους συστήματα κοινωνικών θέσεων και ασκούν ρόλους, ενταγμένους σε επιμέρους συστήματα κοινωνικών ρόλων.

των συμπεριφορών αυτών, εξασφαλίζεται μέσω της κατανομής των ατόμων στις διάφορες κοινωνικές θέσεις και στους διάφορους κοινωνικούς ρόλους.

Από τα παραπάνω, συμπεραίνουμε ότι δε νοείται κοινωνία χωρίς κοινωνικές αξίες, χωρίς τη δημιουργία, τη μεταβίβαση και το σεβασμό εκ μέρους των ατόμων, ορισμένων κοινωνικών κανόνων και προτύπων συμπεριφοράς. Διαπιστώνουμε, δηλαδή, τον καθοριστικό και κρίσιμο ρόλο της κοινωνικοποίησης.

Συμπεραίνουμε, ακόμη, ότι η κοινωνικοποίηση είναι **διαλεκτική**, αφού άτομο και κοινωνία αλληλοεπηρεάζονται και αλληλοκαθορίζονται. Το άτομο προσπαθεί να επωφεληθεί από τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης, από τις ευκαιρίες που του παρέχει να αποκτήσει γνώσεις, να αναπτύξει την προσωπικότητά του, να μεταβάλει την κοινωνική του θέση και να ανέλθει κοινωνικά. Μέσω της κοινωνικοποίησης, το άτομο, μπορεί, ακόμη, να επηρεάσει τους τρόπους λειτουργίας των διάφορων θεσμών κοινωνικοποίησης, αλλά, και τη λειτουργία της κοινωνίας συνολικά.

Επιπλέον, η κοινωνικοποίηση των ατόμων είναι **διαρκής**. Ενώ είναι πιο έντονη κατά τη διάρκεια της παιδικής και εφηβικής ηλικίας των ατόμων, συνεχίζεται καθόλα τη διάρκεια της ζωής τους, από τη γέννηση ως το θάνατο. Ακόμη και κατά την τρίτη λεγόμενη ηλικία, το άτομο καλείται να κοινωνικοποιηθεί μέσω π.χ., της εκμάθησης αξιών, ρόλων και τρόπων ζωής και σκέψης.

1.8.5. Φορείς και διαδικασίες κοινωνικοποίησης

Είδαμε ότι τα άτομα-μέλη κάθε κοινωνίας κοινωνικοποιούνται από την οικογένεια, τους συγγενείς, το σχολείο, τις φιλικές παρέες, το στρατό κτλ. Όλοι αυτοί οι παράγοντες, σε διαφορετικό, βέβαια, ποσοστό, επηρεάζουν τη συμπεριφορά των ατόμων. Επειδή, όμως, όλοι συντελούν στην κοινωνικοποίηση, είναι γνωστοί ως **φορείς κοινωνικοποίησης**⁴⁵.

Βέβαια, ο βαθμός στον οποίο κάθε φορέας κοινωνικοποίησης επηρεάζει τα άτομα δεν παραμένει σταθερός μέσα στο χρόνο. Καθώς οι κοινωνίες εξελίσσονται και μεταβάλλονται, αυξομειώνεται η ισχύς και η επιρροή των διάφορων φορέων κοινωνικοποίησης⁴⁶. Ενισχύεται ο ρόλος ορισμένων

⁴⁵ Διακρίνονται, συνήθως, σε δύο κατηγορίες:

α) Θεσμοποιημένοι φορείς κοινωνικοποίησης. Εδώ ανήκουν, π.χ., θεσμοί όπως η οικογένεια, η εκκλησία, το σχολείο, το κράτος. Οι θεσμοί αυτοί έχουν την κύρια ευθύνη της κοινωνικοποίησης των ατόμων. Γενικά, μεταβιβάζουν στα άτομα την κοινή κουλτούρα και τον κυρίαρχο πολιτισμό. Ειδικότερα, όμως, καθένας από αυτούς διδάσκει άμεσα και έμμεσα, συγκεκριμένα πρότυπα συμπεριφοράς, αξίες και κανόνες και αναπτύσσει τις γνώσεις και τις ικανότητες των ατόμων. Στους θεσμοποιημένους φορείς κοινωνικοποίησης ανήκουν και τα ΜΜΕ. Ορισμένες όψεις του ρόλου που διαδραματίζουν τα ΜΜΕ στην κοινωνικοποίηση παρουσιάζονται στην ενότητα 6 του κεφαλαίου αυτού.

β) Μη θεσμοποιημένοι φορείς κοινωνικοποίησης. Εδώ ανήκουν η γειτονιά, η «κοινή γνώμη», οι φιλικές παρέες κτλ. Επηρεάζουν και αυτοί καθοριστικά τη σκέψη και τη συμπεριφορά των ατόμων. Ορισμένες, μάλιστα, φορές, η επιρροή τους είναι ισχυρότερη, συγκριτικά με την επιρροή των θεσμοθετημένων φορέων. Ένα άτομο υπακούει, π.χ., στο έθιμο της «βεντέτας», αν και η πράξη αυτή απαγορεύεται από το δίκαιο του κράτους. Ένα άλλο άτομο, υιοθετεί π.χ., τις αντιλήψεις των φίλων του, ενώ τις απορρίπτει η οικογένειά του.

⁴⁶ Παρακάτω θα αναφέρουμε ορισμένα παραδείγματα φορέων κοινωνικοποίησης.

- **Η οικογένεια:** Ο κοινωνικοποιητικός ρόλος του θεσμού αυτού είναι καθοριστικός, γιατί έρχεται πρώτος, από χρονολογική άποψη και επενεργεί στα κρίσιμα πρώτα χρόνια της ζωής των ατόμων. Για το λόγο αυτό, άλλωστε, η οικογένεια θεωρείται ως πρωτογενής φορέας κοινωνικοποίησης. Στο πλαίσιο της οικογένειας, το νεαρό άτομο συνειδητοποιεί την εξάρτησή του από τους άλλους ανθρώπους και μαθαίνει να συνυπάρχει μαζί τους. Μαθαίνει τη γλώσσα και, γενικότερα, τους πολιτισμικούς κώδικες επικοινωνίας. Διδάσκεται για πρώτη φορά τους κοινωνικούς ρόλους και εσωτερικεύει τις πρώτες αξίες και τα πρώτα πρότυπα συμπεριφοράς. Γενικότερα, μέσω της οικογένειας το άτομο ενσωματώνεται στην κοινωνία και μαθαίνει να λειτουργεί στο πλαίσιο της.
- **Οι συνομήλικοι:** Ο φορέας αυτός κοινωνικοποίησης επηρεάζει τη σκέψη και τη συμπεριφορά των ατόμων, από τα πρώτα χρόνια της ζωής τους. Τη σημασία του συμπυκνώνει με σαφή και ίσως υπερβολικό τρόπο η λαϊκή ρήση «Δείξε μου το φίλο σου να σου πω ποιος είσαι». Στο πλαίσιο της φιλικής παρέας, τα άτομα σκάφτονται, συνομιλούν και γενικότερα επικοινωνούν ελεύθερα. Ανταλλάσσουν απόψεις για όλα τα θέματα με τρόπο, που δεν επιτρέπουν οι συμβάσεις της οικογένειας.

φορέων, π.χ., του κράτους και των μέσων μαζικής ενημέρωσης και αποδυναμώνεται ο ρόλος ορισμένων άλλων, π.χ., της εκκλησίας και της οικογένειας. Επιπλέον, οι κοινωνικοποιητικές δραστηριότητες των διάφορων φορέων μπορεί να αλληλοσυμπληρώνονται, αλλά και να αλληλοσυγκρούονται.

1.8.6. Διαδικασίες κοινωνικοποίησης

Είδαμε ότι η κοινωνικοποίηση των ατόμων είναι μια πολύπλευρη, κρίσιμη και μακρόχρονη διαδικασία. Επηρεάζει τα άτομα καθ' όλη τη διάρκεια του βίου τους και υλοποιείται από πολυάριθμους φορείς, θεσμοποιημένους και μη θεσμοποιημένους. Ασκείται π.χ., από την οικογένεια και τις ομάδες των συνομηλίκων, τις πρωτογενείς αυτές κοινωνικές ομάδες στις οποίες ανήκει φυσικά το άτομο, στα πρώτα χρόνια της ζωής του. Ασκείται επίσης και από τις δευτερογενείς κοινωνικές ομάδες στις οποίες το άτομο συμμετέχει, είτε εθελοντικά (πολιτικά κόμματα), είτε υποχρεωτικά (σχολείο, στρατός).

Ταυτόχρονα, η κοινωνικοποίηση έχει και ένα προπαρασκευαστικό χαρακτήρα. Προετοιμάζει, δηλαδή, και προσανατολίζει τα άτομα στην άσκηση μελλοντικών ρόλων (δάσκαλος, γιατρός, επιχειρηματίας κτλ.). Στοχεύει στη υιοθέτηση των ρόλων αυτών εκ μέρους των ατόμων και με τη βοήθεια που παρέχει στα άτομα, προσδοκά ότι θα ανταποκριθούν στις αναμενόμενες και επιθυμητές συμπεριφορές. Επιδιώκει ακόμη τη διαρκή επιμόρφωση, επανεκπαίδευση και επανακατάρτιση των ατόμων. Στοχεύει, δηλαδή, στην προσαρμογή των ατόμων στις διαρκώς μεταβαλλόμενες συνθήκες.

Αξιοσημείωτος είναι ακόμη ο ρόλος της κοινωνικοποίησης στην προσαρμογή ατόμων και κοινωνικών κατηγοριών, όπως π.χ., οι μετανάστες και οι παλιννοστούντες, σε νέες κοινωνικές συνθήκες. Γενικά, αφορά άτομα που αντιμετωπίζουν ριζικές αλλαγές στην προσωπική και την κοινωνική τους ζωή. Τα άτομα αυτά, καλούνται να ενταχθούν και να προσαρμοστούν, π.χ. σε νέες πολιτισμικές συνθήκες. Για να ανταποκριθούν στις συνθήκες αυτές, εξαναγκάζονται να επανακοινωνικοποιηθούν, δηλαδή, να μεταβάλλουν τον τρόπο ζωής τους. Η επανα-κοινωνικοποίηση αυτή αφορά επίσης άτομα τα οποία εγκλείονται, π.χ., σε φυλακές, μοναστήρια, ψυχιατρεία. Στόχος των ιδρυμάτων αυτών είναι η ριζική αλλαγή της προσωπικότητας των ατόμων.

Αξίζει τέλος να σημειωθεί ότι η κοινωνικοποίηση ορισμένων ατόμων δεν είναι αποτελεσματική, είτε λόγω απουσίας του φορέα κοινωνικοποίησης, π.χ., εγκαταλειμμένα ορφανά, είτε λόγω αδυναμίας

-
- **Το σχολείο:** Ο θεσμός αυτός, αναλαμβάνει να συμπληρώσει, να εμπλουτίσει ή, ακόμη, και να τροποποιήσει το κοινωνικοποιητικό έργο της οικογένειας. Σε ορισμένες, μάλιστα, περιπτώσεις υποκαθιστά την οικογένεια. Αυτό συμβαίνει, κυρίως, στις σύγχρονες κοινωνίες οι οποίες διαθέτουν οργανωμένο και πολυετές εκπαιδευτικό σύστημα. Το σχολείο διευρύνει τον κοινωνικό κύκλο των νέων και εμπλουτίζει τις κοινωνικές σχέσεις τους. Προσφέρει στους μαθητές νέες εμπειρίες κοινωνικών ρόλων και προτύπων συμπεριφοράς. Παρέχει στους νέους, όχι μόνο γνώσεις, θεωρητικές και πρακτικές, αλλά, και ευκαιρίες να συνειδητοποιήσουν τη σημασία των κοινωνικών αξιών και κανόνων, των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων τους. Γενικά, το σχολείο διευρύνει τους δεσμούς του ατόμου με την κοινωνία και καθορίζει, σε μεγάλο βαθμό, τους προσανατολισμούς του, ιδεολογικούς, επαγγελματικούς κτλ.
 - **Η θρησκεία:** Πολλές κοινωνικές αξίες, πολλοί κοινωνικοί κανόνες, πολλές όψεις της κοινωνικής ηθικής και πολλά πρότυπα συμπεριφοράς έχουν προέλευση θρησκευτική. Τα παραπάνω επιβεβαιώνονται, π.χ., από τις «Δέκα Εντολές». Επιβεβαιώνονται, ακόμη, από τους κανόνες, που ρυθμίζουν, μεταξύ άλλων, την ενδυμασία των ατόμων και τη διατροφή (νηστεία). Σημαντικότερος, όμως, είναι ο ρόλος της θρησκείας στη συγκρότηση της κοινωνικής ταυτότητας των ατόμων και στην ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής. Η κοινή πίστη, εντάσσει τα άτομα σε ευρύτερες πολιτισμικές συλλογικότητες, όπως είναι οι Χριστιανοί, οι Μουσουλμάνοι, οι Βουδιστές κτλ. Ενισχύει τους δεσμούς τους, μεταδίδει κοινά πρότυπα συμπεριφοράς και κανονικοποιεί τις συμπεριφορές τους.
 - **Το κράτος:** Το σύγχρονο κράτος συγκαταλέγεται μεταξύ των ισχυρότερων φορέων κοινωνικοποίησης. Το γεγονός αυτό οφείλεται στη νομοθετική δικαστική και εκτελεστική εξουσία που διαθέτει. Η εξουσία αυτή επιτρέπει στο κράτος να παρεμβαίνει αποφασιστικά στην οικονομία, την παιδεία, την υγεία, την απονομή της δικαιοσύνης κτλ. Με τα μέσα που διαθέτει, όχι μόνο καθορίζει αλλά και επιβάλλει τα πρότυπα συμπεριφοράς τα οποία κρίνει σκόπιμα και επιθυμητά.

του φορέα να επιτελέσει το έργο του, π.χ., ανήλικη μητέρα χωρίς στήριξη. Πρόκειται για περιπτώσεις ελλιπούς κοινωνικοποίησης στην οποία υπάγονται, τόσο η αδιάφορη, όσο και η υπερπροστατευτική κοινωνικοποίηση. Στην πρώτη περίπτωση, οι φορείς κοινωνικοποίησης αδιαφορούν για τις ανάγκες του ατόμου, δηλαδή, δεν δείχνουν την απαιτούμενη προσοχή και υπευθυνότητα. Στη δεύτερη περίπτωση, οι φορείς κοινωνικοποίησης απομονώνουν το άτομο από την κοινωνική πραγματικότητα. Το γεγονός αυτό μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα τη μεταγενέστερη αδυναμία προσαρμογής του ατόμου στη «λογική» της ευρύτερης κοινωνικής ζωής.

1.8.7. Ο κοινωνικός έλεγχος

Είδαμε ότι η ύπαρξη και η διατήρηση της κοινωνίας προϋποθέτει και βασίζεται σε ένα ελάχιστο αναγκαίο βαθμό ομοιομορφοποίησης και κανονικοποίησης των ατομικών και ομαδικών συμπεριφορών. Τα άτομα, για να συνυπάρξουν και να συνεργαστούν, οφείλουν να σέβονται ορισμένους κοινά αποδεκτούς κανόνες.

Βέβαια, οι κανόνες αυτοί μπορεί να ποικίλλουν από κοινωνία σε κοινωνία, γιατί είναι προϊόν της κουλτούρας και του πολιτισμού τους⁴⁷.

Όπως είναι γνωστό, η κοινωνικοποίηση μεταδίδει τα καθιερωμένα πολιτισμικά πρότυπα στα άτομα. Δεν έχει, όμως, τη δυνατότητα να εξασφαλίσει ή να επιβάλει την πειθαρχία των ατόμων στις επιταγές τους. Το στόχο αυτό, δηλαδή, τη συμμόρφωση των ατόμων στους κοινωνικούς κανόνες και στα πρότυπα επιτυγχάνει ο **κοινωνικός έλεγχος**. Συνεπώς, ο κοινωνικός έλεγχος συνδέεται στενά με την κοινωνικοποίηση. Συμπληρώνει και ενισχύει το έργο της, γιατί προσανατολίζει τη συμπεριφορά των ατόμων προς ορισμένη κατεύθυνση. Αποτρέπει, έτσι, και περιορίζει τις ανεπιθύμητες συμπεριφορές.

Όταν μολαταύτα, εκδηλώνονται μη αποδεκτές συμπεριφορές, ο κοινωνικός έλεγχος λειτουργεί **κατασταλτικά**. Επιβάλλει, δηλαδή, κυρώσεις στα απειθαρχα άτομα. Λειτουργεί, όμως, ταυτόχρονα και **προληπτικά**. Αποτρέπει, δηλαδή, τα άτομα να παραβιάσουν τα αποδεκτά πρότυπα συμπεριφοράς, με το ενδεχόμενο της επιβολής κυρώσεων. Με άλλα λόγια, ο κοινωνικός έλεγχος είναι **ενεργός**, όταν ασκείται με συγκεκριμένες πράξεις και **ενδεχόμενος**, όταν υπάρχει ενδεχόμενο να εφαρμοστεί.

Διακρίνουμε, συνήθως, τις κυρώσεις που χρησιμοποιεί ο κοινωνικός έλεγχος σε θετικές και αρνητικές⁴⁸.

⁴⁷ Οι Άγγλοι, π.χ., οδηγούν τα οχήματα στην αριστερή λωρίδα του δρόμου, ενώ οι κάτοικοι των χωρών της ηπειρωτικής Ευρώπης οδηγούν στη δεξιά λωρίδα. Δεν οδηγούμε στη δεξιά ή στην αριστερή λωρίδα του δρόμου, υποτασσόμενοι σε κάποια φυσική ανάγκη, που διαφέρει από χώρα σε χώρα και από πολιτισμό σε πολιτισμό. Μαθαίνουμε, μέσω της κοινωνικοποίησης να οδηγούμε με συγκεκριμένο τρόπο, ως μέλη μιας κοινωνίας και ως κοινωνοί της κουλτούρας και του πολιτισμού της. Ας φανταστούμε τώρα έναν Άγγλο οδηγό στην Ελλάδα, που αγνοεί ότι τα οχήματα στη χώρα μας κινούνται στη δεξιά λωρίδα των δρόμων. Σύντομα θα διαπιστώσει τους κινδύνους, που συνεπάγεται η οδήγηση στην Ελλάδα, με βάση τους κανόνες που ισχύουν στη χώρα του και θα προσαρμοστεί στα δεδομένα της χώρας μας. Αν δεν το πράξει, στην καλύτερη περίπτωση επιβαρύνεται, π.χ., με πρόστιμο από την Τροχαία. Το πρόστιμο είναι ένα είδος τιμωρίας σε βάρος των ατόμων, που δε συμμορφώνονται προς τους ισχύοντες κανόνες.

⁴⁸ α) **Θετικές κυρώσεις**. Εδώ ανήκουν οι κάθε λογής επιδοκίμασιες, παροτρύνσεις και επιβραβεύσεις που απευθύνονται στα άτομα και τις ομάδες. Παρακινούν τα άτομα να συμμορφώνονται με τα καθιερωμένα και αποδεκτά πολιτισμικά πρότυπα συμπεριφοράς.

β) **Αρνητικές κυρώσεις**. Εδώ αυτή ανήκουν οι κάθε λογής αποδοκίμασιες, απαγορεύσεις και τιμωρίες. Αποτρέπουν τα άτομα από συμπεριφορές μη αποδεκτές και για το λόγο αυτό κολάσιμες. Πρόκειται, π.χ., για τις κάθε είδους κυρώσεις και κυρωτικές συνέπειες, όπως χρηματικά πρόστιμα, φυλακίσεις και επανορθώσεις. Οι αρνητικές κυρώσεις μπορούν επίσης να προσλάβουν ακόμη τη μορφή του «κουτσμπολιού», του χλευασμού, του στιγματισμού και της κοινωνικής απομόνωσης.

Κοινωνικό έλεγχο ασκούν πολυάριθμοι φορείς: η οικογένεια, το σχολείο, το κράτος, οι φίλοι, η γειτονιά κτλ. Όμως το περιεχόμενο, τα μέσα και οι συνέπειες του ελέγχου, διαφέρουν από τον ένα φορέα στον άλλο.

Διακρίνουμε τρία είδη κοινωνικού ελέγχου:

- α) Άτυπος κοινωνικός έλεγχος⁴⁹.
- β) Τυπικός κοινωνικός έλεγχος⁵⁰.
- γ) Αυτοέλεγχος⁵¹.

Βέβαια, ο βαθμός επενέργειας του αυτοελέγχου στη σκέψη και στη δράση του ατόμου, εξαρτάται από δύο, κυρίως, παράγοντες: από την αποτελεσματικότητα της κοινωνικοποίησης και από τις συνθήκες μέσα στις οποίες δρα το άτομο. Γενικά, όσο αποτελεσματικότερη είναι η κοινωνικοποίηση, τόσο μεγαλύτερη είναι η **εσωτερίκευση**⁵² των κυρίαρχων κοινωνικών κανόνων και αξιών. Τόσο μεγαλύτερος είναι, κατ' επέκταση, ο βαθμός επενέργειας του αυτοελέγχου στη συμπεριφορά του ατόμου.

Ο βαθμός, λοιπόν, και ο τρόπος εσωτερίκευσης των προτύπων συμπεριφοράς από το άτομο, εξαρτάται από πολλούς παράγοντες, **υποκειμενικούς και αντικειμενικούς**. Καθοριστικό ρόλο παίζουν παράγοντες όπως η ηλικία και η χρονική διάρκεια έκθεσης του ατόμου στην επιρροή των προτύπων αυτών. Άτομα, π.χ., μικρής ηλικίας διδάσκονται τα πρότυπα συμπεριφοράς, χωρίς να αντιλαμβάνονται πλήρως τη σημασία τους και τις συνέπειες τους. Επομένως, ο αυτοέλεγχος είναι δυσχερής.

Καθώς τα άτομα ενηλικιώνονται και συγκροτούν την προσωπικότητά τους, η εσωτερίκευση αποκτά πιο συνειδητό χαρακτήρα. Θεωρητικά, δηλαδή, τα ενήλικα άτομα είναι λιγότερο ή περισσότερο σε θέση να κρίνουν και να αξιολογούν το περιεχόμενο των κοινωνικών κανόνων και αξιών. Μπορούν να λειτουργούν όχι μόνο ως δέκτες, αλλά και ως πομποί. Επεξεργάζονται τα δεδομένα του κοινωνικού περιβάλλοντος και μπορούν με τη δράση τους να τα μετασχηματίζουν. Σε γενικές γραμμές πάντως, η σχέση μεταξύ ατόμων και φορέων κοινωνικοποίησης και κοινωνικού ελέγχου είναι αμφίδρομη.

⁴⁹ α) **Άτυπος κοινωνικός έλεγχος**. Βασίζεται στα ήθη και στις παραδόσεις, στο «κοινό αίσθημα» και στις αντιλήψεις της «κοινής γνώμης». Εκδηλώνεται με διάφορες χειρονομίες και μορφασμούς, επιδοκιμαστικούς ή αποδοκιμαστικούς. Εκδηλώνεται, ακόμη, με την κριτική, το σχολιασμό και το χλευασμό των ατόμων τα οποία παραβιάζουν τους κοινωνικά καταξιωμένους τρόπους συμπεριφοράς. Ο έλεγχος αυτός λέγεται άτυπος, γιατί η εφαρμογή του δεν είναι νομικά προσδιορισμένη.

⁵⁰ β) **Τυπικός κοινωνικός έλεγχος**. Ασκείται από συγκεκριμένους, θεσμοθετημένους φορείς (δικαστήρια, αστυνομία) και με προκαθορισμένους τρόπους και μέσα. Αξιολογεί με προκαθορισμένα κριτήρια τις συμπεριφορές και χρησιμοποιεί σε κάθε περίπτωση τις προβλεπόμενες κυρώσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τυπικού κοινωνικού ελέγχου είναι το δίκαιο (π.χ. γραπτοί νόμοι), που ρυθμίζει τη συμπεριφορά των ατόμων στο πλαίσιο θεσμών, όπως τα σχολεία, ο στρατός κτλ.

⁵¹ γ) **Αυτοέλεγχος**. Σε πολλές περιπτώσεις, ο κοινωνικός έλεγχος συμπληρώνεται ή και ενισχύεται από τον εσωτερικό έλεγχο του ατόμου. Το άτομο, δηλαδή, αυτοεξετάζεται, κρίνει και αξιολογεί προκαταβολικά τις συνέπειες των πράξεων του. Σταθμίζει τις αναμενόμενες αντιδράσεις των συνανθρώπων του, αναλογίζεται τις πιθανές κυρώσεις και πράττει αναλόγως.

⁵² Με τον όρο εσωτερίκευση, περιγράφουμε τη διαδικασία με την οποία τα άτομα **αφομοιώνουν και ενστερνίζονται** τα κυρίαρχα πολιτισμικά πρότυπα. Κάθε άτομο, ως μοναδική προσωπικότητα, συμμετέχει ενεργά στον τρόπο υιοθέτησης των κανόνων και αξιών και επηρεάζει το περιεχόμενό τους. Με την ενεργό συμμετοχή του στο κοινωνικό γίγνεσθαι, πολλαπλασιάζει τα διαθέσιμα πρότυπα συμπεριφοράς. Σε ορισμένες, μάλιστα, περιπτώσεις εξαναγκάζει τους φορείς κοινωνικοποίησης να αναθεωρούν τα μέσα και τους τρόπους που χρησιμοποιούν για να κοινωνικοποιήσουν τα άτομα.

1.8.8. Ο ρόλος των Μ.Μ.Ε. στη διαδικασία της κοινωνικοποίησης

Είναι πλέον γνωστό σε όλους ότι τα τελευταία χρόνια ένα μεγάλο και κρίσιμο μέρος της κοινωνικοποίησης των ατόμων λαμβάνει χώρα μέσω των Μ.Μ.Ε και, κυρίως, από τα ηλεκτρονικά, όπως, π.χ., η τηλεόραση.

Τα ηλεκτρονικά, κυρίως, Μ.Μ.Ε διαδραματίζουν ένα θετικό κοινωνικό ρόλο, γιατί ψυχαγωγούν, ενημερώνουν και ορισμένες φορές μορφώνουν τους πολίτες. Προσφέρουν ακόμη σε μαζική κλίμακα καθορισμένα πρότυπα συμπεριφοράς και ταύτισης. Επαναπροσδιορίζουν, ως ένα βαθμό, το περιεχόμενο των κοινωνικών ρόλων, των κανόνων και των αξιών. Κατασκευάζουν, διαδίδουν και επιβάλλουν με επιλεκτικό τρόπο κοσμοειδωλα και κοσμοεικόνες. Απομονώνουν τους ανθρώπους για να τους επανασυνδέσουν με νέους τρόπους. Διεισδύουν και στους πλέον διαπροσωπικούς κοινωνικούς δεσμούς και σφραγίζουν, ως ένα βαθμό, το περιεχόμενό τους. Επηρεάζουν, ως ένα βαθμό, τις διαπροσωπικές, τις συγγενικές, τις οικογενειακές, τις πολιτικές και γενικότερα τις κοινωνικές σχέσεις. Αιχμαλωτίζουν, σε μεγάλο βαθμό, τη σκέψη και την προσοχή των ατόμων, τροφοδοτούν τις συζητήσεις τους και τις προσανατολίζουν. Μονοπωλούν, π.χ., το χρόνο των παιδιών και των συνταξιούχων. Υποκαθιστούν, συχνά, το λόγο και μετατρέπουν τη θέαση και την ακρόαση σε καθημερινές μηχανικές τελετουργίες. Δεν εμπεριέχει υπερβολή η παρατήρηση ότι η πρώτη ενέργεια των ατόμων, μόλις επιστρέψουν στο σπίτι τους, είναι η ενεργοποίηση της τηλεόρασης.

Τα Μ.Μ.Ε ως ένα μεγάλο βαθμό, επαναπροσδιορίζουν το περιεχόμενο της κουλτούρας και του πολιτισμού των λαών. Συντελούν αποφασιστικά στη συντήρηση επιλεγμένων στερεοτύπων και αναπαράγουν προκαταλήψεις, στάσεις και τρόπους ζωής. Αυτοί οι τρόποι ζωής, σκέψης και δράσης, άλλοτε είναι οικείοι και άλλοτε ξένοι προς την κουλτούρα της κοινωνίας, προς την οποία απευθύνονται. Γενικά, τα ηλεκτρονικά Μ.Μ.Ε στα οποία μπορούμε, επιπλέον, να εντάξουμε και την καλωδιακή τηλεόραση, τα πολυμέσα και το Internet (διαδίκτυο), καταλαμβάνουν όλο και σημαντικότερη θέση στη διαδικασία κοινωνικοποίησης των ατόμων⁵³.

⁵³ Για τους παραπάνω λόγους, υπάρχει αυξημένο κοινωνικό ενδιαφέρον και συμφέρον, για την ορθολογική ρύθμιση της λειτουργίας τους και για τον έλεγχο της ποιότητας των προϊόντων που παράγουν. Στην Ελλάδα, ένας θεσμός που ασκεί τυπικό κοινωνικό έλεγχο πάνω στα ηλεκτρονικά Μ.Μ.Ε είναι το Ε.Σ.Ρ, το Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης. Ο θεσμός αυτός θεσμοθετήθηκε και λειτουργεί από το 1989 (νόμος 1866), αντικαθιστώντας το Ραδιοτηλεοπτικό Συμβούλιο που είχε ιδρυθεί το 1987 (νόμος 1730). Αντίστοιχοι θεσμοί, ιδρύθηκαν, πολλά χρόνια νωρίτερα, σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες.

1.11. Στοιχεία της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης

Η εκπαίδευση στη σύγχρονη κοινωνία επιτελεί πολλές λειτουργίες. Λόγω του σημαντικού ρόλου της, αλλά και του πλήθους των λειτουργιών της αποτέλεσε αντικείμενο έρευνας της κοινωνιολογίας. Οι σχετικές έρευνες εστιάζουν στο αν η εκπαίδευση είναι ένας μηχανισμός αναπαραγωγής της κοινωνίας και του πολιτισμού της ή αν αποτελεί μοχλό μετακίνησης του ατόμου σε μια ανώτερη επαγγελματική ή κοινωνική θέση.

1.9.1. Ο ρόλος της εκπαίδευσης

Η εκπαιδευτική διαδικασία καλεί το παιδί, από τη νηπιακή ηλικία μέχρι και την εφηβεία, να περάσει ένα μέρος του χρόνου του με τους συνομηλικούς του και εκτός οικογενειακού πλαισίου. Οι συνομηλικοί είναι το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο το παιδί καλείται να ενταχθεί και η ένταξη αυτή συνοδεύεται από:

- τη σταδιακή ανεξαρτοποίηση από το οικογενειακό περιβάλλον,
- τη συνειδητοποίηση από την πλευρά του παιδιού ότι η ιεραρχία δε στηρίζεται αναγκαστικά σε βιολογικές βάσεις (από τον πατέρα της οικογένειας στο δάσκαλο του σχολείου),
- την ανάληψη ευθυνών από το ίδιο το παιδί,
- την αυτόνομη λήψη αποφάσεων.

Συμπαράστατης του ατόμου σε αυτή τη νέα κοινωνική πραγματικότητα, όπου δε συγχωρούνται τα πάντα, όπως συχνά συμβαίνει στην οικογένεια, είναι το σχολείο. Αυτό το στάδιο, κατά το οποίο το παιδί αυτονομείται και οι σχέσεις του με τους άλλους δε χαρακτηρίζονται από το συναίσθημα ή από τη συγγένεια, ονομάζεται **δευτερογενής κοινωνικοποίηση**.

Η έκθεση της Διεθνούς Επιτροπής για την Εκπαίδευση της UNESCO το 1999 επισημαίνει τη σπουδαιότητα της δευτερογενούς κοινωνικοποίησης, δίνοντας έμφαση στους ακόλουθους στόχους της μάθησης, που αποτελούν τους πυλώνες της γνώσης:

1. να μάθει στο άτομο πώς να μαθαίνει, δηλαδή πώς να αποκτά τα εργαλεία της κατανόησης του κόσμου...,
2. να του μάθει πώς να ενεργεί, έτσι ώστε να είναι παραγωγικό στο χώρο του,
3. να του μάθει πώς να ζει μαζί με τους άλλους, δηλαδή πώς να συμμετέχει στη ζωή τους και να συνεργάζεται μαζί τους,
4. να του μάθει πώς να υπάρχει... Η εκπαίδευση πρέπει να δώσει στους ανθρώπους την ελευθερία της σκέψης, της κρίσης, της έκφρασης των αισθημάτων και της φαντασίας, για να αναπτύξουν τις δεξιότητες τους και τη δυνατότητα να ελέγχουν όσο εξαρτάται από αυτούς τη ζωή τους...

Η κοινωνιολογία έχει καταδείξει μέσα από την κριτική της ανάλυση ότι ο εκπαιδευτικός μηχανισμός εκπληρώνει συγκεκριμένες λειτουργίες:

1. Διαφυλάττει τον πολιτισμό του παρελθόντος. Η διαφύλαξη αυτή είναι σημαντική, γιατί ανταποκρίνεται στην ανάγκη διαίωνισης του πολιτισμού που έχουν αναπτύξει οι προηγούμενες γενιές.
2. Διασφαλίζει τη μετάδοση του πολιτισμού. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η εκπαίδευση σμιλεύει και κατασκευάζει τον «καλλιεργημένο» άνθρωπο μιας κοινωνίας.

3. Προάγει την κοινωνική ενσωμάτωση του ατόμου, η οποία μπορεί να λάβει δύο μορφές: ηθική και νοητική. Το εκπαιδευτικό σύστημα έχει την ευθύνη να εξοπλίζει τα άτομα με ίδιες κατηγορίες σκέψης.
4. Συμβάλλει στον επαγγελματικό προσανατολισμό του ατόμου. Συνεπώς θα μπορούσαμε να πούμε ότι το σχολείο «διανέμει» προσόντα που θα επιτρέψουν στα άτομα να ενταχθούν στην αγορά της εργασίας.

Οι λειτουργίες της εκπαίδευσης είναι **έκδηλες**⁵⁴ (φανερές) και **άδηλες**⁵⁵ (κρυφές).

Βέβαια, οι έκδηλες ή οι άδηλες λειτουργίες ενός εκπαιδευτικού συστήματος εξαρτώνται από το ευρύτερο κοινωνικοοικονομικό και πολιτικό πλαίσιο της κοινωνίας. Έτσι, αν, για παράδειγμα, ένα κράτος ενδιαφέρεται να προστατεύσει όλους τους πολίτες, τότε θα ενισχύσει την εκπαιδευτική λειτουργία η οποία αποσκοπεί στην κοινωνική ενσωμάτωση.

1.9.2. Εκπαιδευτικά συστήματα - Ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα

Τα εκπαιδευτικά συστήματα δεν είναι παντού ίδια. Η διαφοροποίηση αυτή αφορά τις δομές, τις λειτουργίες, τους τρόπους χρηματοδότησης, αλλά και τους στόχους που θέτουν. Για παράδειγμα, κάθε εκπαιδευτικό σύστημα έχει διαφορετικό αριθμό ετών υποχρεωτικής φοίτησης και κατάτμησης σε βαθμίδες και κύκλους, περιεχόμενα σπουδών, ωρολόγια προγράμματα, τρόπους διδασκαλίας, μηχανισμούς επιλογής, προαγωγής και πρόσβασης στα Α.Ε.Ι., οργάνωσης και διοίκησης. Οι διαφορές αυτές αντανακλούν κοινωνικοοικονομικούς και ιστορικούς παράγοντες, παραδόσεις, παιδαγωγικές αντιλήψεις, τοπικές ανάγκες, αλλά και τα οράματα των πολιτικών ηγεσιών των χωρών σχετικά με τους σκοπούς και τους στόχους της εκπαίδευσης.

Τα εκπαιδευτικά συστήματα διαφέρουν και ως προς την οργάνωση και τη διοίκηση της εκπαίδευσης. Οι χώρες υιοθετούν εναλλακτικά συστήματα οργάνωσης και διοίκησης, για να πετύχουν τους στόχους της εκπαιδευτικής πολιτικής τους. Ο τρόπος οργάνωσης της εκπαίδευσης εξαρτάται από ιστορικούς, πολιτικούς και οικονομικούς παράγοντες⁵⁶.

Σύμφωνα με το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο⁵⁷, για να προοδεύσουν οι κοινωνίες, τα εκπαιδευτικά συστήματα πρέπει να θέσουν ως στόχους για το χρονικό διάστημα το 2000 έως το 2010:

- Τη μείωση στο 10% ή και λιγότερο του αριθμού των μαθητών που εγκαταλείπουν πρόωρα το σχολείο, δηλαδή πριν τελειώσουν τη φοίτηση στο γυμνάσιο ή το λύκειο.

⁵⁴ Η πιο σημαντική από τις **έκδηλες** λειτουργίες της είναι η μετάδοση των γνώσεων, των προτύπων και των αξιών. Τα στοιχεία αυτά, στο βαθμό που εσωτερικεύονται και αφομοιώνονται από τους μαθητές, οδηγούν τη δράση τους σε έναν κοινό προσανατολισμό.

⁵⁵ Η πιο σημαντική από τις **άδηλες** (κρυφές) λειτουργίες της εκπαίδευσης είναι η επιλογή που γίνεται στο σχολείο και συγκεκριμένα ο προσανατολισμός των πιο «αδύνατων» μαθητών προς την τεχνική εκπαίδευση. Η τεχνική εκπαίδευση φαινόταν ότι δημιουργήθηκε με σκοπό να προετοιμάσει τους μαθητές για την επαγγελματική τους σταδιοδρομία και είχε σημαντικές διαφορές από τη γενική παιδεία που παρείχε το λύκειο. Ωστόσο, σε πολλές περιπτώσεις, η τεχνική εκπαίδευση κατέληξε να δέχεται τις αποκλεισμένες από το λύκειο μάζες των παιδιών που προέρχονται από τα λαϊκά και τα μεσαία στρώματα. Το φιλτράρισμα αυτό ισχύει και στις βαθμίδες της ανώτερης /ανώτατης εκπαίδευσης.

⁵⁶ Στην περίπτωση της Ελλάδας ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας του εκπαιδευτικού μας συστήματος ανιχνεύεται από την εποχή του Όθωνα (1833-1834). Οι αλληπάλληλες μεταρρυθμίσεις επικεντρώθηκαν περισσότερο στο περιεχόμενο των σπουδών (κλασική ή πρακτική εκπαίδευση, καθαρεύουσα ή δημοτική γλώσσα κτλ.) παρά στις βασικές δομές της εκπαίδευσης.

⁵⁷ European Union Benchmarks for Higher Performance, 2003:201

- Την αύξηση του αριθμού των πτυχιούχων στα μαθηματικά, τις κοινωνικές επιστήμες και την τεχνολογία τουλάχιστον κατά 15%, με ταυτόχρονη μείωση της ανισότητας μεταξύ των δύο φύλων.
- Την αύξηση τουλάχιστον στο 85% των νέων 22 ετών που θα έχουν τελειώσει το β' κύκλο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.
- Τη μείωση τουλάχιστον κατά 20% του ποσοστού των νέων ηλικίας 15 ετών που έχουν χαμηλές επιδόσεις στην ικανότητα κατανόησης κειμένου.
- Τη συμμετοχή στη δια βίου μάθηση τουλάχιστον του 12,5% του ενήλικου ενεργού πληθυσμού ηλικίας 25-64 ετών.

Επίσης, οι στόχοι της UNESCO για την εκπαίδευση⁵⁸ είναι: «Με την έκφραση "Εκπαίδευση για όλους" η διεθνής κοινότητα δεσμεύτηκε στη Διάσκεψη στο Ντακάρ να αποκτήσουν όλα τα παιδιά δωρεάν πρωτοβάθμια εκπαίδευση μέχρι το 2015. Επιπλέον, να μειωθεί στο μισό ο αναλφαβητισμός των ενηλίκων, να αναπτυχθούν προγράμματα εκπαίδευσης για όσους εγκαταλείπουν το σχολείο και να προωθηθεί η ποιότητα στην εκπαίδευση. Όταν λέει για όλους, εννοεί όλα τα παιδιά, συμπεριλαμβανομένων βεβαίως των κοριτσιών. Και αυτό γιατί έχει διαπιστωθεί ότι υπάρχει ανισότητα πρόσβασης των δύο φύλων στην πρωτοβάθμια και τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, η οποία ανισότητα πρέπει να ελαχιστοποιηθεί από το 2005 και μετά, ώστε να κατακτηθεί η ισότητα στην εκπαίδευση μέσα στα επόμενα δέκα χρόνια».

Όσον αφορά το ελληνικό σύστημα, όπως αυτό είναι διαρθρωμένο, θα πρέπει να αναρωτηθούμε αν είναι αποτελεσματικό και αν πετυχαίνει τους στόχους του. Ως δείκτες επιτυχίας μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε όχι μόνο τις συγκριτικές επιδόσεις των μαθητών, αλλά και το οικονομικό κόστος που βαρύνει τις ελληνικές οικογένειες.

Σύμφωνα με μελέτη της Ευρωπαϊκής Επιτροπής⁵⁹, το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα χαρακτηρίζεται, εκτός των άλλων, και από τις χαμηλές επιδόσεις των Ελλήνων μαθητών σε σχέση με μαθητές άλλων ευρωπαϊκών χωρών και από το χαμηλό ποσοστό των δημόσιων δαπανών για την εκπαίδευση. Επιπλέον, το 51% των μαθητών που προέρχονται από φτωχές οικογένειες δεν καταφέρνει να εισαχθεί σε πανεπιστήμια. Τέλος, το 23% των παιδιών που προέρχονται από γονείς με χαμηλή εκπαίδευση αντιμετωπίζει μεγαλύτερη δυσκολία από ό,τι άλλοι συμμαθητές τους ακόμα και στο να ολοκληρώσουν τις σπουδές τους στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (γυμνάσια και λύκεια).

Μία από τις χαρακτηριστικές αδυναμίες του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος σήμερα είναι η ύπαρξη φρονιστηρίων⁶⁰, που λειτουργούν συμπληρωματικά προς το σχολείο και απορροφούν σημαντικά κονδύλια από το εισόδημα της οικογένειας και το χρόνο των μαθητών.

⁵⁸ UNESCO Report, 2003-2004:24.

⁵⁹ «European education production functions», 2003

⁶⁰ Σύμφωνα με στοιχεία του Κέντρου Προγραμματισμού και Οικονομικών Μελετών (Κ.Ε.Π.Ε.), το μέσο ελληνικό νοικοκυριό διαθέτει μηνιαίως ένα βασικό μισθό για να καλύψει τα φρονιστηρία και τις άλλες εκπαιδευτικές ανάγκες δύο μαθητών λυκείου. Η μηνιαία δαπάνη για την εκπαίδευση από τα 31 ευρώ ανά παιδί το 1974 αυξήθηκε σε 83,4 ευρώ το 2004 (τα ποσά είναι διαμορφωμένα με βάση το κόστος ζωής του 1974, το οποίο έχει αναχθεί σε τιμές του 2003). Οι δαπάνες αυτές αυξάνονται σημαντικά για τους μαθητές λυκείου, κυρίως λόγω των φρονιστηρίων: το 1974 μια οικογένεια έδινε 71 ευρώ το μήνα για κάθε παιδί, ενώ το 2004 έδινε 215 ευρώ.

Κατά καιρούς έχουν γίνει προσπάθειες, μέσω των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων, ώστε να δημιουργηθούν οι κατάλληλες συνθήκες για τον περιορισμό των φρονιστηρίων, της λεγόμενης παραπαιδείας. Παρ' όλα αυτά οι αριθμοί δείχνουν ότι οι οικογενειακές δαπάνες για την εκπαίδευση έχουν σχεδόν τριπλασιαστεί τα τελευταία 25 χρόνια.

Αναμφίβολα, καθοριστικό ρόλο στη διάδοση των φρονιστηρίων ασκούν η νοοτροπία, οι αξίες και οι προσδοκίες των ελληνικών οικογενειών για την εκπαίδευση των παιδιών τους. Αν και η γνώση έχει παραδοσιακά αποτελέσει μια πρωταρχική αξία στην ελληνική κοινωνία, στις αντιλήψεις των σημερινών γονέων η εκπαίδευση, και συγκεκριμένα η πανεπιστημιακή εκπαίδευση, θεωρείται το ασφαλέστερο μέσο για την επαγγελματική κατοχύρωση των παιδιών τους.

Άρα, ο ρόλος που καλείται να διαδραματίσει η οικογένεια στις σπουδές του παιδιού είναι πολύ σημαντικός. Οι αντιλήψεις και οι προσδοκίες των γονέων ενισχύονται από τις απαιτήσεις της σύγχρονης κοινωνίας της πληροφορίας, καθώς και από την αύξηση του ανταγωνισμού μετά την ελεύθερη διακίνηση των εργαζομένων στο πλαίσιο της Ε.Ε.

Είναι επίσης προφανές ότι στην ιεράρχηση των προτεραιοτήτων μιας χώρας η εκπαίδευση πρέπει να κατέχει την πρώτη θέση, όπως επίσης και η αύξηση των δημόσιων πόρων για την παιδεία, αφού αυτή θεωρείται -και είναι- επένδυση ζωτικής σημασίας, γιατί η ανάπτυξη της παιδείας μας επιτρέπει πραγματικά να πολεμήσουμε ένα σύνολο παραγόντων ανασφάλειας, όπως είναι η ανεργία, ο αποκλεισμός, οι ανισότητες ανάμεσα στα διάφορα έθνη ή οι εθνικές και θρησκευτικές διαμάχες.

1.9.3. Η εκπαίδευση ως παράγοντας αναπαραγωγής και αλλαγής της κοινωνίας

Ο προβληματισμός σχετικά με την ισότητα των ευκαιριών στην εκπαίδευση ξεκινά από τη Γαλλική Επανάσταση, που αποτέλεσε την απαρχή για κοινωνικές αλλαγές υπέρ των λαϊκών στρωμάτων⁶¹. Η βιομηχανική επανάσταση με τους μετασχηματισμούς που επέφερε σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής ζωής (απαλλαγή της οικογένειας από τον εκπαιδευτικό της ρόλο, εκχώρηση λειτουργιών σε εξειδικευμένους φορείς) και η Γαλλική Επανάσταση με τις ιδέες της περί ισότητας ευκαιριών κατέστησαν την εκπαίδευση ένα μηχανισμό που καλείται να προωθήσει:

1. την κοινωνική δικαιοσύνη,
2. την ανάπτυξη των δημιουργικών ικανοτήτων των νέων,
3. την ένταξη τους στις υφιστάμενες κοινωνικές (εργασιακές ή άλλες) δομές.

Όλες οι δυτικές κοινωνίες δείχνουν ενδιαφέρον για το τι πρέπει να διδάσκεται στο σχολείο ή ακόμα αν πρέπει να εφαρμόζεται κάποιο εξεταστικό σύστημα επιλογής των μαθητών (εξετάσεις από τη μία βαθμίδα στην άλλη, εθνικές εξετάσεις κ.ά.). Το ενδιαφέρον αυτό συχνά συνοδεύεται από μια ρητορική αξιοκρατίας, η οποία αναφέρεται στην αξία της προσωπικής προσπάθειας που καταβάλλει ο μαθητής, για να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις του σχολείου. Εκείνο που δεν αποκαλύπτεται είναι ότι το σχολείο κατέχει κεντρική θέση στους μηχανισμούς αναπαραγωγής της κοινωνίας.

Τι σημαίνει όμως αναπαραγωγή της κοινωνίας και τι ακριβώς αναπαράγει το σχολείο; Το σχολείο αναπαράγει και μεταδίδει τον πολιτισμό μιας κοινωνίας στη νέα γενιά, όπως κάνει, για παράδειγμα, μέσα από τη διδασκαλία της ιστορίας⁶².

Κυρίως όμως η θεωρία της αναπαραγωγής θέτει στο επίκεντρο της συζήτησης το αν δίνονται σε όλους ίσες δυνατότητες πρόσβασης στη γνώση που παρέχεται. Έχει αποδειχτεί εμπειρικά ότι το εκπαιδευτικό σύστημα λειτουργεί ως σύστημα επιλογής που ευνοεί τις ανώτερες τάξεις σε βάρος

⁶¹ Την ίδια εποχή ο Ρουσό (J.J. Rousseau) ισχυριζόταν ότι οι άνθρωποι γεννιούνται ίσοι, με τα ίδια δικαιώματα, και συνεπώς η κοινωνία πρέπει να επιβραβεύει τον καθέναν ανάλογα με τις ικανότητες του και όχι ανάλογα με την κοινωνική καταγωγή του. Η ισότητα ευκαιριών θεωρήθηκε ως ισότητα παρακολούθησης κάποιου ενιαίου προγράμματος μαθημάτων. Από εκεί και πέρα τόσο ο ίδιος ο μαθητής όσο και οι γονείς του είχαν την ευθύνη να αξιοποιήσουν την προσφορά αυτή.

⁶² «Το σχολείο διαμορφώνει και αναπαράγει την εθνική ταυτότητα. Σε αυτή τη διαδικασία συμβάλλουν οι τελετές, τα σύμβολα, οι εθνικές επέτειοι, οι συμβολικές χρονολογίες». Οι σχολικές αυτές εκδηλώσεις έχουν ένα συμβολικό χαρακτήρα, αφού σμιλεύουν τη συλλογική ταυτότητα και καλλιεργούν την αίσθηση ότι οι νέοι αποτελούν συνέχεια των προηγούμενων γενεών.

των υπολοίπων. Αυτή η προνομιακή μεταχείριση των ανώτερων τάξεων είναι εμφανής στον τίτλο σπουδών που χορηγείται από το σχολείο⁶³.

Με αυτό τον τρόπο το εκπαιδευτικό σύστημα φαίνεται να καθιστά φυσικές τις κοινωνικές ανισότητες, αφού τις μετατρέπει σε ανισότητες κουλτούρας και ευφυΐας, δηλαδή μετατρέπει τα κοινωνικά προνόμια σε αξιοκρατικά κριτήρια, έτσι που κάποιοι, για παράδειγμα, να είναι «φυσικά» προορισμένοι για ανώτερες σπουδές και κάποιοι για τεχνικές και επαγγελματικές σπουδές.

Το ότι οι σχολικές επιδόσεις συνδέονται με κοινωνικά χαρακτηριστικά, επισημαίνεται από πολλές έρευνες τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό. Ως εκ τούτου η σχολική «σταδιοδρομία» των μαθητών δεν είναι άσχετη με την κοινωνική τους προέλευση. Όσο ανερχόμαστε την κοινωνική ιεραρχία τόσο αυξάνονται τα παιδιά με καλή επίδοση στο σχολείο. Κατ' αυτό τον τρόπο το σχολείο αναπαράγει την κοινωνία, την κοινωνική διάρθρωση. Με άλλα λόγια, το εκπαιδευτικό σύστημα επικυρώνει μια επιλογή που έχει ήδη γίνει από την κοινωνία. Η πρόσβαση στα Α.Ε.Ι., και κατ' επέκταση η σχολική επίδοση, βρίσκεται σε μια παράλληλη πορεία με το επάγγελμα του πατέρα. Οι περισσότεροι επιτυχόντες μαθητές είναι (στατιστικά) γιοι ή κόρες γονέων που ασκούν επαγγέλματα κύρους.

Ωστόσο παρ' όλο που η κοινωνική προέλευση (επάγγελμα, εισόδημα και εκπαίδευση γονέων) των μαθητών διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στη σταδιοδρομία τους, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις παιδιών αγροτών και εργατών που κατέλαβαν θέσεις στα μεσαία και υψηλά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας (ως εκπαιδευτικοί, δικηγόροι, μηχανικοί κτλ.). Αυτό αποδεικνύει, κατά κάποιον τρόπο, τη δυνατότητα κινητικότητας στην ελληνική κοινωνία.

Στην πραγματικότητα το σχολείο δεν επιλέγει συνειδητά με βάση το επάγγελμα των γονέων αλλά με βάση τις επιθυμίες που εκδηλώνουν τα παιδιά. Και οι μεν (οι γονείς) και τα δε (τα παιδιά) δημιουργούν για τον εαυτό τους συγκεκριμένες προσδοκίες και εσωτερικεύουν την κοινωνική τους θέση και τις συνήθειες που συνδέονται με αυτή, γεγονός που συχνά οδηγεί στην εκδήλωση φαινομενικής αδιαφορίας για το σχολείο, όταν αναφερόμαστε σε λαϊκά στρώματα.

Συνεπώς, το θέμα της παρεχόμενης γνώσης και ο ρόλος του εκπαιδευτικού συστήματος είναι ίσως το μεγαλύτερο διακύβευμα των σύγχρονων κοινωνιών.

Η ένταξη των ατόμων στο εκπαιδευτικό σύστημα φαίνεται να παρέχει τις αναγκαίες (θετικές) δεξιότητες για τη μείωση ή την εξάλειψη των συμπεριφορών που σχετίζονται με έναν επικίνδυνο τρόπο ζωής. Έχει επισημανθεί από την UNESCO ότι η εκπαίδευση μπορεί να σώσει ζωές, να προστατεύσει από θανατηφόρες ασθένειες, να σπάσει τον κύκλο της φτώχειας και να αποτελέσει ένα από τα κλειδιά της οικονομικής και της κοινωνικής ανάπτυξης.

⁶³ Ο χαρακτηρισμός της φοίτησης του μαθητή που αναγράφεται στον τίτλο σπουδών του είναι στην ουσία μια απονομή ιδιοτήτων στο μαθητή. Αυτή η απονομή των ιδιοτήτων (είτε είναι θετική, όπως π.χ. «απολύεται με λίαν καλώς», είτε αρνητική, όπως «απορρίπτεται» ή «παραπέμπεται», που ισούται με στιγματισμό) κατατάσσει τα άτομα σε ιεραρχημένες κοινωνικές ομάδες.

Επιπλέον, ο τίτλος σπουδών λειτουργεί και ως απόδειξη ότι αυτός που τον κατέχει συνδέεται με μια κουλτούρα που αποκτιέται από τη σχολική εκμάθηση. Όποιος δε διαθέτει αυτού του είδους την κουλτούρα εκτοπίζεται σε αδιαβάθμητα ισοτιούτα ή σε επαγγελματικές σχολές. Κατ' άλλους κοινωνιολόγους, οι τίτλοι σπουδών είναι εγγυήσεις «νοημοσύνης», οι οποίοι ήρθαν να αντικαταστήσουν τους παλαιούς τίτλους ευγενείας (που χαρακτήριζαν τη φεουδαρχική κοινωνία) ή, ακόμη, τους τίτλους ιδιοκτησίας. Γενικότερα, πρόκειται για τίτλους που δικαιώνουν αυτούς που αισθάνονται ήδη κυρίαρχοι.

1.9.4. Εκπαιδευτικός προσανατολισμός στο πλαίσιο της κοινωνίας της πληροφορίας

Η κοινωνία της πληροφορίας χαρακτηρίζεται εκτός των άλλων, από τη δυνατότητα γρήγορης συλλογής, αξιοποίησης, επεξεργασίας και μετάδοσης μεγάλου όγκου πληροφοριών. Έτσι, ως σημαντικότερα προσόντα για τους πολίτες των προηγμένων κοινωνιών θεωρούνται η εφευρετικότητα και η δημιουργικότητα. Αυτά τα προσόντα δίνουν το όπλο της ανταγωνιστικότητας στους πολίτες, αλλά και στα κράτη. Σε ό,τι αφορά τον πολίτη, είναι φανερό ότι τα συγκεκριμένα προσόντα τον βοηθούν στη συνεχή επαγγελματική του εξέλιξη. Όσον αφορά την ανταγωνιστικότητα των κρατών πολλοί θεωρούν ότι διεξάγεται ένας ιδιόμορφος «πόλεμος» ανάμεσα τους σχετικά με την αναβάθμιση του εκπαιδευτικού συστήματος με στόχο αυτό να μπορεί να παράγει αξιοζήλευτη επιστημονική γνώση και να βοηθά τους νέους να λειτουργούν αποτελεσματικά σε μια «δικτυακή κοινωνία».

Έτσι στη σύγχρονη κοινωνία είναι προφανής η σύνδεση της εκπαίδευσης με την κοινωνία της πληροφορίας, γι' αυτό και καταβάλλονται συνεχείς προσπάθειες να εξοπλιστούν τα σχολεία με ηλεκτρονικούς υπολογιστές. Η εισαγωγή της πληροφορικής στα σχολεία έχει σκοπό να προωθήσει την εξοικείωση των μαθητών με τον Η/Υ, να βοηθήσει στη μάθηση άλλων γνωστικών αντικειμένων και να αποτελέσει εργαλείο για την αντιμετώπιση μαθησιακών δυσκολιών. Επιπλέον, οι νέες τεχνολογίες μπορούν να βοηθήσουν στη μαθησιακή διαδικασία κάνοντας προσιπές στο δάσκαλο και στο μαθητή, γνώσεις και πληροφορίες που παλαιότερα θα απαιτούσαν χρόνο για να αποκτηθούν.

Αναμφισβήτητα, οι τεχνολογικοί μετασχηματισμοί βοήθησαν στην καθιέρωση νέων εκπαιδευτικών διαδικασιών και συστημάτων παροχής εκπαίδευσης, που εισάγουν καινούριες διδακτικές διαδικασίες, όπως είναι η εκπαίδευση από απόσταση (τηλεκπαίδευση). Η εκπαίδευση από απόσταση μειώνει τον άμεσο και προσωπικό χαρακτήρα της παρεχόμενης εκπαίδευσης, ταυτόχρονα όμως καθιστά εφικτή τη σύνδεση των απομακρυσμένων περιοχών με τα αγαθά της εκπαίδευσης.

Ωστόσο, οι τεχνολογικοί αυτοί μετασχηματισμοί αφενός άλλαξαν την ίδια την εκπαιδευτική πράξη, αφού αμφισβητείται πια ο κλασικός τρόπος διδασκαλίας με επίκεντρο τη σχέση εκπαιδευτικού/μαθητή και αφετέρου καθιστούν απαραίτητη την αναπροσαρμογή της εκπαιδευτικής πράξης και τον προσανατολισμό της προς νέες μεθόδους μάθησης, στις οποίες κυρίαρχη θέση θα έχει η μηχανή και όχι ο άνθρωπος.

Στην εποχή μας συγχέουμε συχνά την ανάγκη εξοικείωσης⁶⁴ με τις νέες τεχνολογίες με ένα ζήτημα εντελώς διαφορετικό: την ανάγκη εξειδίκευσης⁶⁵.

Η παιδεία και η γενική μόρφωση δεν έχουν αποκλειστικά χρηστικό χαρακτήρα⁶⁶. Επιτρέπουν, μέσα σε συνθήκες ισότητας, την καλλιέργεια δεξιοτήτων και την ανάπτυξη της κριτικής ικανότητας των

⁶⁴ Η **εξοικείωση** με τις νέες τεχνολογίες είναι σήμερα μια αναγκαιότητα που επιβάλλεται από τις υπάρχουσες συνθήκες. Παράλληλα όμως με την εξοικείωση πρέπει και οι διδάσκοντες και οι διδασκόμενοι να συνειδητοποιήσουν ότι η γνώση και η τεχνολογία έχουν κοινωνικές αναφορές και κυρίως πρέπει να συνειδητοποιήσουν ότι υπάρχουν διλήμματα σχετικά με τις εφαρμογές της γνώσης στην κοινωνική πραγματικότητα.

⁶⁵ Η **εξειδίκευση** είναι μια εντελώς διαφορετική διαδικασία, που συνήθως γίνεται στους χώρους δουλειάς.

⁶⁶ Υπάρχει η αντίληψη ότι το σχολείο μας μαθαίνει άχρηστα πράγματα, που δε θα μας βοηθήσουν να βρούμε δουλειά. Η αντίληψη που θέλει τη μόρφωση να ταυτίζεται με την κατάρτιση, εκτός του ότι είναι επιβλαβής για την ίδια τη μόρφωση, συνδέεται και με την εξής εσφαλμένη εντύπωση: ότι η παιδεία και η γνώση έχουν αξία, εφόσον μπορούν να αποτελέσουν εφευρετήριο για την ανέλιξη.

ανθρώπων, ώστε αυτοί να έχουν τη δυνατότητα συνεχούς επαγγελματικής αναπροσαρμογής ανάλογα με τις εξελίξεις της κοινωνίας της γνώσης.

Θα πρέπει βέβαια να τονίσουμε ότι οι νέες τεχνολογίες δεν είναι πανάκεια, δηλαδή δεν είναι το μοναδικό μέσο για να σωθεί ο κόσμος από την υπανάπτυξη, τη φτώχεια ή την ανεργία⁶⁷.

1. Είναι γεγονός ότι ο σύγχρονος άνθρωπος μπορεί να πληροφορηθεί πολύ εύκολα και γρήγορα τι συμβαίνει στον κόσμο και να ενημερωθεί για διάφορα θέματα που απασχολούν την παγκόσμια κοινότητα. Η πληροφορία μπορεί πλέον να χρησιμοποιηθεί από την κοινωνία των πολιτών για την καλλιέργεια της αλληλεγγύης, προς τις κοινωνίες που την έχουν ανάγκη, αλλά και τη διαμαρτυρία απέναντι σε φαινόμενα που προσβάλλουν την ανθρώπινη αξιοπρέπεια τόσο σε τοπικό όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο. Αυτή η χρησιμότητα των νέων τεχνολογιών είναι ένα γεγονός που δεν μπορεί να αμφισβητηθεί από κανέναν.

⁶⁷ Από το 1979 είχε επισημανθεί από διάφορους μελετητές ότι η σύγχρονη κοινωνία έχει πετύχει μεγάλα ποσοστά τυπικής εγγραματοσύνης, αλλά συγχρόνως έχει παραγάγει καινούριες μορφές αναλφαβητισμού. Συχνά αυτός ο αναλφαβητισμός συνδέεται με τη μερική εξάπλωση της τεχνολογίας. Οι διαπιστώσεις αυτές ισχύουν κυρίως για τους φανατικούς χρήστες της λεγόμενης «κοινωνίας της γνώσης», αφού παρατηρείται ότι αυτοί δεν μπορούν να χρησιμοποιήσουν τη γλώσσα με ευχέρεια και με ακρίβεια, δεν μπορούν να θυμηθούν βασικά γεγονότα της ιστορίας της χώρας τους ή δυσκολεύονται να κάνουν εύκολους, λογικούς, απλούς συλλογισμούς.

Αυτό συμβαίνει διότι τα παιδιά, πριν ακόμη ξεκινήσουν το σχολείο, είναι ήδη τηλεθεατές, έχουν δηλαδή κατακλυστεί από τις εικόνες της τηλεόρασης. Στη συνέχεια όμως, ως μαθητές πια, καλούνται να ενταχθούν σε μια μαθησιακή διαδικασία βασισμένη στον πολιτισμό της προφορικής και της γραπτής ομιλίας: καλούνται να κάνουν ανάλυση, σύνθεση, παραγωγή ή εκφορά του λόγου· καλούνται να σχολιάσουν, να κρίνουν ή να συγκρίνουν καλούνται δηλαδή να συμμετάσχουν σε όλες αυτές τις μαθησιακές διαδικασίες που μπορούν να τα οδηγήσουν στη γνώση, ενώ είναι ήδη εξοικειωμένα με τον πολιτισμό της εικόνας.

1.12. Στοιχεία Εξελικτικής ψυχολογίας - ψυχολογία της προσωπικότητας

1.10.1. Θεωρίες Προσωπικότητας

Ψυχαναλυτικές Θεωρίες

Ο Freud (1856-1939) ανέπτυξε μια θεωρία προσωπικότητας όπου η έννοια του ασυνείδητου βρίσκεται στο επίκεντρο. Τα πλέον σημαντικά συναισθήματα και κίνητρα συμπεριφοράς είναι συνδεδεμένα με προσυνειδητές ή ασυνείδητες διεργασίες. Ο Freud αναφέρει ότι το ψυχικό όργανο απαρτίζεται από 3 δομικά συστήματα: το Εκείνο, το Εγώ και το Υπερεγώ. Το Εκείνο (Id) είναι το σκοτεινό και απροσπέλαστο μέρος της προσωπικότητας από το οποίο πηγάζουν οι βασικές ανάγκες για την επιβίωση καθώς και οι ενορμήσεις και η επιτακτική ανάγκη της ικανοποίησης τους. Το σύστημα αυτό είναι ανίκανο να προσφύγει στους κανόνες της λογικής και συχνά εκφράζεται μέσα από τα όνειρα. Το Εκείνο δρα σύμφωνα με την αρχή της ηδονής και γεννιέται μαζί μας. Λίγο μετά τη γέννηση σχηματίζεται το Εγώ (Ego) ή το συνειδητό μέρος της προσωπικότητας. Ο ρόλος του είναι η μεσολάβηση μεταξύ του Εκείνου και της πραγματικότητας. Το Εγώ ακολουθώντας την αρχή της πραγματικότητας ψάχνει για ρεαλιστικές και ασφαλείς διεξόδους για την εκτόνωση των ενορμήσεων. Το Εγώ οφείλει να συνεργάζεται και με το Υπερεγώ (Superego) το ηθικό μέρος της προσωπικότητας που σχηματίζεται γύρω στον 5^ο χρόνο. Το Υπερεγώ είναι σχεδόν συνώνυμο με τη συνείδηση και αποτελείται από κοινωνικά πρότυπα που είναι αποδεκτά ή μη αποδεκτά και που μεταφέρονται στον καθένα μας μέσω των γονικών καταβολών. Ο ρόλος του Υπερεγώ είναι να περιορίζει τις απόπειρες ικανοποίησης του Εκείνου και του Εγώ. Το αίσθημα ενοχής και η αυτοτιμωρία είναι αλληλένδετα με το Υπερεγώ.

Ένα άλλο κομμάτι της ψυχαναλυτικής θεωρίας που χρησιμοποιείται στην ανάλυση των προσβλητικών τεχνικών είναι τα στάδια της ψυχοσεξουαλικής ανάπτυξης. Το καθένα απ' αυτά τα στάδια αναφέρεται σε μια διαφορετική περιοχή του σώματος (ερωτογενής ζώνη) και στην οποία εστιάζεται χρονικά η σεξουαλική διέγερση και η ικανοποίηση της. Το πρώτο στάδιο ονομάζεται στοματικό (0-18 μηνών) και η ικανοποίηση προέρχεται από τη διέγερση της περιοχής του στόματος όπως το πιπίλισμα, το δάγκωμα και η κατάποση. Το δεύτερο είναι το πρωκτικό στάδιο (2-4 χρόνων) και το ενδιαφέρον και οι συγκρούσεις επικεντρώνονται στη λειτουργία της αφόδευσης (κατακράτηση και αποβολή των κοπράνων).

Η συμπεριφορά του μικρού παιδιού χαρακτηρίζεται από ένα αρνητισμό και μια προκλητικότητα προς τους γονείς που συχνά σχετίζεται με την εκπαίδευση της τουαλέτας (toilet training). Στη συνέχεια ακολουθεί το φαλλικό στάδιο (3-6 χρόνων) και αυτή τη φορά τα γεννητικά όργανα απορροφούν το ενδιαφέρον του παιδιού. Το παιδί μπορεί να αγγίξει τα γεννητικά του όργανα, να τριφτεί, να ικανοποιείται με την επίδειξη του σώματος του, να του αρέσει να κρυφοκοιτά γυμνά σώματα (συνήθως των γονέων). Το ίδιο διάστημα κάνει την εμφάνιση του το Οιδιπόδειο σύμπλεγμα, ένας ψυχαναλυτικός όρος που εκφράζει το σεξουαλικό ενδιαφέρον του μικρού αγοριού για τη μητέρα του.

Κάθε είδος προβλητικής δοκιμασίας (π.χ. Lindzey) έχει σαν βασική υπόθεση ότι ασυνείδητα κίνητρα, είναι δυνατόν να αποκαλυφθούν από τις αντιδράσεις/ απαντήσεις του εξεταζόμενου σε διαφορούμενα και αδόμητα ερεθίσματα. Π.χ. ο Rorschach (1921) παρομοίασε το τεστ του με ακτινογραφία του ασυνείδητου.

Ένας άλλος ψυχαναλυτικός όρος είναι οι «Μηχανισμοί Άμυνας» που τον συναντάμε συχνά στην ανάλυση των προσβλητικών τεχνικών. Τα τρία βασικά γνωρίσματα των μηχανισμών αυτών είναι:

1. Ο έλεγχος των ενστίκτων και κατά συνέπεια η μείωση του άγχους.
2. Είναι ασυνείδητες διεργασίες.
3. Διαστρεβλώνουν την εσωτερική και εξωτερική πραγματικότητα.

Οι μηχανισμοί άμυνας μπορεί να είναι υγιείς ή παθολογικοί. Η Anna Freud συνετέλεσε κατά πολύ στο διαχωρισμό και στην ανάλυση των μηχανισμών άμυνας. Επίσης, ο Αμερικάνος ψυχίατρος George Vaillant (1977) μελέτησε συστηματικά τους μηχανισμούς άμυνας και υπογράμμισε τη σημασία τους στην κατανόηση της προσωπικότητας. Χώρισε τους μηχανισμούς άμυνας σε 4 κατηγορίες: ψυχωτικούς (π.χ. ψυχωτική άρνηση και διαστρέβλωση της πραγματικότητας), ανώριμους (π.χ. προβολή, εκδραμάτιση, υποχον-δρίαση), νευρωτικούς (π.χ. απώθηση) και ώριμους (π.χ. εκλογίκευση, μετουσίωση ή χιούμορ).

Η Θεωρία του Jung

Εκτός από τον Freud υπήρξαν και άλλοι γνωστοί ψυχολόγοι (κατά κύριο λόγο μαθητές ή συνεργάτες του) των οποίων οι θεωρίες της προσωπικότητας που ανέπτυξαν συνετέλεσαν στην ερμηνεία κάποιων δοκιμασιών προσωπικότητας ή απετέλεσαν το θεωρητικό πλαίσιο για την κατασκευή τους.

Στην Αναλυτική Ψυχολογία, ο Jung διαφοροποιεί μεταξύ του προσωπικού ασυνείδητου, ανάλογο με το ασυνείδητο του Freud, και του συλλογικού ασυνείδητου. Το δεύτερο απαρτίζεται από τα στοιχεία εκείνα του ασυνείδητου, τα αρχέτυπα, που είναι κοινά σε όλους τους ανθρώπους. Τα αρχέτυπα είναι οικουμενικές μορφές σκέψης, που μεταβιβάζονται από γενιά σε γενιά και συναντώνται σε διάφορους πολιτισμούς δια μέσου του χρόνου. Η δημιουργικότητα πηγάζει από τα αρχέτυπα. Ο Jung στη θεωρία του αναφέρεται σε τύπους προσωπικότητας ή διαστάσεις: εσωστρέφεια-εξωστρέφεια, αίσθηση-διαίσθηση, κρίση-αντίληψη. Οι διαστάσεις αυτές απετέλεσαν τη βάση της κατασκευής του ερωτηματολογίου προσωπικότητας Myers-Briggs Type Indicator.

Πιο συγκεκριμένα, η θεωρία των τύπων του Jung βασίζεται στις έννοιες της στάσης/τοποθέτησης και της λειτουργίας του Εγώ. Ένα άτομο θεωρείται «τύπος» εάν ο τρόπος ζωής που έχει επιλέξει, αντιστοιχεί σε μια στάση ή λειτουργία. Σύμφωνα με τον Jung, οι άνθρωποι έχουν μια συγκεκριμένη στάση προς τα αντικείμενα δηλαδή, μπορεί να είναι εξωστρεφείς ή εσωστρεφείς. Ο εξωστρεφής συνήθως προανατολίζεται προς το εξωτερικό αντικείμενο με το οποίο διατηρεί μια καλή σχέση, και κατά συνέπεια με τα άλλα άτομα. Αντίθετα, ο εσωστρεφής σχετίζεται καλύτερα με τις ψυχικές του διεργασίες και τον απασχολεί η προσωπική του αντίδραση προς τα εξωτερικά αντικείμενα, τα οποία προσεγγίζει μόνο όταν είναι σίγουρος ότι συγκλίνουν προς τον ίδιο.

Οι λειτουργικοί τύποι προσδιορίζουν τρόπους με τους οποίους λειτουργούν τα άτομα σε σχέση με τα αντικείμενα, είτε αυτά είναι «ενδοβλημένα», είτε «εξωτερικά». Η σκέψη είναι διαφορετική στον εξωστρεφή απ' ότι στον εσωστρεφή. Ο εξωστρεφής χρησιμοποιεί τη σκέψη σαν μέσο για τη διαμόρφωση σχέσεων και πράξεων. Για τον εσωστρεφή, οι σκέψεις αποτελούν καθαυτά αντικείμενα και τις απολαμβάνει χωρίς απαραίτητα να τις συνδέει με την πραγματικότητα.

Η σκέψη και το συναίσθημα, που σύμφωνα με τον Jung ανήκουν στις λογικές λειτουργίες, είναι αντίθετες. Η ίδια αρχή των αντιθέτων αφορά και τις «παράλογες λειτουργίες της αίσθησης (sensation) και της διαίσθησης (intuition)». Η αίσθηση προσδιορίζει τα πράγματα και τις καταστάσεις την ίδια στιγμή που συμβαίνουν, δηλαδή, προσδιορίζει τα γεγονότα. Αντίθετα, η διαίσθηση αναζητά τις πιθανότητες μιας κατάστασης και επομένως είναι θεωρητική λειτουργία.

Η έννοια του Χαρακτηριστικού στη Θεωρία της Προσωπικότητας

Ο προσδιορισμός της προσωπικότητας, βάσει συγκεκριμένων χαρακτηριστικών, υπήρξε η αφορμή για την κατασκευή ορισμένων ερωτηματολογίων. Τα δύο πιο γνωστά ερωτηματολόγια που κατασκευάστηκαν σύμφωνα με τη θεωρία αυτή είναι εκείνα του Cattell και του Eysenck.

Ο Cattell βελτίωσε κατά πολύ τη μέθοδο της ανάλυσης παραγόντων προκειμένου να αποκαλύψει τα βασικά χαρακτηριστικά της προσωπικότητας. Αναφέρεται στα πιο εμφανή χαρακτηριστικά σαν επιφανειακά χαρακτηριστικά (surface traits). Η ανάλυση παραγόντων ταξινομήσε σε συμπλέγματα (clusters) αυτά τα χαρακτηριστικά. Ο Cattell συμπέρανε ότι αυτό επιβεβαίωνε την ύπαρξη πρωτογενών χαρακτηριστικών (source traits) τα οποία είναι οι σταθερές και αμετάβλητες πηγές συμπεριφοράς. Η πρωτοτυπία του Cattell (1950) έγκειται στο ότι χρησιμοποίησε την ανάλυση παραγόντων για την ανακάλυψη του τρόπου οργάνωσης και αλληλοσυσχετισής των χαρακτηριστικών της προσωπικότητας.

Ένας τρόπος ήταν η αξιολόγηση κάποιων ατόμων βάσει μιας κλίμακας κατάταξης σημειώνοντας επίθετα, όπως π.χ. επιθετικός, σκεπτικός κ.ά. Ένας άλλος τρόπος ήταν να ζητήσει από μερικές χιλιάδες άτομα να απαντήσουν σε ερωτήματα που αφορούσαν τους εαυτούς τους. Τα αποτελέσματα που προέκυψαν τα ανέλυσε με τη μέθοδο της ανάλυσης παραγόντων. Από το δεύτερο τρόπο και με την ταυτόχρονη χρήση της παραγοντικής ανάλυσης σχηματίσθηκαν 16 πρωτογενή χαρακτηριστικά. Αυτά συγχωνεύτηκαν στο γνωστό ερωτηματολόγιο προσωπικότητας, το 16 PF.

Ο Eysenck (1975, 1985) χρησιμοποίησε την ανάλυση παραγόντων για να μελετήσει τη σύγκλιση μεταξύ του χαρακτηριστικού και της διάστασης. Κατέληξε ότι η προσωπικότητα αποτελείται από δυο βασικές διαστάσεις: εσωστρεφής-εξωστρεφής και συναισθηματικά σταθερός-ασταθής. Η θεωρία του Eysenck αντικατοπτρίζεται στο ερωτηματολόγιο προσωπικότητας που κατασκεύασε και στο οποίο θα αναφερθούμε παρακάτω.

Η Θεωρία των Τύπων Προσωπικότητας

Οι πιο σύγχρονες θεωρίες αυτής της προσέγγισης επικεντρώνονται στους τύπους της προσωπικότητας που κινδυνεύουν από τη\-εμφάνιση της στεφανιαίας νόσου. Οι Friedman and Rosenman (1974) μελέτησαν τους ψυχολογικούς παράγοντες οι οποίοι προδιαθέτουν στην εμφάνιση της στεφανιαίας νόσου. Το σχήμα ενός συνόλου τέτοιων συμπεριφορών το αποκάλεσαν Συμπεριφορά Τύπου Α.

Τον τύπο αυτό της συμπεριφοράς οι Friedman and Rosenman τον περιγράφουν σαν ένα σύμπλεγμα δράσης-συναισθήματος και παρατηρείται σε άτομα τα οποία αγωνίζονται με έναν επιθετικό τρόπο να καταφέρουν όσο το δυνατόν περισσότερα πράγματα σε ένα όσο το δυνατόν μικρότερο χρονικό διάστημα.

Στο αντίθετο άκρο, υπάρχει το σχήμα συμπεριφοράς Τύπου Β το οποίο χαρακτηρίζεται από έναν ανέμελο, μη-ανταγωνιστικό και ήρεμο τρόπο ζωής.

Οι Friedman and Ulmer (1984) αναφέρουν τα ακόλουθα γνωρίσματα της συμπεριφοράς Τύπου Α.

- Ανασφάλεια κοινωνικής θέσης (insecurity of status): πολλά από τα άτομα αυτά κρύβουν μια έλλειψη αυτοεκτίμησης.
- Υπερβολική επιθετικότητα (hyperaggressiveness): η επιθυμία του ατόμου να επιβληθεί και

- να καταστρέψει την αυτοεκτίμηση των άλλων, αδιαφορώντας για τα συναισθήματα τους.
- Εχθρικότητα (free-floating hostility): αναφέρεται σε συναισθήματα θυμού τα οποία είναι δυσανάλογα των γεγονότων που τα προκαλούν.
 - Αίσθημα χρονικής πίεσης (sense of time urgency).

Το Μοντέλο των Πέντε Παραγόντων (Five Factor Model)

Στις αρχές της δεκαετίας του 1980 τρεις ανεξάρτητες ερευνητικές κατευθύνσεις συνέκλιναν στη δημιουργία του Μοντέλου των Πέντε Παραγόντων («Big Five»). Το Μοντέλο αυτό θεωρήθηκε σαν ο πλέον κατάλληλο στη διάταξη των χιλιάδων συγκεκριμένων εννοιών της προσωπικότητας. Η πρώτη κατεύθυνση σχετίζεται με το ενδιαφέρον στο μοντέλο του τομέα των ποσοτικών εκτιμήσεων της προσωπικότητας. Μια δεύτερη κατεύθυνση σχετίζεται με τη γλωσσική δομή των περιγραφών της προσωπικότητας και μια τρίτη κατεύθυνση αφορά τις αναλύσεις των ερωτηματολογίων της προσωπικότητας. Οι ρίζες του FFM εντοπίζονται στις αναλύσεις των περιγραφικών χαρακτηριστικών της καθομιλουμένης γλώσσας. Οι ερευνητικές μελέτες και η πρακτική της αξιολόγησης της προσωπικότητας βασίζεται ως επί το πλείστον στα ερωτηματολόγια.

Το Μοντέλο των Πέντε Παραγόντων (FFM) είναι ένα μοντέλο της δομής των χαρακτηριστικών της προσωπικότητας. Το Μοντέλο αυτό είναι ευρέως αποδεκτό σαν ένα χρήσιμο πλαίσιο διερεύνησης των χαρακτηριστικών της προσωπικότητας. Τα χαρακτηριστικά αυτά συχνά περιγράφονται σαν ανθεκτικές διαστάσεις ατομικών διαφορών ή τάσεων με συνεπή διάταξη σκέψεων, συναισθημάτων και δραστηριοτήτων, και διαφέρουν από τη διάθεση (states, moods) που είναι πρόσκαιρη.

Πριν την εμφάνιση του FFM, ως βασικοί παράγοντες της προσωπικότητας θεωρούντο εκείνοι οι τρεις οι οποίοι αναφέρονται και στο ερωτηματολόγιο του Eysenck. Οι παράγοντες έγιναν πέντε ύστερα από συστηματική μελέτη και άλλων γνωστών ερωτηματολογίων προσωπικότητας όπως το 16 Personality Factor Questionnaire (Cattell et al., 1970), το Guilford-Zimmerman Temperament Survey (Guilford and Zimmerman, 1949), το Personality Research Form (Jackson, 1984), το Myers-Briggs Type Indicator (Myers and McCauley, 1985).

Οι Costa and McRae (1986) ορίζουν τους πέντε παράγοντες ως εξής:

1. **Νευρωτισμός (Neuroticism):** Ο Ν αφορά το επίπεδο χρόνιας συναισθηματικής σταθερότητας ή αστάθειας. Υψηλό Ν χαρακτηρίζει τα άτομα με τάση προς κάποια ψυχολογική διαταραχή. Μέσα στον παράγοντα Ν συνυπάρχουν μη ρεαλιστικές ιδέες, απροσάρμοστες αντιδράσεις και δυσκολία στην αντιμετώπιση της ματαίωσης. Ο Ν περιλαμβάνει Κλίμακες όπως το Άγχος, η Εχθρικότητα, η Κατάθλιψη, η Αυτοεπίγνωση, η Παρορμητικότητα και η Τρωτότητα.
2. **Εξωστρέφεια (Extraversion):** Η Ε σχετίζεται με την ποσότητα και την ένταση διαπροσωπικών σχέσεων, το επίπεδο δραστηριότητας, την ανάγκη για διέγερση και την ικανότητα για την απόκτηση της ευτυχίας. Άτομα με υψηλό Ε τείνουν να είναι κοινωνικά, δραστήρια, φλύαρα, ανθρωποκεντρικά, αισιόδοξα, που αγαπούν τη διασκέδαση και τρυφερά. Άτομα με χαμηλό Ε τείνουν να είναι επιφυλακτικά, σοβαρά, ήσυχα, απόμακρα και ανεξάρτητα.
3. **Άνοιγμα στις Εμπειρίες (Openness to Experience):** Αυτός ο παράγοντας διαφέρει από την ικανότητα και τη νοημοσύνη και περιλαμβάνει την αναζήτηση και την εκτίμηση εμπειριών. Τα άτομα τα οποία είναι ανοιχτά είναι συνήθως περίεργα, ευφάνταστα, και ενδιαφέρονται για καινούργιες απόψεις και ιδέες καθώς και για μη συμβατικές αξίες.

4. **Προσήνεια (Agreeableness):** Η Π όπως και η Ε είναι μια διαπροσωπική διάσταση και αφορά το είδος των διαπροσωπικών σχέσεων που το άτομο προτιμά, από τη συμπάθεια μέχρι τον ανταγωνισμό.
5. **Ευσυνειδητότητα (Conscientiousness):** Η Ε αξιολογεί το βαθμό της οργάνωσης, της επιμονής, και της κινητοποίησης για την ολοκλήρωση στόχων. Υψηλή Ε δείχνει ότι το άτομο είναι οργανωτικό, αξιόπιστο, εργατικό, αυτόνομο, τυπικό, φιλόδοξο, επιμελές, και επίμονο.

Οι πέντε αυτοί παράγοντες φαίνεται πως είναι σταθεροί μεταξύ διαφορετικών ομάδων και υπό διαφορετικές συνθήκες.

1.10.2. Τα Στάδια Ανάπτυξης της Προσωπικότητας

Ο ψυχισμός του ανθρώπου αναπτύσσεται και διαμορφώνεται μέσα από διαδοχικά εξελικτικά στάδια. Κάθε εξελικτικό στάδιο θέτει συγκεκριμένες προκλήσεις με τη μορφή νέων αναπτυξιακών κρίσεων. Η ικανοποιητική επίλυση των αναπτυξιακών κρίσεων των προηγούμενων σταδίων αποτελεί τη βάση για την επιτυχή αντιμετώπιση των αναπτυξιακών κρίσεων των επόμενων σταδίων. Η αναπτυξιακή κρίση που δεν επιλύεται ικανοποιητικά τείνει να επανεμφανίζεται με τη μορφή συγκεκριμένων επαναλαμβανόμενων δυσκολιών στη ζωή μας, δυσχεραίνοντας την πορεία μας προς την επίτευξη της ηλικιακά πρόσφορης ψυχοσυναισθηματικής ωριμότητας.

Ο ψυχαναλυτής Erik Erickson περιέγραψε οκτώ εξελικτικά στάδια μέσα από τα οποία αναπτύσσεται η προσωπικότητα του ατόμου και υποστήριξε ότι η εφηβική περίοδος αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο της διαμόρφωσης της προσωπικής ψυχοκοινωνικής μας ταυτότητας (δηλαδή, της αίσθησης συνέχειας και συνοχής του εαυτού μας που καθορίζει τους τρόπους επίλυσης των προβλημάτων, τις επιλογές, τους ρόλους και τον τρόπο ζωής μας).

Κατά τη γέννηση το φυσιολογικό νεογνό έχει ήδη έτοιμους τους ψυχοφυσιολογικούς μηχανισμούς που θα το βοηθήσουν στην προσαρμογή του στο εξωμήτριο περιβάλλον. Τις επόμενες δύο ως οκτώ εβδομάδες οι μηχανισμοί αυτοί θα λειτουργήσουν κυρίως ως εξισορροπιστικοί και θα προφυλάξουν το νεογνό από τις διεγέρσεις του περιβάλλοντος. Η ψυχολογική αφαίρεση των μηχανισμών αυτών θα αρχίσει να δημιουργεί το εγώ του ατόμου. Ένα μεγάλο τμήμα της ημέρας, στις πρώτες αυτές εβδομάδες, καταναλίσκεται στον ύπνο. Χαρακτηριστικά, παρατηρούμε περιόδους ή κύκλους ήσυχου ή ανήσυχου ύπνου να εναλλάσσονται με περιόδους ήρεμης ή ενεργητικής εγρήγορσης, όπου το παιδάκι κάνει μορφασμούς, κινεί τα άκρα του, κλαίει κτλ. και με τα μηνύματα αυτά εγκαθιστά από μέρους του τη σχέση προς τη μητέρα που το τρέφει αλλά και το διεγείρει ή το ανακουφίζει με ερεθίσματα κυρίως απτικά και κιναισθητικά.

Το νεογνό απαντά σε οπτικά και ακουστικά ερεθίσματα από την πρώτη μέρα της ζωής του.

Η όλη απαντητικότητα του στα διάφορα ερεθίσματα εξαρτάται από την ιδιοσυστασία του και επηρεάζει φυσικά τη διαντίδρασή του με τη μητέρα του. Στην αρχή το νεογνό βρίσκεται στη φάση του φυσιολογικού αυτισμού (φυσιολογική αυτιστική φάση), νιώθει δηλαδή σαν αυτό να είναι ο κόσμος όλος. Γρήγορα, όμως, από το δεύτερο κιόλας μήνα θ' αναπτυχθεί η έντονη σχέση με τη μητέρα η φυσιολογική συμβιωτική φάση. Για την ανάπτυξη της έντονης αυτής σχέσης βοηθά και το χαμόγελο του παιδιού που παράγεται από τις πρώτες μέρες της ζωής του. Το πρώτο αυτό χαμόγελο, που είναι μόνο μια μικρή ανύψωση της γωνίας του στόματος, είναι προγραμματισμένο γενετικά και δεν εμφανίζεται σαν απάντηση στο χαμόγελο ή τον οποιοδήποτε ερεθισμό από μέρους της μητέρας. Ικανοποιεί, όμως, ιδιαίτερα τη μητέρα, η οποία και προσπαθεί να το προκαλέσει και

σύντομα το καταφέρνει, διότι εξελικτικά γρήγορα το χαμόγελο αρχίζει να παράγεται σαν απάντηση σε ήχους, όπως η φωνή της μητέρας. Πλήρες χαμόγελο υπάρχει ήδη στην τρίτη εβδομάδα και το κλάμα ή το χαμόγελο του παιδιού, ενδείξεις ευχαρίστησης ή δυσαρέσκειας, συνεργάζονται με το κούνημα, το χάδι ή τη χροιά της φωνής της μητέρας στην ανάπτυξη της συμβιωτικής σχέσης και την ανάπτυξη του εγώ του παιδιού. Έτσι, προοδευτικά στους επόμενους μήνες, η σταθερή και συνεπής συμπεριφορά της μητέρας (ή του οποιουδήποτε άλλου ατόμου (ή ατόμων) έχουν τη βασική φροντίδα) προς το παιδί, όσον αφορά τις ανάγκες του και ιδιαίτερα την ανακούφιση της εσωτερικής του διέγερσης σε λογικά αναμενόμενο χρόνο με τροφή, χάδι, κούνημα κτλ., βοηθά στην ανάπτυξη ενός ατόμου που εμπιστεύεται τη μητέρα του και αργότερα τους άλλους ανθρώπους, νιώθει ασφάλεια και έχει αυτοπεποίθηση.

Ήδη όμως από τον τέταρτο με έκτο μήνα το παιδάκι αρχίζει να προσπαθεί να αποχωρισθεί από τη μητέρα του, καθώς και η ανάπτυξη του μυϊκού του συστήματος το βοηθά να αρχίσει να εξερευνά το περιβάλλον του. Ο φόβος να χάσει τη μητέρα του στην προσπάθεια του να αποχωρισθεί από αυτήν δημιουργεί τον φόβο των ξένων γύρω στους οκτώ μήνες, οπότε παρατηρούμε ένα βρέφος που πήγαινε εύκολα σε άλλη αγκαλιά να μην αποχωρίζεται τη μητέρα του και να κλαίει κάθε φορά που το ζητά άλλο άτομο. Η διεργασία αυτή του αποχωρισμού-εξατομίκευσης του παιδιού είναι από τις σημαντικότερες, φθάνει στο αποκορύφωμα της στους δεκαοκτώ μήνες και συμπληρώνεται όταν το παιδάκι γίνει τριών χρόνων, αφού, όμως, προηγηθεί και επαναπροσέγγιση του παιδιού προς τη μητέρα.

Ο ρόλος της μητέρας στο να αφήσει το νήπιο να φύγει από κοντά της παροτρύνοντας και ενισχύοντας την ανάγκη του για ανεξαρτησία και ταυτόχρονα ανακουφίζοντας τον φόβο του από τον αποχωρισμό και την ανάγκη του για εξάρτηση είναι αποφασιστικός και η συμπεριφορά της θα κρίνει κυρίως κατά πόσο το άτομο θα γίνει ή όχι ελεύθερο και ανεξάρτητο, αλλά και ταυτόχρονα ικανό για στενές και αρμονικές διαπροσωπικές σχέσεις.

Η πιο πρώιμη μορφή ταυτότητας εγκαθιδρύεται μέσα από τη σχέση του βρέφους με τη μητέρα του. Κατά το πρώτο έτος της ζωής η εδραίωση πρόσφορης, εναρμονισμένης στις ανάγκες του βρέφους μητρικής φροντίδας (ως προς την παροχή τροφής, αγάπης κ.λπ.) επιτρέπει στο παιδί να αναπτύξει έναν ασφαλή δεσμό με τη μητέρα του, μέσω του οποίου δημιουργούνται οι βάσεις για την ανάπτυξη αισθημάτων εμπιστοσύνης και αισιοδοξίας. Αντιθέτως, τα ελλείμματα στη μητρική φροντίδα δημιουργούν τις βάσεις για την ανάπτυξη αισθημάτων δυσπιστίας (π.χ. αναφορικά με την ικανότητα του εαυτού να αντεπεξέρχεται στις δυσκολίες, καθώς και προς το περιβάλλον που βιώνεται ως μη αξιόπιστο) και απαισιοδοξίας απέναντι στη ζωή. Ένα παράδειγμα της μη επαρκούς εγκαθίδρυσης της βασικής εμπιστοσύνης αποτελεί η δυσκολία του παιδιού, καθώς μεγαλώνει, να αναπτύσσει συνεργατική και φιλική στάση προς το περιβάλλον, καθώς επίσης και η τάση του να απογοητεύεται εύκολα και να εγκαταλείπει την προσπάθεια.

Το δεύτερο στάδιο (19ος μήνας - 2ο έτος) αποτελεί την απαρχή της ανάπτυξης αυτονομίας και αυτοελέγχου του παιδιού. Η κατάλληλη γονεϊκή φροντίδα, εστιάζοντας στην ενθάρρυνση της αυτονομίας του παιδιού (π.χ. σταθερή και συνεπής, αλλά εύκαμπτη, υπομονετική και βαθμιαία εδραίωση ορίων στη συμπεριφορά του παιδιού, ή στην εκπαίδευση τουαλέτας) δημιουργεί τις βάσεις για την ανάπτυξη του αισθήματος υπευθυνότητας και αποφασιστικότητας και της ικανότητας για έλλογο αυτοέλεγχο και αυτοφροντίδα. Αντιθέτως, η υπερπροστατευτική, παρεισφρητική και τιμωρητική στάση των γονέων δημιουργεί στο παιδί ένα θεμελιώδες αίσθημα ντροπής και αμφιβολίας αναφορικά με την ικανότητά του να λειτουργεί αυτόνομα⁶⁸.

⁶⁸ Παραδείγματα της εδραίωσης του μη πρόσφορου αισθήματος αυτονομίας και αυτοελέγχου είναι το παιδί που χρειάζεται συνεχή υποστήριξη για να τα καταφέρει στα καθήκοντά του, ή το άτομο που καταφεύγει σε υπέρμετρα αντιδραστική συμπεριφορά ή καταναγκαστικό αυτοέλεγχο, περιστελλώντας τις ικανότητές του, ή που αδυνατεί να κάνει επιλογές για βασικά προσωπικά του θέματα χωρίς καθοδήγηση από άλλα πρόσωπα που αναλαμβάνουν το γονεϊκό ρόλο στη ζωή του.

Κατά τους πρώτους δεκαοκτώ με είκοσι τέσσερις μήνες αναπτύσσεται προοδευτικά και το σημαντικότερο τμήμα της ευφυΐας του παιδιού. Κατά τον Piaget το νήπιο θα διακινηθεί από αντανάκλαστικές και μόνο κινήσεις στον πρώτο μήνα της ζωής του, στη βαθμιαία ανακάλυψη σχημάτων συμπεριφοράς που το βοηθούν να εξερευνήσει τον κόσμο γύρω του και κατόπι στη δημιουργία με τη βοήθεια της μνήμης της ικανότητας για εσωτερική αναπαράσταση των εξωτερικών αντικειμένων. Η αναπαράσταση αυτή δίνει πια εσωτερική μονιμότητα στον εξωτερικό κόσμο και βοηθά τον άνθρωπο να υπολογίσει τις μελλοντικές πράξεις με εσωτερικές διασυνδέσεις ιδεών και συναισθημάτων, που τις αναπαριστούν. Η ικανότητα για εσωτερική αναπαράσταση των εξωτερικών αντικειμένων, αν και αναπτύσσεται γύρω στους δεκαοκτώ με είκοσι τέσσερις μήνες, εξελίσσεται και οριστικοποιείται γύρω στα επτά χρόνια (αναπαραστασιακό ή προ των λογικών διεργασιών στάδιο).

Γύρω στους δεκαοκτώ μήνες έχει αναπτυχθεί σημαντικά και η ομιλία. Η ομιλία με τη χρησιμοποίηση των συμβόλων της γλώσσας βοηθά στην αντιμετώπιση καταστάσεων λεκτικά και όχι με πράξεις, (που είναι κάτι τελειωτικό) και πολλαπλασιάζει απεριόριστα τη δυνατότητα επικοινωνίας του ανθρώπου.

Προοδευτικά σχηματίζεται η αίσθηση του εγώ ή εαυτού του ατόμου, που ολοκληρώνεται στα τρία περίπου χρόνια, οπότε το παιδάκι μπορεί να πει και να αντιληφθεί ολοκληρωμένα τις διαστάσεις της έννοιας «εγώ». Τα πρώτα στοιχεία του εγώ είναι σωματικά και προέρχονται κυρίως από ερεθίσματα κιναισθητικά, αφής, πίεσης και θερμικά και κατόπι των άλλων αισθήσεων. Τα ερεθίσματα αυτά συνθέτουν βαθμιαία την αίσθηση του σωματικού εγώ, που με τη σειρά του δημιουργεί την αντίληψη της σωματικής εικόνας του ατόμου. Η ανάπτυξη και σύνθεση του εγώ βασίζεται κυρίως στις ψυχικές αναπαραστάσεις των αισθήσεων του «καλού» και του «κακού» με την έννοια της ικανοποίησης-ευχαρίστησης και της δυσαρέσκειας-απογοήτευσης ή στέρησης. Οι αναπαραστάσεις αυτές, όμως, επηρεάζονται από τη σχέση του παιδιού με τη μητέρα (και λιγότερο με τον πατέρα). Έτσι, η αρμονική ικανοποίηση των αναγκών του παιδιού (ισορροπία μεταξύ ικανοποίησης και αναγκάιας στέρησης ή μη ικανοποίησης) βοηθά την ανάπτυξη ισορροπημένων αναπαραστάσεων «καλού» και «κακού», οι οποίες με τη σειρά τους επιτρέπουν συγκροτημένη σύνθεση του εγώ του ατόμου, αλλά και ισορροπημένη αντίληψη της μητέρας και σε επέκταση του εξωτερικού περιβάλλοντος ως ταυτόχρονα «καλού» και «κακού». Ταυτόχρονα βοηθούν σε εκμάθηση αντοχής στη στέρηση. Διαταραχές στη διαντίδραση μητέρας-παιδιού οδηγούν σε μη ισορροπημένη σύνθεση των αναπαραστάσεων, μη συγκροτημένη σύνθεση του εαυτού, διαταραγμένες σχέσεις με το περιβάλλον και ευαλωτότητα στη στέρηση.

Σημειώνουμε ότι η μητέρα δεν γίνεται αντιληπτή ως ολόκληρο άτομο από την αρχή της ζωής του παιδιού. Για πολλούς μήνες είναι ασύνδετα κομμάτια αναπαραστάσεων, μαστός, μάτια, φωνή κτλ., που προοδευτικά, όμως, συνδέονται, επενδύονται συναισθηματικά και γύρω στα τρία χρόνια συνθέτουν την αναπαράσταση της ολοκληρωμένης μητέρας. Τα τρία λοιπόν χρόνια της ζωής είναι το όριο όπου τόσο το άτομο, όσο και η μητέρα και φυσικά και τα άλλα άτομα του περιβάλλοντος, έχουν αποκτήσει πλήρη υπόσταση και είναι σαφώς διαχωρισμένα μεταξύ τους.

Σύμφωνα με την ψυχαναλύτρια Margaret Mahler, από τον πρώτο μήνα μέχρι κυρίως το τρίτο έτος της ζωής επιτελείται βαθμιαία μια διαφοροποίηση του παιδιού από τη μητέρα του, η οποία επιτρέπει τη δόμηση της αίσθησης του εαυτού του μέσα από την εδραίωση του αισθήματος της ατομικότητάς του. Η θετική μητρική φροντίδα κατά τη διάρκεια αυτής της διαδικασίας αποχωρισμού - ατομικοποίησης είναι καθοριστική για την εγκαθίδρυση της ικανότητας για αυτόβουλη λειτουργικότητα στο παιδί.

Η επίλυση της κρίσεως της αυτονομίας επιτρέπει στο παιδί να εισέλθει στο επόμενο αναπτυξιακό στάδιο (3ο-5ο έτος) έχοντας διαμορφώσει ένα σταθερό αίσθημα ότι αποτελεί ένα πρόσωπο. Σε

αυτό το αναπτυξιακό στάδιο, στο οποίο κυριαρχούν οι οιδιπόδειες επιθυμίες και συγκρούσεις, το νέο αναπτυξιακό καθήκον του παιδιού να ανακαλύψει τι είδους πρόσωπο είναι μέσω των κατάλληλων γονεϊκών ταυτίσεων (π.χ. το αγόρι ταυτίζεται με τον πατέρα του, επιθυμώντας να αναπτύξει βαθμιαία τον ανδρικό ρόλο). Αυτή η διαδικασία περιλαμβάνει τη διαμόρφωση μιας αίσιας ισορροπίας ανάμεσα στην ανάπτυξη της πρωτοβουλίας και τα ανασταλτικά προς αυτήν παρεπόμενα της οιδιπόδειας ενοχής. Η κατάλληλη γονεϊκή στάση και καθοδήγηση (π.χ. έλλογη θέσπιση ορίων, αποφυγή ενοχοποιητικής και τιμωρητικής συμπεριφοράς στις διεκδικητικές και ανταγωνιστικές αντιδράσεις του παιδιού, παροχή κατάλληλων προτύπων ταύτισης) επιτρέπει στο παιδί να ενσωματώσει με πρόσφορο τρόπο τους γονεϊκούς κανόνες και απαγορεύσεις και να αναπτύξει αυθεντικότητα αναφορικά με τους ρόλους που διαμορφώνει, χωρίς τη δημιουργία ανασχετικών για την ψυχική του ανάπτυξη αισθημάτων ενοχής. Αντιθέτως, η μη προσαρμοσμένη στις εξελικτικές ανάγκες του παιδιού στάση των γονέων (π.χ. εχθρική συμπεριφορά από τον γονέα του ίδιου φύλου, συμπεριφορά που ενισχύει την οιδιπόδεια προσκόλληση από το γονέα του αντιθέτου φύλου) λειτουργεί ανασταλτικά στον ψυχισμό του παιδιού⁶⁹.

Μέχρι τα τρία χρόνια και με την αρχή γύρω στα ενάμιση ως δύο συμπληρώνεται συνήθως και η εκπαίδευση του παιδιού στον έλεγχο των απεκκριτικών του λειτουργιών. Καθώς ο νευρομυϊκός μηχανισμός της αφόδευσης και της ούρησης δεν ωριμάζει πριν τον δεύτερο χρόνο, δεν συνιστάται η εκπαίδευση του παιδιού πριν την ηλικία αυτή. Κατά την εκπαίδευση του το παιδί θα πρέπει να μπορέσει να εναρμονίσει τις παρορμήσεις του για συγκράτηση ή άφημα των ούρων ή κοπράνων με τις απαιτήσεις του περιβάλλοντος για έλεγχο, καθαριότητα και ρύθμιση του χρόνου. Ακολουθούν έντονες διαντιδράσεις με το περιβάλλον, μητέρα, πατέρα κτλ., που καθορίζουν την ισορροπημένη ή όχι ανάπτυξη ενός ελεύθερου και με εσωτερικό έλεγχο ανθρώπου ή ενός πεισματάρη, αμφίθυμου και με αισθήματα ντροπής ατόμου. Και πάλι η σταθερή, αποφασιστική και χωρίς τιμωρίες ή υποχωρήσεις συμπεριφορά των γονιών είναι η βάση για την καλή έκβαση της φάσης αυτής.

Την ίδια περίοδο η μυοσκελετική ωρίμανση του παιδιού επιτρέπει μεγάλη κινητικότητα, διερεύνηση του περιβάλλοντος και πειραματισμούς, που οδηγούν πολλές φορές σε καταστροφή αντικειμένων ή και αυτοτραυματισμούς. Η οποιαδήποτε εκδήλωση επιθετικότητας ή καταστροφικής τάσης είναι βασικά σύντομη με την ανάγκη του παιδιού να εναρμονίσει τις κινήσεις του και να ανακαλύψει τον κόσμο γύρω του, οπότε η συμπεριφορά των γονιών πρέπει να χαρακτηρίζεται από κατανόηση και συνετή προφύλαξη του παιδιού.

Σύμφωνα με τη θεωρία της ψυχοσεξουαλικής ανάπτυξης του Freud γύρω στα τρία χρόνια το παιδί έχει συμπληρώσει το στοματικό στάδιο (ή φάση) που διαρκεί από τη γέννηση μέχρι περίπου τον ενάμιση χρόνο και λέγεται έτσι επειδή το στόμα προεξάρχει ως η κατ' εξοχήν περιοχή εισόδου της ικανοποίησης ή έκφρασης της δυσαρέσκειας (δάγκωμα κτλ.) και το πρωκτικό στάδιο (ή φάση) - ενάμιση ως δυόμιση με τρία χρόνια περίπου - όπου ο πρωκτός αλλά και η ουρήθρα, επισύρουν την προσοχή του παιδιού μέσα από τις λειτουργίες της αφόδευσης και της ούρησης και την εκπαίδευση σ' αυτές. Η επένδυση των περιοχών αυτών με έντονα αισθήματα θετικά και αρνητικά από μέρους του ατόμου έκανε τον Freud να τις ονομάσει ερωτογόνες ζώνες. Η τρίτη ερωτογόνος ζώνη είναι τα γεννητικά όργανα και η έντονη επένδυση τους μετά τα δυόμιση με τρία χρόνια (αν και η επένδυση τους έχει αρχίσει από πολύ πιο νωρίς - αυνανισμός π.χ. παρατηρείται από τον πρώτο ακόμη χρόνο της ζωής) αποτελεί την είσοδο στο φαλλικό στάδιο (ή φάση), που διαρκεί μέχρι τα έξι περίπου χρόνια. Στη φάση αυτή το αγοράκι ή κοριτσάκι νιώθει έντονα πια τις διαφορές των δύο

⁶⁹ Ένα παράδειγμα δυσλειτουργικής έκβασης του εν λόγω σταδίου είναι η περιστολή της αυτόβουλης συμπεριφοράς ή της λειτουργικότητας του ατόμου (π.χ. αυτοηττώμενη συμπεριφορά σε διαπροσωπικά ή επαγγελματικά θέματα, δυσκολίες στις σχέσεις με το αντίθετο φύλο ως απόρροια άλυτων οιδιπόδειων συγκρούσεων, σύγχυση αναφορικά με τη σεξουαλική ταυτότητα του ατόμου).

φύλων, καθώς η ταυτότητα φύλου' μεταξύ δευτέρου και τρίτου έτους έχει πια αποκρυσταλλωθεί. Η συνειδητοποίηση των διαφορών γεννά ορισμένους φόβους και απογοητεύσεις που είναι ειδικό για το κάθε φύλο. Έτσι, το κοριτσάκι πρέπει να ξεπεράσει το αίσθημα απογοήτευσης ότι δεν έχει και δεν πρόκειται να αποκτήσει πέος, ενώ το αγοράκι έχει να ξεπεράσει τον φόβο ότι μπορεί να χάσει το πέος του, δηλαδή τον φόβο ή άγχος ευνουχισμού.

Στο στάδιο αυτό προεξάρχει το ονομαζόμενο οιδιπόδειο σύμπλεγμα (γι αυτό και λέγεται και οιδιπόδειο στάδιο), που μπορεί να διακριθεί σε θετικό και αρνητικό. Κατά το θετικό οιδιπόδειο σύμπλεγμα, το παιδάκι επιθυμεί τον γονιό του άλλου φύλου και φοβάται την εκδίκηση του γονιού του ίδιου φύλου καθώς αναπτύσσονται και επιθυμίες απομάκρυνσης ή και θανάτου του γονιού αυτού. Κατά το αρνητικό οιδιπόδειο σύμπλεγμα, το παιδάκι απογοητευμένο που δεν μπορεί να πετύχει τους στόχους του θετικού οιδιπόδειου, στρέφεται προς τον γονιό του ίδιου φύλου, οπότε και επιθυμεί την εξαφάνιση του γονιού του άλλου φύλου. Οι δυο μορφές του οιδιπόδειου συνυπάρχουν και τα συναισθήματα αγάπης, θυμού και φόβου είναι πολύ έντονα. Το παιδάκι για ν' ανταπεξέλθει στις εσωτερικές του ενορμήσεις δημιουργεί φαντασίες όπου βγαίνει νικητής ή νικήτρια, δημιουργεί φανταστικούς συντρόφους ή ταλαιπωρείται από εφιάλτες με τέρατα και δράκους, που συμβολίζουν τον γονιό που φοβάται.

Στην περίοδο αυτή η φαντασία του παιδιού γίνεται προοδευτικά συμβολική, ενώ προηγουμένως ήταν άμεση και φανερή. Η πληθώρα των παιδικών ιστοριών και παραμυθιών, δράκοι, πριγκίπισσες, ήρωες κτλ., θεωρείται ψυχαναλυτικά ότι αντιπροσωπεύει και απευθύνεται ακριβώς στη συμβολική αναπαράσταση των απωθημένων αιμομικτικών, γονεοκτονικών και συναγωνιστικών τάσεων του παιδιού καθώς και της τάσης του για παντοδυναμία και του φόβου του αποχωρισμού. Τελικά, η αγάπη των γονιών μεταξύ τους και προς το παιδί, η αγάπη του παιδιού προς τους γονείς, η ανάγκη του παιδιού για εξάρτηση, που προϋποθέτει κανείς γονιός να μην πεθάνει και ο μηχανισμός της ταυτοποίησης («καλύτερα να περιμένω να γίνω σαν τον πατέρα ή τη μητέρα όταν μεγαλώσω») βοηθούν το παιδί να λύσει το οιδιπόδειο και να βγει από τη φάση αυτή.

Φυσικά, η ήρεμη και ισορροπημένη αντιμετώπιση από μέρους των γονιών όλων των εκδηλώσεων αγάπης και ερωτισμού ή θυμού και επιθετικότητας του παιδιού θα επιτρέψει την αρμονική σύζευξη των αισθημάτων αυτών, την πετυχημένη λύση του οιδιπόδειου και τη δημιουργία ενός υπερεγώ, που το χαρακτηρίζει καλοήθεια και σταθερότητα.

Λανθάνουσα περίοδος: Η λανθάνουσα περίοδος αντιστοιχεί στην ηλικία από πέντε με έξι μέχρι έντεκα περίπου ετών. Ο όρος λανθάνουσα χρησιμοποιείται για να υποδηλώσει την απώθηση στο ασυνείδητο των αιμομικτικών και γονεοκτονικών τάσεων της προηγούμενης περιόδου και δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι σημαίνει απουσία σημαντικών εξελίξεων και δραστηριοτήτων στην περίοδο αυτή, που είναι κυρίως οι εξής: 1) Η ανάπτυξη ποικίλων νοητικών, κατασκευαστικών και ακαδημαϊκών ικανοτήτων ή δεξιοτήτων, καθώς και η ανάπτυξη της απαραίτητης εσωτερικής παρώθησης και κινητοποίησης για την επίτευξη τους. 2) Η ανάπτυξη της ικανότητας για κοινωνικοποίηση μέσα από διαπροσωπικές αντιδράσεις τόσο με συνομηλίκους, όσο και με ενηλίκους. 3) Η ταυτοποίηση με συνομηλίκους του ίδιου φύλου και η δημιουργία ομάδων. 4) Η προοδευτική αύξηση της αυτονομίας και ανεξαρτησίας. 5) Η ανάπτυξη της ικανότητας χειρισμού του άγχους.

Καθώς η λανθάνουσα περίοδος συμπίπτει με την πρώτη σχολική ηλικία, η σύνθεση των διαφόρων δεξιοτήτων και η ικανότητα για σχέσεις με συνομηλίκους θα φανεί ιδιαίτερα στο σχολείο.

Στη διάρκεια της λανθάνουσας περιόδου, αν και τα παιδιά αρνούνται ότι ενδιαφέρονται για το άλλο φύλο, εν τούτοις αποκαλύπτουν το ενδιαφέρον αυτό με συμβολικό τρόπο: το κοριτσάκι τρέχει μακριά από το αγοράκι με τέτοιο τρόπο, ώστε να είναι σίγουρο πως αυτός θα την κυνηγήσει· το αγοράκι πειράζει το κοριτσάκι με τέτοιο τρόπο, ώστε να παραμένει κοντά της, ενώ λέει ότι δεν την

αρέσει. Ταυτόχρονα, το κοριτσάκι προσπαθεί να είναι σαν το αγοράκι, καθώς ο πολιτισμός μας ευνοεί τον άντρα.

Η έλευση του τέταρτου αναπτυξιακού σταδίου (6ο-12ο έτος) συμπίπτει με τις πρώτες σχολικές εμπειρίες. Το βασικό αναπτυξιακό καθήκον σε αυτό το στάδιο είναι η διαμόρφωση του αισθήματος φιλοπονίας. Η επιθυμία για παιχνίδι δίνει τη θέση της στην επιθυμία για την ολοκλήρωση έργου. Το παιδί ανακαλύπτει ότι η εργατικότητα, η παραγωγικότητα και η αποπεράτωση μιας εργασίας τού δίνουν ουσιαστική ικανοποίηση. Αισθάνεται ότι η επίτευξη της επιτυχίας και η επακόλουθη αναγνώριση από το οικογενειακό και ιδιαίτερα από το σχολικό περιβάλλον και την ομάδα ομηλικών αποκτά πλέον ιδιαίτερη σημασία. Ωστόσο, όταν η προσαρμογή και οι προσπάθειες για αναγνώριση της αξίας του στο σχολικό περιβάλλον και στην ομάδα ομηλικών προσκρούουν σε σημαντικές ματαιώσεις, μπορεί να δημιουργηθεί στο παιδί ένα αίσθημα προσωπικής ανεπάρκειας και κατωτερότητας. Η δημιουργία του βασικού αισθήματος κατωτερότητας δρα ανασταλτικά στην ανάπτυξη των δυνατοτήτων του παιδιού (π.χ. δεν επιδιώκει ενεργά τη διεύρυνση των επιδεξιότητων του που θα του επιτρέψουν βαθμιαία να λειτουργεί παραγωγικά ως δυνητικός τροφοδότης, αναπτύσσει ηττοπαθή συμπεριφορά).

Αν μέχρι αυτήν την ηλικία το παιδί έχει αφομοιώσει τις κατάλληλες εξελικτικές δεξιότητες, έχει πλέον διαμορφώσει μια αίσθηση συνέχειας του εαυτού που αποτελεί τη βάση της προσωπικής του ταυτότητας. Δηλαδή αισθάνεται ότι ενώ μεγαλώνοντας αλλάζει, ουσιαστικά το βασικό αίσθημα τού ποιος ή ποια είναι παραμένει το ίδιο.

Κατά τον Piaget γύρω στα επτά το παιδί μπαίνει στο στάδιο που χαρακτηρίζεται από την ανάπτυξη της ικανότητας για απλές λογικές διεργασίες (στάδιο των συγκεκριμένων λογικών διεργασιών) που αφορούν κυρίως την ταξινόμηση και τη συσχέτιση διαφόρων νοητικών στοιχείων. Η ικανότητα για πολύπλοκες λογικές διεργασίες, όπως η διαμόρφωση λογικών υποθέσεων, η εκτίμηση των πιθανοτήτων, η αντίληψη της συμβατότητας των νοητικών στοιχείων κτλ., αποτελεί το τελικό στάδιο εξέλιξης της ευφυΐας και αναπτύσσεται μετά τα δώδεκα χρόνια (στάδιο των τυπικών λογικών διεργασιών).

Στην ηλικία των έξι ως έντεκα ετών διαμορφώνεται προοδευτικά το βασικό τμήμα του υπερεγώ, το καθαυτό υπερεγώ, που κινητοποιεί τα συναισθήματα ντροπής και ενοχής, ικανοποίησης και φόβου. Αρχίζει επίσης να διαμορφώνεται το ιδεώδες του εγώ με την ανάπτυξη της αίσθησης του σωστού και λάθους, δίκαιου και άδικου, ηθικού και ανήθικου.

Χαρακτηριστικό της περιόδου αυτής είναι η δημιουργία ομάδων του ίδιου φύλου με ειδικούς κανονισμούς, ιεροτελεστίες, ανάδειξη αρχηγού κτλ. Επίσης, γύρω στα εννιά, η αναζήτηση και η ανεύρεση ενός στενού φίλου ή φίλης και η δημιουργία μιας έντονης φιλικής σχέσης διαρκείας. Η σεξουαλική διερεύνηση τόσο του άλλου φύλου, όσο και του ίδιου, χαρακτηρίζει την ηλικία οκτώ ως έντεκα, καθώς και η αναζήτηση εξηγήσεων για τη σύλληψη και τη σεξουαλική ζωή και ο αυνανισμός. Τα κορίτσια στην ηλικία αυτή παρουσιάζονται πιο επιδέξια στον αθλητισμό από τα αγόρια, αν και τα αγόρια μιλούν γι' αυτόν πιο πολύ. Γύρω στα έντεκα, τα κορίτσια παρουσιάζουν ανομοιόμορφη εικόνα, καθώς άλλα παραμένουν μικρά και ανώριμα και άλλα δείχνουν ήδη εξωτερικά χαρακτηριστικά γυναίκας ή έχουν αρχίσει και να εμμηνορροούν.

Εφηβεία

Είναι η περίοδος της ζωής, όπου το παιδί ύστερα από μια σχετικά ήρεμη φάση, γύρω στα έντεκα του χρόνια αρχίζει ενεργά να απομακρύνεται από την οικογένεια. Η προσπάθεια αυτή για ανεξαρτησία μπορεί ή όχι να συμπίπτει με την εμφάνιση των χαρακτηριστικών του φύλου: π.χ. ένα

κορίτσι που εμμηνορροεί στα οκτώ ή εννιά πιθανότατα δεν θα θεωρούνταν έφηβος, ενώ ένα κορίτσι των δεκαπέντε ή δεκαέξι που δεν εμμηνορροεί και έχει ελάχιστη ανάπτυξη του στήθους, θα θεωρούνταν πιθανότατα έφηβος.

Οι έντονες αλλαγές που επέρχονται στην εφηβεία (12ο-18ο έτος) επιβάλλουν μια αναδιάρθρωση του ψυχισμού του εφήβου, κατά την οποία τα προηγούμενα αναπτυξιακά θέματα επανέρχονται ως «μάχες που καλείται ο έφηβος να ξαναδώσει» στην πορεία του για την απαρτίωση μιας νέας ταυτότητας. Ο ψυχαναλυτής Peter Blos υποστηρίζει ότι η εφηβεία αποτελεί μια δεύτερη διαδικασία ατομικοποίησης.

Η εξασφάλιση ενός θετικού οικογενειακού περιβάλλοντος επιτρέπει στον έφηβο να αναπτύξει το αίσθημα της πίστης, της αφοσίωσης και του καθήκοντος (π.χ. ανάπτυξη «αισθήματος του ανήκειν» στην ομάδα ομηλικών, εδραίωση μιας ιδεολογίας και ενός συστήματος αξιών για τη ζωή που προάγει το αίσθημα δέσμευσης αναφορικά με τη διαμόρφωση στόχων και σκοπών) που απαιτείται για τον επιτυχή προσανατολισμό στο μέλλον κατά την πορεία της ενηλικίωσης. Είναι επομένως πολύ σημαντικό οι γονείς, λειτουργώντας υποστηρικτικά, να εναρμονιστούν με τις εξελικτικές ανάγκες του παιδιού τους και να θέσουν τα κατάλληλα όρια και κανόνες χωρίς να «αντεπιτίθενται» ή να «καταρρέουν» ως αποτέλεσμα των εντάσεων που δημιουργούνται κατά την εφηβική περίοδο. Είναι σημαντικό να δοθεί έμφαση στο ότι η εφηβεία αποτελεί μια δεύτερη ευκαιρία για την εξομάλυνση ψυχοσυναισθηματικών δυσκολιών που έλαβαν χώρα σε προηγούμενα αναπτυξιακά στάδια. Η επιτυχής απαρτίωση όλων των προηγούμενων και πρόσφατων ταυτίσεων και αναπτυξιακών δεξιοτήτων οδηγεί στην ανάδυση μιας υγιούς ταυτότητας και στην επίτευξη των βασικών αναπτυξιακών στόχων της εφηβείας: της αποδοχής της νέας μορφής του σώματος, της διαμόρφωσης σεξουαλικής ταυτότητας και ρόλου, της αποκρυστάλλωσης της προσωπικής ψυχοκοινωνικής ταυτότητας, της προοδευτικής ψυχικής και συναισθηματικής ανεξαρτητοποίησης από τους γονείς και της δημιουργίας προϋποθέσεων για τη μελλοντική οικονομική ανεξαρτησία.

Ωστόσο, όταν η εξελικτική πορεία του παιδιού δεν ήταν ευνοϊκή, η αθροιστική συσσώρευση αναπτυξιακών ελλειμμάτων από τα προηγούμενα στάδια τείνει να δημιουργήσει μια σύγχυση ρόλων και ταυτότητας (π.χ. ο έφηβος βιώνει σύγχυση ρόλων, αδυνατεί να δεσμευθεί σε αποφάσεις ή επίτευξη έργου). Ένας ενδεχόμενος κίνδυνος που απορρέει από την κρίση ταυτότητας είναι η αντισταθμιστική εδραίωση μιας αρνητικής ταυτότητας, κατά την οποία ο έφηβος καταφεύγει απελπισμένα σε επιλογές που κοινωνικά θεωρούνται επικίνδυνες ή ανεπιθύμητες, για να διαμορφώσει ένα αίσθημα ύπαρξης και μια αίσθηση ελέγχου επί της κατάστασης. Ο Erickson υποστηρίζει ότι η συμπεριφορά του εφήβου στις περιπτώσεις αυτές φαίνεται να διαμορφώνεται από τη σκέψη: «Καλύτερα να είμαι ένα μηδενικό ή κάποιος κακός ή κάποιος πράγματι νεκρός, παρά να είμαι κάποιος με μη επαρκή υπόσταση».

Η εφηβεία τελειώνει, όταν το άτομο 1) πετυχαίνει την ψυχολογική ανεξαρτησία από τους γονείς του, που του επιτρέπει να γυρίσει κοντά τους σε μια νέα σχέση βασισμένη στην ισότητα και τον αμοιβαίο σεβασμό, 2) εγκαθιστά μια προσωπική ταυτότητα, που περιλαμβάνει και ένα σύστημα ηθικών αξιών και αφοσίωση στην εργασία, 3) αναπτύσσει την ικανότητα για διάρκεια στον διαπροσωπικό τομέα, που του επιτρέπει να δημιουργήσει σημαντικές και αμοιβαίες τόσο μη σεξουαλικές, όσο και σεξουαλικές σχέσεις, όπου μπορεί να δίνει και να παίρνει εξίσου.

Η εφηβεία μπορεί να διαιρεθεί σε τρεις υποπεριόδους: την πρώτη εφηβεία, έντεκα ως δεκατέσσερα, που περιλαμβάνει και την προεφηβεία, τη μέση εφηβεία, δεκατέσσερα ως δεκαέξι και την όψιμη εφηβεία, δεκαέξι μέχρι τη λύση της εφηβείας, που μπορεί να μη συμβεί ποτέ.

Η προσπάθεια απομάκρυνσης από τους γονείς δημιουργεί αισθήματα ανασφάλειας, που με τη σειρά τους γεννούν φόβους, εκνευρισμό και ανταγωνιστικότητα, χαρακτηριστικά όλα των εντεκάχρονων παιδιών.

Οι ορμονικές αλλαγές της εφηβείας προκαλούν αυξημένη σεξουαλική απαντητικότητα, αυξημένη σωματική αισθητικότητα και αυξημένη ψυχολογική ευαισθησία. Η ηλικία έναρξης της διαμόρφωσης των χαρακτηριστικών του φύλου ποικίλλει: Τα κορίτσια παρουσιάζουν συνήθως ανάπτυξη των μαστών, της τρίχωσης του εφηβαίου και του γυναικείου περιγράμματος γύρω στα δέκα με έντεκα χρόνια. Η έμμηνος ροή συνήθως αρχίζει μεταξύ έντεκα και δεκατρία, αλλά το φυσιολογικό εύρος εκτείνεται από εννιά ως δεκαέξι. Τα αγόρια δείχνουν ανάπτυξη των όρχεων και της τρίχωσης του εφηβαίου μεταξύ δώδεκα και δεκαέξι και ανάπτυξη του πέους και εκσπερμάτιση μεταξύ δεκατρία και δεκαεπτά. Τα σπερματοζωάρια αρχίζουν να εμφανίζονται λίγους μήνες ως δύο χρόνια μετά την έναρξη της εκσπερμάτισης. Ωριμα σπερματοζωάρια σε σημαντικό αριθμό δεν εμφανίζονται πριν τα δεκαπέντε ή δεκαέξι. Στα κορίτσια η έμμηνος ροή συνήθως αρχίζει λίγους μήνες **ως** ένα χρόνο πριν οι ωοθήκες αρχίσουν να παράγουν ώριμα ωάρια.

Η αρχή της εφηβείας (πρώτη εφηβεία) χαρακτηρίζεται από μεγάλη επιτάχυνση της σωματικής αύξησης, νωρίτερα στα κορίτσια αργότερα στ' αγόρια, τα οποία όμως γύρω στα δεκαπέντε ξεπερνούν τα κορίτσια στο ύψος. Η αλλαγή της φωνής στο αγόρι συχνά συμβαίνει στα δεκατρία με δεκατέσσερα. Ο αυξημένος ερωτισμός του σώματος του εφήβου δημιουργεί συγκεχυμένα συναισθήματα ταυτόχρονα ευχαρίστησης και φόβου, στο αγόρι π.χ. στύσεις μπορεί να συμβούν από στρες οποιασδήποτε μορφής. Επίσης ο αυξημένος ερωτισμός αυξάνει τη συχνότητα του αυνανισμού.

Η αυξημένη σωματική αισθητικότητα και η αυξημένη ενεργητικότητα οδηγούν στην ανάπτυξη έντονων σεξουαλικών και επιθετικών φαντασιών και στα δύο φύλα, που θα διαρκέσουν σ' όλη την εφηβεία, έως ότου προς το τέλος της συζευχθούν αρμονικά.

Οι έφηβοι και των δύο φύλων είναι περίεργοι γύρω από σεξουαλικά θέματα και η πρώτη εφηβεία χαρακτηρίζεται από ομαδικές εκδηλώσεις όπου αυτά κουβεντιάζονται, τα γεννητικά όργανα συγκρίνονται, εκδηλώνεται παροδική ομοφυλοφιλική διερεύνηση και γίνεται ομαδικός αυνανισμός.

Η έναρξη της εμμηνόρροιας μπορεί ν' αποτελέσει για το κορίτσι ένα από τα πιο ευχάριστα ή δυσάρεστα γεγονότα της ζωής της, ανάλογα με το πώς θα συνδεθεί από τη μητέρα με την αξία της γυναίκας, τη θηλυκότητα και την ικανότητα για τεκνοποίηση. Στην περίοδο αυτή ιδιαίτερη σημασία έχει για το κορίτσι η στάση του πατέρα, καθώς το κορίτσι εξαιτίας της απουσίας φόβου ευνοχισμού συνεχίζει και στην εφηβεία το ρομάντζο της οιδιπόδειας περιόδου, ως ότου βρει αργότερα σύντροφο.

Καθώς οι έφηβοι μπορούν πια να σκέπτονται συνδυάζοντας διάφορες πιθανότητες, αρχίζουν και δημιουργούν θεωρίες (που τις θεωρούν όλοι δικές του ανακαλύψεις) για να εξηγήσουν τον κόσμο γύρω τους και μέσα τους. Χαρακτηριστικό των θεωριών αυτών είναι ο μεγάλος ιδεαλισμός και η αντίθεση στις κατεστημένες αξίες. Ταυτόχρονα δημιουργούνται ομάδες του ίδιου φύλου, που είναι ανταγωνιστικές στις συμβατικές συνήθειες των μεγάλων, αλλά που υιοθετούν νέες συμβατικές καταστάσεις, όπως το ίδιο ντύσιμο, το ίδιο κόψιμο μαλλιών κτλ. Οι ομάδες αυτές στηρίζουν τους εφήβους στην προσπάθεια τους για ανεξαρτησία από τους γονείς και βοηθούν να σταθεροποιήσουν την ταυτότητα τους με την έντονη διαπροσωπική ανταλλαγή εμπειριών, που συμβαίνει σ' αυτές.

Ο ρόλος των γονιών είναι ιδιαίτερα δύσκολος στην περίοδο αυτή, γιατί θα πρέπει να συνδυάζει τη σταθερότητα εξάσκησης ελέγχου και περιορισμών με την κατανόηση απέναντι στην αλλοπρόσβαλη

συμπεριφορά του εφήβου, που προσπαθεί ν' απομακρυνθεί, οπότε τους ανταγωνίζεται και τους μειώνει, αλλά και έμμεσα ζητά την προστασία και την αγάπη τους.

Διάφοροι αμυντικοί μηχανισμοί κινητοποιούνται στην εφηβεία στην προσπάθεια του εγώ του εφήβου να αντιρροπήσει την αναζωπύρωση των αιμομικτικών, σεξουαλικών και επιθετικών του ενορμήσεων, όπως η άρνηση, η προβολή, η διανοητικοποίηση, ο ασκητισμός κ.ά.

Στη μέση εφηβεία οι ομάδες έχουν γίνει πια μικτές. Το αγόρι συζητά με το κορίτσι, μοιράζονται τα συναισθήματά τους, έρχονται σε σεξουαλική επαφή αρκετά όμως αδέξια και χωρίς τρυφερότητα και βρίσκουν παρηγοριά στη σχέση τους για τον αποχωρισμό από τους γονείς τους. Γύρω στα δεκαπέντε, ο σύντροφος που προτιμάται είναι του αντίθετου πια φύλου, αλλά δεν εκτιμάται ακόμα σαν ιδιαίτερη οντότητα. Είναι μάλλον ναρκισσιστική προέκταση του εαυτού του εφήβου, θα υπάρξουν ίσως αρκετοί τέτοιοι «έρωτες», έως ότου στην όψιμη εφηβεία ή την ώριμη ηλικία το άτομο γίνει ικανό για ώριμη σχέση, όπου θα αγαπά το άλλο άτομο σαν ξεχωριστό από αυτό.

Προοδευτικά, στοιχεία του ιδεώδους του εγώ ενσωματώνονται στο εγώ του ατόμου και γίνονται χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του. Με τη μεταμόρφωση αυτή του ιδεώδους του εγώ σε εγώ, το άτομο αποκτά τη δική του αίσθηση ταυτότητας από την έκθεση σε ποικίλες κοινωνικές, πολιτισμικές και φυσικά οικογενειακές επιδράσεις. Η ταυτότητα αυτή σύμφωνα με τη θεωρία της ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης του Erikson μπορεί να γίνει σταθερή ή το άτομο λόγω ανεπαρκών διαπροσωπικών, κοινωνικών κτλ. επιδράσεων να παρουσιάσει διάχυση της ταυτότητας του, δηλαδή έλλειψη αίσθησης σταθερού εαυτού και σύγχυση. Με αφορμή την εφηβεία, στην οποία ο Erikson έδωσε ιδιαίτερη έμφαση, σημειώνουμε ότι η θεωρία του της ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης παρουσιάζει την αναπτυξιακή ανέλιξη ενός ατόμου με βάση τις κοινωνικές σχέσεις και την κοινωνική πραγματικότητα. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, οι διαδοχικές χρονολογικές περιόδους από τη γέννηση μέχρι τον θάνατο χαρακτηρίζονται από συγκεκριμένα αναπτυξιακά εγχειρήματα που αφορούν τη διαντίδρασή του ατόμου με το περιβάλλον του, στα οποία το άτομο βρίσκει πετυχημένες ή αποτυχημένες λύσεις. Τα κύρια εγχειρήματα παρουσιαζόμενα ως επιτυχία-αποτυχία και οι αντίστοιχες χρονικές περιόδους/στάδια που αντιστοιχούν σ' αυτά επιδεικνύονται στον Πίνακα 3-1. Σημειώνουμε ότι οι χρονικές περιόδους/στάδια, βρεφική ηλικία, νηπιακή ηλικία, προσχολική ηλικία, σχολική ηλικία, εφηβεία, αντιστοιχούν στο στοματικό, πρωκτικό, φαλλικό στάδιο, λανθάνουσα περίοδο και γεννητικό στάδιο αντίστοιχα, της ψυχοσεξουαλικής ανάπτυξης του Freud.

Η όψιμη εφηβεία είναι η περίοδος όπου το άτομο αντιμετωπίζει πια το μέλλον του. Το αγόρι σκέφτεται κυρίως την επαγγελματική του σταδιοδρομία, ενώ το κορίτσι τη σταδιοδρομία αλλά και τον ρόλο της σαν σύζυγος και μητέρα. Στο τέλος της περιόδου αυτής ο σύντροφος του αντίθετου φύλου γίνεται πια αντιληπτός σαν ξεχωριστό άτομο και ο έρωτας παίρνει μια απόχρωση ηρεμίας, αφοσίωσης και εκτίμησης. Η πραγματικότητα αντικαθιστά τη φαντασία και τον άκρατο ιδεαλισμό και ο έφηβος εισέρχεται στην υπευθυνότητα της ώριμης ηλικίας.

Η μη ικανοποιητική επίλυση των αναπτυξιακών κρίσεων που λαμβάνουν χώρα κατά την αποκρυστάλλωση των βασικών δομικών στοιχείων της ταυτότητας περιπλέκει τη μετάβαση και την προσαρμογή στα επόμενα εξελικτικά στάδια (π.χ. δημιουργείται μια κατάσταση παρατεταμένης εφηβείας).

Τα επόμενα εξελικτικά στάδια του κύκλου ζωής περιλαμβάνουν:

Ωριμη ηλικία

Την πρώιμη φάση της ενήλικης ζωής (20ό-40ό έτος), κατά την οποία ο βασικός αναπτυξιακός στόχος είναι η ανάπτυξη σχέσης αγάπης με τον ερωτικό σύντροφο, η οποία να χαρακτηρίζεται από οικειότητα και αμοιβαιότητα, ενάντια στην ενδεχόμενη απομόνωση που δημιουργείται στην περίπτωση που άλυτες ψυχολογικές συγκρούσεις προκαλούν δυσκολίες στην επίτευξη της προσωπικής και βαθιάς δέσμησης με έναν άλλον άνθρωπο.

Είναι η ηλικία που χαρακτηρίζεται από την ικανότητα του ατόμου να μοιράζεται με τους άλλους, να ανήκει στην κοινωνική ομάδα χωρίς να απειλείται ή να χάνει την αίσθηση της προσωπικής του ταυτότητας, να αναπτύσσει έναν ξεκάθαρο ρόλο, μια ξεκάθαρη λειτουργία και ένα ξεκάθαρο κοινωνικό επίπεδο, να δίνει και να παίρνει αναγνώριση εξίσου.

Το εγώ του ώριμου ατόμου χαρακτηρίζεται από τις εξής λειτουργίες: 1) Αναβάλλει τη δράση ως ότου σχηματίσει την ολοκληρωμένη εσωτερική αναπαράσταση της εκτέλεσης και των συνεπειών της. 2) Δίνει στο άτομο πλήρη και σταθερή προσωπική ταυτότητα. 3) Έχει σταθερή αίσθηση πραγματικότητας. 4) Αντέχει το άγχος, την ένταση και τις απογοητεύσεις της καθημερινής ζωής. 5) Δίνει στο άτομο την ικανότητα ν' αγαπά και να έρχεται σε σεξουαλική επαφή, να εργάζεται και να διασκεδάζει. 6) Μπορεί να εγκαταλείπει συνειδητά την πραγματικότητα και να αφήνεται στην ονειροπόληση και τη φαντασία, απ' όπου γεννιέται η ανακάλυψη, η εφευρετικότητα και η τέχνη.

Τη μέση φάση της ενήλικης ζωής (40ό-60ό έτος), κατά την οποία ο κύριος αναπτυξιακός στόχος είναι η ανάπτυξη της ικανότητας για προσφορά (π.χ. μέσα από τη φροντίδα των παιδιών ή άλλων ανθρώπων), ενάντια στη στασιμότητα που δημιουργείται στην περίπτωση που υπέρμετρα αισθήματα εγωκεντρισμού αποτρέπουν τη διεύρυνση της παραγωγικότητας και της δημιουργικότητας μέσα από τη σχέση με άλλα άτομα.

Σημασία έχει και η **μέση ηλικία**, σαν υποπερίοδος της ώριμης ηλικίας (μεταξύ 35 με 40 και 60 με 65 ετών) στην οποία το άτομο ερχόμενο σ' επαφή με τον μελλοντικό θάνατο του (ενώ μέχρι την ηλικία αυτή τον είχε «ξεχάσει») κάνει απογραφή της ζωής του και σε θετική αξιολόγηση εμπνέει τη δραστηριότητα και δημιουργικότητα του, ενώ σε αρνητική αξιολόγηση αντιδρά ενδεχομένως αρνητικά, π.χ. με κατάθλιψη, εξωσυζυγικές περιπέτειες κτλ.

Γηρατειά

Η όψιμη φάση της ενήλικης ζωής, κατά την οποία ο κύριος αναπτυξιακός στόχος είναι η ανάπτυξη του αισθήματος ακεραιότητας μέσα από τη διαμόρφωση μιας αίσθησης αξίας και ενός ουσιαστικού νοήματος αναφορικά με την πορεία ζωής του ατόμου, ενάντια στην απόγνωση που ενδεχομένως επιφέρει η μη αποδοχή του εαυτού και η αρνητική αξιολόγηση της προσωπικής του πορείας ζωής. Ο κάθε άνθρωπος είναι ξεχωριστός και μοναδικός. Ο κύκλος ζωής και τα αναπτυξιακά στάδια αποτελούν μόνο ένα σχήμα μέσα από το οποίο μπορούν να προσδιοριστούν οι βασικές παράμετροι της εξελικτικής του πορείας. Μέσα στον κάθε άνθρωπο ενυπάρχει εν δυνάμει η δυνατότητα για ανάπτυξη και εξέλιξη καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του. Η ουσιαστική ικανοποίηση ενσταλάζεται μέσα μας ως αποτέλεσμα της συνεχούς προσπάθειάς μας για αυτεπίγνωση, αυτοαποδοχή και αυτοπραγμάτωση. Μέσω της διαδικασίας αυτής μπορούμε να αναπτύξουμε την ικανότητα να διαμορφώνουμε την ύπαρξή μας κατά προαίρεση, τη δυνατότητα να διατηρούμε την κατάλληλη ισορροπία μεταξύ αυτάρκειας και αλληλεξάρτησης και την αποφασιστικότητα να διευρύνουμε διαρκώς την προσαρμοστική μας λειτουργικότητα για να αντιμετωπίσουμε τα καθήκοντα και τις αντιξοότητες της ζωής.

Τα γηρατεία χαρακτηρίζονται από την προοδευτική έκπτωση των λειτουργιών του ατόμου και την ανάγκη προσαρμογής στους περιορισμούς που συνεπάγονται. Μια καλή προσαρμογή του ατόμου, όμως, σημαίνει ενεργό σεξουαλική ζωή, δραστηριότητα και δημιουργικότητα μέχρι τα βαθιά γεράματα. Ιδιαίτερα σημαντική εξελικτικά είναι η ανάγκη εξοικείωσης του ατόμου με τον θάνατο του, η οποία αρχίζει γύρω στα εννιά, μετά απωθείται, επανεμφανίζεται όπως είδαμε στην τέταρτη δεκαετία και αντιμετωπίζεται σαν αναπόφευκτη πραγματικότητα στα γηρατεία.

1.10.3. Κληρονομικότητα-περιβάλλον: παράγοντες διαμόρφωσης προσωπικότητας

Το θέμα των «επιδράσεων της κληρονομικότητας και του περιβάλλοντος στη διαμόρφωση της προσωπικότητας» είναι από τα βασικότερα και σοβαρότερα θέματα της ψυχολογίας⁷⁰. Μάλιστα είναι θέμα σύνδεσης ψυχολογίας και βιολογίας, αλλά και ζωολογίας και ιατρικής, αλλά ακόμη και παιδαγωγικής και κοινωνιολογίας.

Από πολλές έρευνες έχει βεβαιωθεί ότι τα ψυχικά βιώματα και η συμπεριφορά του ανθρώπου βρίσκονται σε συνεχή αλλαγή. Πρόκειται για μια δυναμική διαδικασία. Η δυναμικότητα αυτή είναι κύριο γνώρισμα της προσωπικότητας. Παρά τη δυναμικότητα αυτή το ίδιο άτομο συμπεριφέρεται - κάτω απ' τις ίδιες συνθήκες - συνήθως όμοια ή παρόμοια. Το σύνολο των συνηθειών, των σκοπών, των κινήτρων και των ψυχικών στάσεων παραμένει σχετικά σταθερό. Και η σταθερότητα είναι βασικό γνώρισμα της έννοιας του χαρακτήρα σε σχέση με τις πρώτες εμπειρίες του ατόμου. Το σύνολο των παραπάνω στοιχείων αποτελεί τη βάση, τον κορμό της προσωπικότητας.

Με βάση διάφορες απόψεις διεθνώς γνωστών ψυχολόγων (Allport, Rohrercher, Vernon, Guilford, Thomaе, Takura κ.άλ.) η προσωπικότητα θα μπορούσε να οριστεί ως εξής: **Είναι δυναμική και εξελιγμένη, σχετικά σταθερή οργάνωση των ψυχικών κυρίως ιδιοτήτων και τάσεων, που προέρχονται από την όλη πορεία ζωής του ατόμου και καθορίζουν την ιδιαιτερότητα της προσαρμογής του στο εκάστοτε περιβάλλον.**

Η προσωπικότητα είναι έννοια που έχει καθαρά και αποκλειστικά ανθρώπινη αναφορά σε αντιδιαστολή δηλ. προς τα ζώα, και είναι περιεκτικότερη απ' ότι η έννοια της ατομικότητας και του χαρακτήρα.

Ας δούμε όμως πώς δημιουργείται ή αναπτύσσεται αυτή η προσωπικότητα. Αρκετά γενικά και απλουστευμένα μπορούμε να πούμε πως η προσωπικότητα διαμορφώνεται σε συνεχή δυναμική αλληλεπίδραση του ανθρώπου με το περιβάλλον του. Αυτή η δυναμική αλληλεπίδραση είναι τόσο σύνθετη και ποικίλη, ώστε με βάση αυτή ακριβώς εξηγούνται και οι ποικίλες ατομικές διαφορές⁷¹. Έτσι, έχουν διαμορφωθεί στην επιστήμη δυο μονομερείς θεωρίες:

⁷⁰ Την ψυχολογία ενδιαφέρει κυρίως η ψυχική σημασία της κληρονομικότητας και των επιδράσεων του περιβάλλοντος.

⁷¹ Για να αποφεύγεται η απλούστευση του θέματος γίνεται κατονομασία δυο παραγόντων με τους όρους «κληρονομικότητα - περιβάλλον» και γίνεται συγκεκριμένα λόγος για δυο σύνθετα αίτια εξέλιξης, του κληρονομημένου εξοπλισμού και των περιβαλλοντικών επιδράσεων, στα οποία και αποδίδονται οι ατομικές διαφορές. Συμβατικά λοιπόν θα γίνεται λόγος για «Κληρονομικότητα και περιβάλλον» στα παρακάτω.

1. Της κληρονομικότητας⁷², που αποδίδει αποφασιστική σημασία στους γενετικούς παράγοντες⁷³ και
2. του περιβάλλοντος⁷⁴, που εξαρτά την εξέλιξη και συμπεριφορά του ατόμου απόλυτα από το περιβάλλον.

Στην πρώτη ανήκουν οι ρατσιστές και οι συντηρητικοί πολιτικοί. Και βέβαια η θεωρία αυτή εξυπηρετεί τους σκοπούς τους, δηλ. την απομόνωση ανεπιθύμητων και τη διατήρηση των προνομίων τους, του «κατεστημένου». Στη δεύτερη θεωρία ανήκουν κυρίως οι Μπεχεβιοριστές, που αποδίδουν παντοδυναμία στους περιβαλλοντικούς παράγοντες και στην αγωγή. Ο Γερμανός ψυχολόγος W. Stern είχε αποφύγει τα άκρα με τον όρο της «σύγκλισης» των δύο παραγόντων.

Δεν είναι ακριβώς γνωστό πόσο έντονα ενεργούν κάθε φορά οι περιβαλλοντικοί παράγοντες, όπως είναι η αφοσίωση και συμπαράσταση κατά τα πρώτα χρόνια ζωής του παιδιού, οι ερεθισμοί στην παιδική ηλικία, οι παράγοντες διατροφής, η νοημοσύνη των ατόμων που παρακολουθούν το παιδί, οι οικογενειακές σχέσεις, η μόρφωση, η κοινωνικοοικονομική κατάσταση κτλ. Και τούτο, γιατί οι εμπειρικές συγκρίσεις των επιδράσεων διαφόρων περιβαλλόντων προϋποθέτουν συστηματική παραλλαγή των όρων του περιβάλλοντος, που κατά κανόνα στον άνθρωπο μόλις μπορεί να είναι δυνατή. Έτσι τα γνωρίσματα της προσωπικότητας - σε προκαθορισμένα γενετικά πλαίσια - μπορούν να εξαρτώνται σε διαφορετικό βαθμό από περιβαλλοντικές επιδράσεις. Σχετικά σταθερά απέναντι στο περιβάλλον είναι π.χ. το χρώμα των ματιών, το σωματικό ύψος, η βιολογική δραστηριότητα ενός ατόμου. Από το περιβάλλον επηρεάζονται συνήθως το βάρος του σώματος, η σωματική επιτηδειότητα, η γλώσσα ως κώδικας.

Από τα παραπάνω είναι φανερό ότι γενετικοί παράγοντες πολλαπλασιάζονται με περιβαλλοντικούς παράγοντες και το αποτέλεσμα βρίσκεται πάλι σε σχέση πολλαπλασιασμού με τον παράγοντα χρόνο ως ατομικό σημείο εξέλιξης. Το τελευταίο περιλαμβάνει τις προηγούμενες εκάστοτε εμπειρίες, μάθηση και άσκηση. Το κληρονομικό δυναμικό εκδηλώνεται σε αντίστοιχα καθορισμένα χρονικά - εξελικτικά στάδια. Ο ρόλος της κληρονομικότητας για την ανάπτυξη του οργανισμού πριν

⁷² Θα μπορούσαμε να ορίσουμε την κληρονομικότητα ως το σύνολο των παραγόντων που μεταδίδονται βιολογικά κατά τη σύλληψη (κυρίως ό,τι συνιστά τον εγκέφαλο και το Νευρικό Σύστημα) που επιδρούν στη δομή του σώματος και καθορίζουν το είδος της αντιμετώπισης του περιβάλλοντος. Η κληρονομικότητα ως προς τη σωματική πλευρά είναι αδιαμφισβήτητη. Αλλά και ως προς την ψυχική-πνευματική πλευρά υπάρχει κάποιος κληρονομικός προκαθορισμός. Γενικά φαίνεται να γίνεται αποδεκτή η άποψη ότι κληρονομούνται μόνο βασικές ψυχικές ιδιότητες στη λειτουργική τους πλευρά, π.χ. η προσοχή, το συναίσθημα, η βιολογική δραστηριότητα κτλ. και ορισμένοι τρόποι αντίδρασης που σχετίζονται με τις λειτουργίες αυτές.

⁷³ Από άποψη βιολογική επισημαίνεται ότι τα γονίδια, οι κληρονομικές μονάδες, είναι φορείς γενετικών πληροφοριών. Ο συνολικός αριθμός των ανθρώπινων γονιδίων, που είναι τοποθετημένα μέσα στον κυτταρικό πυρήνα σε 46 χρωμοσώματα, είναι άγνωστος. Τα γονίδια μπορούν όχι μόνο με το περιβάλλον τους, αλλά επίσης και μεταξύ τους να επιδρούν. Έτσι η διαμόρφωση ενός γνωρίσματος της προσωπικότητας συνήθως καθορίζεται από πολλά γονίδια. Μόνο στην ανάπτυξη του σπουδαίου γνωρίσματος της προσωπικότητας «νοημοσύνη» συμμετέχουν, κατά τους υπολογισμούς αμερικανών ερευνητών, τουλάχιστο 22 γονίδια. Εξάλλου ένας γενετικός παράγοντας μπορεί σύγχρονα να επιδράσει πάνω σε περισσότερα γνωρίσματα. Ακόμη τα γονίδια ως φορείς των γενετικών προϋποθέσεων δεν καθορίζουν άμεσα τη συμπεριφορά, αλλά οι γενετικές βάσεις είναι βάσεις για τις δυνατότητες αντίδρασης και ανάπτυξης του οργανισμού. Συγκεκριμένα τα γονίδια ως γενετικές βάσεις δίνουν στον άνθρωπο την ικανότητα να μιλά, δεν καθορίζουν όμως τι θα πει σε μια ορισμένη περίπτωση. Δηλ. κληρονομούνται μόνο δυνάμεις ή δυνατότητες αντίδρασης, που πρέπει να δραστηριοποιηθούν.

Γενικά οι γενετικές βάσεις αποτελούν βάσεις αυτού που ο άνθρωπος μπορεί να γίνει. Ποια γνωρίσματα της προσωπικότητας θα αναπτυχθούν στην πραγματικότητα, αυτό εξαρτάται πάντοτε από τη συνεργεία των γενετικών και περιστασιακών επιδράσεων, οι οποίες μάλιστα - και αυτό είναι πολύ αξιοπρόσεκτο - δεν προσθέτονται, αλλά συνδυάζονται. Οι γενετικοί παράγοντες οροθετούν τον κύκλο των δυνατοτήτων τι απ' αυτές και πως θα πραγματοποιηθεί, αυτό εξαρτάται από τις περιβαλλοντικές επιδράσεις.

⁷⁴ Το περιβάλλον ορίζεται συνήθως ως σύνολο όλων των καταστάσεων που συμβάλλουν στην ενεργοποίηση ή την τροποποίηση της συμπεριφοράς του ατόμου. Έτσι, περιβάλλον είναι το σύνολο των ερεθισμάτων που επιδρούν πάνω σε ένα ζωντανό οργανισμό από το χρονικό σημείο της ένωσης ωαρίου και σπέρματος μέχρι το θάνατο του ατόμου. Έχει διαπιστωθεί ότι οι πρώτες περιβαλλοντικές επιδράσεις επέρχονται από αντικειμενικές καταστάσεις που δεν έχουν σχέση με γονικές προϋποθέσεις, και γίνονται ήδη κατά την προγεννητική ανάπτυξη, δηλ. στο έμβρυο του αναπτυσσόμενου ανθρώπου.

απ' τη γέννηση είναι βέβαια αδιαμφισβήτητος, χωρίς αυτό πάλι να σημαίνει ότι και το περιβάλλον μένει τελείως αμέτοχο, όπως άλλωστε αναφέρθηκε και παραπάνω. Οι γενετικοί παράγοντες δε σταματούν να επιδρούν και μετά τη γέννηση. Αυτό φαίνεται σε ό,τι ονομάζουμε «ωριμότητα»⁷⁵.

Οι γενετικοί παράγοντες επιδρούν και δείχνονται στη διαδικασία της ωριμότητας. Η ωρίμανση βρίσκεται σε μια άμεση και παράλληλη συνάρτηση με τους γενετικούς παράγοντες, όπως η μάθηση με τους περιβαλλοντικούς. Και είναι γεγονός ότι το περιβάλλον (ως μάθηση) συναρτάται στη συνέχεια άμεσα με το βαθμό ωριμότητας. Συγκεκριμένα, ένα μικρό παιδί δεν μαθαίνει να διαβάζει, αν οι νευρικές και μυϊκές δομές του δεν έχουν αρκετά ωριμάσει, όσο κι αν καθοδηγηθεί και ασκηθεί σ' αυτό. Αλλά και πάλι δε μαθαίνει να διαβάζει, αν αυτές έχουν ωριμάσει, χωρίς όμως αυτό να διδαχθεί και να ασκηθεί στο διάβασμα. Και σ' αυτή την περίπτωση είναι φανερό ότι η δυνατότητα μάθησης της ανάγνωσης είναι μια κληρονομική δυνατότητα στο ανθρώπινο άτομο, που όμως πραγματοποιείται από τις περιβαλλοντικές επιδράσεις. Μάθηση, ωριμότητα, άσκηση και κληρονομικότητα χρειάζεται να συμπέσουν για να υπάρχει αποτέλεσμα που συνιστά κάποια ιδιότητα ή ικανότητα της προσωπικότητας.

Γι' αυτό ο Hebb προχωρεί σε μια κατηγορηματική συγκεκριμενοποίηση των παραγόντων ανάπτυξης, που αξίζει να αναφερθεί εδώ. Και ο ίδιος χαρακτηρίζει την ανάπτυξη της προσωπικότητας ως σύνθετη και πολύπλοκη διαδικασία και διακρίνει τους παράγοντες που παίζουν αποφασιστικό ρόλο στην ανάπτυξη ως εξής:

Είδος επίδρασης (παράγοντες)	Αίτια, τρόπος επίδρασης
1. Γενετικά (σε σχέση με:)	φυσιολογικές επιδράσεις του γονιμοποιημένου ωαρίου.
2. Χημικά, προγεννητικά (σε σχέση με:)	τροφικές και τοξικές επιδράσεις του ενδομήτριου περιβάλλοντος-θερμοκρασία.
3. Χημικά, μεταγεννητικά (σε σχέση με:)	τροφικές και τοξικές επιδράσεις, π.χ. τροφή, νερό, οξυγόνο, φάρμακα κτλ.
4. Αισθητηριακά, σταθερά (σε σχέση με:)	προ-και μεταγεννητικές εμπειρίες, που είναι αναπόφευκτες για όλα τα μέλη του είδους κάτω από «κανονικές» συνθήκες (πρώτες μαθήσεις).
5 Αισθητηριακά, μεταβλητά (σε σχέση με:)	εμπειρίες, που είναι διάφορες για τα διάφορα μέλη του είδους (ύστερες μαθήσεις).
6. Τραυματικά (σε σχέση με:)	φυσικά γεγονότα, που επιφέρουν καταστροφή των σωματικών κυττάρων.

Στη διαδικασία της ανάπτυξης διαπιστώθηκε ότι ισχύουν οι εξής αρχές:

- α) Καμιά ανάπτυξη δεν καθορίζεται αποκλειστικά από ένα παράγοντα και
- β) το περιβάλλον χρειάζεται ως θρεπτικό πλαίσιο να επιδράσει στο γονιμοποιημένο ωάριο για να προκληθεί γέννηση και γενικά συμπεριφορά.

Είναι φανερό ότι οι παράγοντες 1, 2, 3 και 6 αποτελούν τις μεταβλητές της σωματικής δομής, ενώ οι παράγοντες 4 και 5 τις μεταβλητές της εμπειρίας. Ακόμη οι παράγοντες 2-6 αποτελούν τις περιβαλλοντικές μεταβλητές.

⁷⁵ Π.χ. η αλλαγή της φωνής - γίνεται βαθύτερη - στα αγόρια κατά την εφηβεία.

Οι παραπάνω παράγοντες καθορίζουν και την ωριμότητα του ατόμου: Οι παράγοντες 1-3 τη φυσική - σωματική (επίδραση κληρονομικότητας και αύξηση) και οι παράγοντες 1-4 την ψυχική ωριμότητα (επίδραση κληρονομικότητας, αύξησης, πρώτης μάθησης).

Γενικά θεωρείται λάθος η αντιπαράθεση που γίνεται με τη φράση «ή το ένα ή το άλλο». Αυτό φαίνεται ακριβώς στις ψυχοπνευματικές ασθένειες. Σ' αυτές διαπιστώνεται συνεργεία (σύμπραξη) των παραγόντων.

Οι πρώτες ενδείξεις για τη σημασία του παράγοντα της κληρονομικότητας προέρχονται από έρευνες που παρουσίασαν μια μεγάλη συγκεντρωτικότητα σπανίων επιδόσεων (σε καλλιτεχνικό ή επιστημονικό τομέα) ή διαταραχές συμπεριφοράς (εγκληματικότητα, νοητική καθυστέρηση, πνευματικές ασθένειες)⁷⁶.

Η βασική δυσκολία όλων των σχετικών ερευνών βρίσκεται στο ότι κληρονομικότητα και περιβάλλον επιδρούν μόνο πολύ σπάνια ανεξάρτητα το ένα από το άλλο. Και τούτο γιατί οι γονείς δίνουν στα παιδιά τους απ' τη μια μεριά κληρονομικά στοιχεία, απ' την άλλη μεριά αυτοί πάλι διαμορφώνουν και το περιβάλλον μέσα στο οποίο αυτά μεγαλώνουν και διαμορφώνονται. Γι' αυτό δε θα πρέπει να παραβλέπεται το γεγονός ότι κάθε τρόπος συμπεριφοράς και κάθε επίδοση που παρατηρούμε στη σχολική ηλικία σχετίζεται με μια μακρόχρονη διαδικασία εγχάραξης εμπειριών και διαμόρφωσης στο πατρικό σπίτι.

Απ' την άλλη μεριά είναι γεγονός ότι πολλά ταλέντα, πολλοί εφευρέτες και υπερευφυείς προέρχονται από οικογένειες στην γενεαλογική γραμμή των οποίων δε βρέθηκε κανείς να έχει φτάσει στο ίδιο υψηλό επίπεδο επίδοσης και διασημότητας και αυτό είναι θέμα που δεν μπορεί να εξηγήσει η θεωρία της κληρονομικότητας.

Η συνάφεια ανάμεσα στο επίπεδο «ευφυΐας» και στην επίδραση του περιβάλλοντος είναι αναμφίβολη· μάλιστα τονίζεται από πολλούς το ότι η δυνατότητα επίδρασης βρίσκεται σε μεγαλύτερο βαθμό στα πρώτα χρόνια. Έτσι οι ευθύνες των γονιών και κυρίως του σχολείου και της γνήσια δημοκρατικής πολιτείας παίρνουν τεράστιες διαστάσεις σε σχέση με το θέμα των ίσων ευκαιριών αυτές εξασφαλίζουν στο άτομο τις αφορμές και τα θετικά πλαίσια εκδίπλωσης της προσωπικότητας του και κατά συνέπεια της προόδου, αλλά και της συνολικής ανάπτυξης και προόδου μιας κοινωνίας.

1.10.4. Ωριμότητα και κοινωνικοποίηση παιδιών - εφήβων

Η ανάπτυξη της ωριμότητας και η κοινωνικοποίηση⁷⁷ παιδιών και νέων είναι ένα τα πολλά προβλήματα που αντιμετωπίζουν σήμερα οι νέοι. Και είναι γεγονός ότι η αντιμετώπιση των νέων

⁷⁶ Στην οικογένεια του Bach βρέθηκαν π.χ. σε 5 γενεές, 13 δημιουργικοί μουσικοί και στην οικογένεια του Bernoulli σε 3 γενεές, ανάμεσα σε 18 άρρενες συγγενείς, βρέθηκαν 8 σπουδαίοι μαθηματικοί.

⁷⁷ Η κοινωνικοποίηση είναι μια διαδικασία μάθησης που έχει ως κύριο περιεχόμενο της συστήματα αξιών, κοινωνικών κανόνων, μορφών συμπεριφοράς κ.λ.π. Η μορφή αυτή μάθησης πραγματοποιείται μέσα απ' την κοινωνική επαφή και την αλληλεπίδραση και έχει ως αποτέλεσμα την απόκτηση τρόπων σκέψης και δράσης. Το άτομο δηλαδή μέσα σε μια κοινωνία συναναστρέφεται με άλλα άτομα και ομάδες και αναπτύσσει διαπροσωπικές σχέσεις μαζί τους. Κατά την κοινωνική αυτή συναναστροφή έρχεται σε επαφή με τους κοινωνικούς κανόνες και τις κοινωνικές αξίες, τις οποίες και οικειοποιείται από πολύ νωρίς και συνειδητά ή ασυνειδητά διαμορφώνει τη συμπεριφορά του, σύμφωνα με αυτές. Με τη διαδικασία αυτή το άτομο εντάσσεται στο κοινωνικοπολιτιστικό του περιβάλλον και γίνεται ικανό και άξιο να δημιουργεί μέσα σ' αυτό.

Ας δούμε τώρα την κοινωνικοποίηση, όπως λαμβάνει χώρα μέσα στην οικογένεια, που αλλιώς τη λέμε πρωτογενή κοινωνικοποίηση. Παρά τη λειτουργική απώλεια της οικογένειας, ο ρόλος της στη διαμόρφωση εξακολουθεί να είναι σημαντικός, αφού το νεογέννητο δεν είναι σε θέση να διατηρηθεί στη ζωή, ούτε από απλή βιολογική άποψη, χωρίς τη δική της συμπαράσταση και φροντίδα.

από τους ίδιους τους γονείς δεν τους διευκολύνει πάντοτε στην επίλυση των προβλημάτων τους και δεν τους βοηθάει να αναπτυχθούν σωστά και να ωριμάσουν.

Ωριμότητα (όπως έχουμε αναφέρει) είναι η κατάσταση της εξελιγμένης και σταθεροποιημένης σωματικής και ψυχικής πλευράς του ατόμου και ακόμη της ικανότητας για ικανοποίηση των αναγκών και υποχρεώσεων. Με τον όρο «ανάγκες» αναφερόμαστε στην υποκειμενική πλευρά του ατόμου και με τον όρο «υποχρεώσεις» στην κοινωνική του διάσταση.

Θυμίζουμε ότι η σωματική ωριμότητα παρουσιάζεται προς το τέλος της στα κορίτσια γύρω στα 17 και στα αγόρια γύρω στα 18 χρόνια της ηλικίας τους και ολοκληρώνεται απόλυτα στα 21 ή κατά τη γνώμη άλλων στα 24 χρόνια της ηλικίας του ατόμου.

Η ψυχική - νοητική και κυρίως συναισθηματική - ωριμότητα συμπίπτει κανονικά με τη σωματική και χαρακτηρίζεται από το ότι τόσο οι επιδιώξεις όσο και η θέληση έχουν αποκτήσει μια κάποια σταθερότητα. Πέρα απ' αυτά το ώριμο ψυχικά συναισθηματικά άτομο έχει αποκτήσει ακόμη μια σταθερή εικόνα του εαυτού του και των υπαρξιακών προβλημάτων.

Άμεσα συναρτημένη με την ψυχική ωριμότητα είναι και η κοινωνική ωριμότητα του ατόμου, μια τρίτη δηλ. πτυχή της ωριμότητας του. Η αρχή της ολοκλήρωσης και αυτής της πτυχής της ωριμότητας-του ατόμου βρίσκεται στα 17-18 και το τέλος της στα 22-24 χρόνια της ηλικίας.

Η ωριμότητα αυτή σχετίζεται με την αφύπνιση της δημιουργικής τάσης και την αναγνώριση της σημασίας της τάξης στην κοινωνική και πολιτική ζωή και χαρακτηρίζεται από τον οριστικό καθορισμό του σκοπού ή των σκοπών ζωής του ατόμου και ακόμη την ταύτιση του σεξ και της αγάπης στο ίδιο πρόσωπο.

Η κοινωνική ωριμότητα προϋποθέτει τη λήξη της διαδικασίας αποχωρισμού του νέου από τους γονείς του, ένα δηλ. βασικό πρόβλημα της εφηβικής ηλικίας, την είσοδο του ατόμου στο σύνθετο πολιτιστικό περιβάλλον των ενηλίκων και κατά συνέπεια την υπερνίκηση της τάσης, που είναι έντονη κατά την εφηβική -ηλικία, για συμμετοχή και σχηματισμούς διάφορων ομάδων. Και έχει σημασία να διατηρήσουμε στη σκέψη μας ότι οι ομάδες αυτές έχουν το χαρακτήρα άλλοτε φιλίας για ψυχική συμπαράσταση που χρειάζεται ο νέος και άλλοτε διαμαρτυρίας και τυραννικού και ισοπεδωτικού υποπολιτισμού.

Το εξελιγμένο ή αναπτυγμένο σωματικά, ψυχοπνευματικά και κοινωνικά άτομο, είναι ώριμο, όταν είναι ολοκληρωμένο σε μια προσωπική ενιαία οντότητα και είναι έτοιμο για μια θετική δράση μέσα στην κοινωνία και τον εκάστοτε κύκλο πολιτισμού. Με άλλα λόγια, ωριμότητα⁷⁸ σημαίνει απόκτηση των προϋποθέσεων και ικανοτήτων που χρειάζονται για μια συζυγική συμβίωση, για

⁷⁸ Ωριμότητα στη νομική γλώσσα σημαίνει τόσο υπευθυνότητα όσο και ικανότητα καταλογισμού ευθύνης μιας αξιόποινης πράξης. Από νομική άποψη διακρίνονται διάφορες βαθμίδες ωριμότητας. Γενικά στα διάφορα κυρίως ευρωπαϊκά δίκαια το 17ο και σε ορισμένα το 19ο έτος της ηλικίας θεωρούνται ηλικίες πλήρους υπευθυνότητας. Στη γενικότερη νομική αντίληψη ήδη ο 14χρονος έφηβος θεωρείται σύμφωνα με την πνευματική και ηθική του ανάπτυξη αρκετά ώριμος, ώστε να του καταλογιστούν ευθύνες μιας τυχόν αξιόποινης πράξης του, γιατί είναι σε θέση να αναγνωρίσει το άδικο των πράξεων και να πράξει ανάλογα. Γι' αυτό και πρέπει να κατανοεί τη σοβαρότητα κοινωνικο-ηθικών απαιτήσεων. Οπωσδήποτε πάντως ο έφηβος δεν μπορεί να τιμωρηθεί για μια αξιόποινη πράξη του το ίδιο, όπως ένας ενήλικος. Ισχύουν γι' αυτόν ορισμένα ελαφρυντικά της ποινής τα οποία αναγνωρίζονται ή καταλογίζονται ακόμη και στον έφηβο των 18 μέχρι και 21 χρόνων της ηλικίας. Πλήρης ενηλικίωση και κατά συνέπεια πλήρης υπευθυνότητα πράξεων και άσκηση πολιτικών δικαιωμάτων αρχίζει π.χ. στη χώρα μας και στη Δ. Γερμανία με τη συμπλήρωση του 21ου έτους της ηλικίας, στην Ελβετία με-τη συμπλήρωση του 20ού και στην Αν. Γερμανία του 18ου έτους. Ωριμότητα για απόκτηση της δυνατότητας βουλευτικής εκλογής του έχει εκείνος που συμπληρώνει το 25ο έτος και για εκλογή του στη θέση του προέδρου της Δημοκρατίας το 40ό έτος της ηλικίας.

Τα παραπάνω όρια θεσπίστηκαν με βάση επιστημονικές ψυχολογικές κυρίως διαπιστώσεις και εμπειρίες κοινωνικοϊστορικές και φανερώνουν ότι η ωριμότητα στην ψυχο-πνευματική και κυρίως την κοινωνικο-ηθική έννοια της είναι μια διαδικασία ολόκληρης της ζωής του ανθρώπινου ατόμου.

επαγγελματική και πολιτική τοποθέτηση και για αναγνώριση των ικανοτήτων και αδυναμιών χωρίς υπερεκτίμηση ή υποτίμηση τους.

Ορισμένες πτυχές της αναπτύσσονται σε κάποια αλληλοσυνάρτηση⁷⁹ μεταξύ τους και τείνουν στη δυνατή ολοκλήρωση κατά τρόπο παράλληλο με αφετηρία τη σωματική και με διαδοχική συχνά συνάρτηση των άλλων όψεων της ωριμότητας μέχρι την κοινωνικο-ηθική ωριμότητα και την πολιτιστική γενικότερα υπευθυνότητα. Την τελευταία χρειάζεται να έχει το άτομο ως μέλος της κοινωνίας σε στενό, αλλά και σε εθνικό και ακόμη πανανθρώπινο πλαίσιο.

Από τα παραπάνω είναι ακόμη φανερό ότι η ωριμότητα μπορεί να υπάρχει ως μια κατάσταση εξελιγμένων φυσιολογικών καταβολών του ατόμου, και εννοούμε εδώ κυρίως τη σωματική, αλλά στην ψυχοπνευματική και την κοινωνική της διάσταση ποτέ δεν τελειοποιείται. Ποτέ δηλ. δε φτάνει στο σημείο πέρα από το οποίο δεν υπάρχει περιθώριο και νέας ανάπτυξης. Και αυτό είναι ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα του ανθρώπου σε σύγκριση με τα άλλα ζώα. Εδώ ακριβώς φτάνουμε στην έννοια της προσωπικότητας, η οποία σχετίζεται με την εξέλιξη μόνο του ανθρώπου. Το ζώο δεν είναι πρόσωπο και δεν έχει κατά συνέπεια προσωπικότητα.

Έτσι η ωριμότητα στον άνθρωπο είναι η ίδια σχεδόν η ανάπτυξη της προσωπικότητας του. Και αυτό σημαίνει ότι η ωριμότητα έχει ή μπορεί να έχει περιορισμένη αναφορά σε μια και μάλιστα μόνο τη σωματική εξελικτική πορεία του ατόμου, όπως συνήθως δηλώνεται με τις φράσεις «αναπτύχθηκε», «μεγάλωσε», «ωρίμασε το τάδε άτομο» κ.τ.λ., ενώ η προσωπικότητα έχει πάντοτε συνολική αναφορά στο άτομο και κυρίως ως αυτοτελή πνευματική οντότητα.

Στην ανθρώπινη ανάπτυξη και ωριμότητα συμβάλλουν δυο βασικοί παράγοντες: ο εσωγενής παράγοντας που είναι αυτόματος στη λειτουργία του και σχετίζεται με τη ψυχοβιολογική ανάπτυξη του ατόμου (ό,τι ο Αριστοτέλης και ο Driesch ονομάζουν εντελέχεια) και ο εξωγενής παράγοντας της ωριμότητας που σχετίζεται κυρίως με την κοινωνικο-πολιτιστική ανάπτυξη του ατόμου και είναι ό,τι ονομάζουμε αγωγή. Η μάθηση π.χ. της κίνησης του μικρού παιδιού εξαρτάται από την ωριμότητα ορισμένων οργάνων και η ικανότητα της νόησης από την εκάστοτε βαθμίδα ωρίμανσης της νοητικής λειτουργίας που είναι η συμβολική, παραστατική - εποπτική και η τυπική νόηση. Η τελευταία παρουσιάζεται το αργότερο στην αρχή της εφηβικής ηλικίας.

Από τη σχέση αυτών των δύο παραγόντων ή διαδικασιών μάθησης δημιουργούνται αρκετά προβλήματα, αν δεν υπάρξει αρμονία αλληλοσυσχέτισης και επίδρασης, ή έστω αναπλήρωσης, που είναι πάλι ένα είδος εξισορροπημένης σχέσης. Αυτά σημαίνουν ότι είναι δυνατό να παρουσιαστεί κάποια σωματική ή ψυχική επίσπευση ή και αντίθετα καθυστέρηση η οποία και οδηγεί συχνά σε αποκλίσεις και δυσαρμονίες στην ψυχοπνευματική ανάπτυξη και απ' αυτές πάλι σε σοβαρές ενοχλήσεις που αφορούν την κοινωνική προσαρμογή ενός ατόμου. Τότε έχουμε συνήθως το φαινόμενο της σύγκρουσης, η οποία είναι ασφαλώς καθημερινή πραγματικότητα στη ζωή του ανθρώπου τόσο την υποκειμενική - ατομική όσο και την αντικειμενική - κοινωνική. Η σύγκρουση γίνεται πρόβλημα και δημιουργεί και σειρά από προβλήματα άλλα, όταν είναι διαρκής και προς όλες τις κατευθύνσεις. Τότε συνήθως μιλούμε για προβληματικό άτομο, αλλά χρειάζεται προσοχή γιατί δεν είναι οπωσδήποτε και παθολογικό. Κάθε σύγκρουση που δεν έχει αρνητική

⁷⁹ Η αλληλοσυνάρτηση των διαφόρων πτυχών της ωριμότητας του ατόμου φαίνεται κυρίως στα εξής: Η ορμονικά π.χ. καθορισμένη καθυστέρηση μεταξύ της ανάπτυξης του σώματος και της γενετήσιας ωριμότητας στην εφηβική ηλικία δίνει στον άνθρωπο χρόνο για μάθηση και για κοινωνική προσαρμογή ως προϋποθέσεις της πολιτιστικής ανάπτυξης του. Το ίδιο και οι περίοδοι της ανασφάλειας και της δυσαρμονίας σε όλες τις περιοχές, υπηρετούν την ψυχοφυσική εξανθρώπισή του, την απόκτηση της γλωσσικής ικανότητας και την ανάπτυξη των διανθρώπινων σχέσεων. Είναι δηλ. δημιουργικοί παράγοντες της ανθρώπινης εξέλιξης και της ανθρωπολογικής διάρθρωσης του ατόμου.

πορεία και παθολογική ποιότητα, είναι θετική ψυχική εμπειρία, ανήκει στη διαδικασία της ωριμότητας και την ενισχύει αναπτύσσοντας έτσι την προσωπικότητα.

Ας δούμε όμως τι εννοούμε με τον όρο προσωπικότητα. Υπάρχουν πάρα πολλές απόψεις που διαφοροποιούν την έννοια της προσωπικότητας σε ένα ή περισσότερα χαρακτηριστικά γνώρισμα. Ο Allport παρουσίασε 50 ορισμούς της προσωπικότητας. Συνδυάζοντας τους ορισμούς των επικρατέστερων στο διεθνή χώρο ψυχολόγων θα μπορούσαμε να δώσουμε τον εξής ορισμό της προσωπικότητας: **Είναι δυναμική και εξελιγμένη, σχετικά σταθερή οργάνωση των ψυχικών κυρίως ιδιοτήτων και τάσεων, που προέρχονται από την όλη πορεία ζωής του ατόμου και καθορίζουν την ιδιαιτερότητα της προσαρμογής του στο εκάστοτε περιβάλλον.**

Περιλαμβάνει δηλ. τις έννοιες του χαρακτήρα και της ατομικότητας και διακρίνεται από αυτές κυρίως στο ότι στην προσωπικότητα τονίζεται η εσωτερική δυναμική οργάνωση του ατόμου, αποτέλεσμα της οποίας είναι συνήθως η (επιτυχής) προσαρμογή στο περιβάλλον⁸⁰. Στις ιδιότητες της προσωπικότητας ανήκουν τόσο οι ικανότητες, οι ορμές, τα ενδιαφέροντα, ο ρυθμός και η ένταση της ψυχικής ζωής όσο και οι τάσεις αντίδρασης και προσαρμογής του ατόμου στο περιβάλλον, όπως είναι η εσωστρέφεια - εξωστρέφεια, η συναισθηματική αστάθεια ή σταθερότητα, η δραστηριότητα, η ανθεκτικότητα, η κοινωνικότητα ή αδιαφορία κ.τ.λ.

Η ωρίμανση της προσωπικότητας αρχίζει ήδη από την πρώτη παιδική ηλικία και αυτό δεν πρέπει να παραγνωρίζεται από τους γονείς και τους εκπαιδευτικούς. Στην εξέλιξη του προς την ωριμότητα το άτομο αποκτά ακριβώς πολλές από τις παραπάνω ιδιότητες και τάσεις και μάλιστα σε διάφορο βαθμό, πράγμα άλλωστε που δημιουργεί και τις λεγόμενες ατομικές διαφορές, οι οποίες είναι κανόνας ζωής και κατά συνέπεια η ψυχολογική βάση δημοκρατικής συμπεριφοράς. Μέχρι που να καταλήξει ο νέος άνθρωπος σε μια σταθερή κατά το δυνατό μορφή και σύνθεση αυτών των ιδιοτήτων και τάσεων του, περνά από ποικίλες φάσεις ψυχικής αλλαγής και αναδόμησης της προσωπικότητας του. Οι ψυχικές αυτές αλλαγές είναι φυσιολογικό γνώρισμα της εφηβικής ηλικίας κατά την οποία άλλωστε και διαμορφώνεται πληρέστερα η προσωπικότητα του ατόμου. Στην ηλικία αυτή των 13-18 περίπου χρόνων τα ζητήματα που παρουσιάζονται ως άμεσα σχετικά με την ωριμότητα του ατόμου και από τη ρύθμιση των οποίων εξαρτάται η ωριμότητα του είναι σε γενικές γραμμές τα εξής:

A. Ανεξαρτησία της βούλησης σε μεγαλύτερο βαθμό (απ' ό,τι σε προηγούμενες ηλικίες). Αυτή εκδηλώνεται:

1. Στα σχέδια για το μέλλον και τις επιδιώξεις ή τη θέση σκοπών και την ανάληψη ρόλων και την πραγματοποίηση αξιών.
2. Στην υψηλή ανθεκτικότητα που χρειάζεται ο νέος για να αντιμετωπίσει αντιδράσεις και αρνήσεις του περιβάλλοντος. Γιατί, όπως λέμε χαρακτηριστικά, «η ζωή δεν είναι ρόδινη».
3. Στην απόκτηση ικανότητας κατάλληλης αυτοκριτικής σε ό,τι αφορά τις επιδράσεις, τη διαπίστωση ελλείψεων και ανεπαρκειών. Και ακόμη στην ικανότητα αναγνώρισης της διαφοράς μεταξύ του αντικειμενικού μέτρου επιτυχίας και των ατομικών προσπαθειών, και
4. Στην παραίτηση από την προσδοκία ιδιαίτερης επιείκειας και σύνεσης των άλλων. Γιατί πρέπει να είναι κανείς προετοιμασμένος, να αντιμετωπίσει όχι μόνο αδιαφορία, αλλά ακόμη και αδικία από τους άλλους.

⁸⁰ Σε ψυχοπαθολογικές περιπτώσεις λείπει συνήθως το γνώρισμα της εσωτερικής δυναμικής οργάνωσης ή και της πετυχημένης εξωτερικής προσαρμογής, γι' αυτό η έννοια της προσωπικότητας έχει στην Ψυχοπαθολογία κάποιο συνοδευτικό σχετικό χαρακτηρισμό (π.χ. «ψυχοπαθής» ή «διαλυμένη προσωπικότητα», κ.ά.

B. Αναδιοργάνωση της προσωπικότητας με βάση νέες επιδιώξεις περισσότερο ρεαλιστικές. Σε αυτό τον κύκλο προβλημάτων ανήκουν:

1. Η αύξηση της ανάγκης για απόκτηση των αναγκαίων, που σχετίζεται με τον επαγγελματικό προσανατολισμό και την εξεύρεση εργασίας.
2. Υψηλότερο επίπεδο αυτοεπιδιώξεων, δηλ. να γίνει καλύτερος ως άνθρωπος με την έννοια της προσωπικότητας, και
3. Υψηλότερος βαθμός αυτοεκτίμησης, δηλ. να πειστεί ο ίδιος ότι είναι κάποιος και αξίζει ως άτομο.

Γ. Μακροπρόθεσμοι σκοποί απόκτησης κάποιας κοινωνικής θέσης αντίθετα προς τις τάσεις για «μικρο-ικανοποιήσεις», όπως αυτές παρουσιάζονται σε προηγούμενες βαθμίδες εξέλιξης. Τέτοιοι σκοποί τίθενται συνήθως προς το τέλος της εφηβικής ηλικίας.

Δ. Μεγαλύτερη ανεξαρτησία στη δράση, που αν του την αρνούνται οι γονείς δε διστάζει σε μερικές περιπτώσεις να φύγει τελείως από το σπίτι, και

E. Ανάπτυξη ηθικής υπευθυνότητας σε κοινωνική βάση και διάσταση.

Σημειώσαμε πιο πάνω ότι η ανάπτυξη της προσωπικότητας αρχίζει από την πρώτη παιδική ηλικία. Στην παιδική ηλικία το άτομο αποκτά τις ποιοτικές όψεις ή βάσεις της ωριμότητας της προσωπικότητας που είναι πρωταρχικές για τη διατήρηση του ατόμου και του πολιτισμού. Γι' αυτό και η εκπαίδευση αυτής της ηλικίας λέγεται στοιχειώδης.

Στην εφηβική ηλικία αποκτά κυρίως τους τρόπους και τις ικανότητες της συμπεριφοράς που συνδέονται με την αυτονομία της βούλησης και την απόκτηση κάποιου κοινωνικού χώρου ή κάποιας θέσης του στην κοινωνία. Είναι λοιπόν φανερό ότι ένα μεγάλο μέρος της ανάπτυξης της προσωπικότητας που είναι αναγκαίο για την ωριμότητα του ατόμου πραγματοποιείται πριν την εφηβική ηλικία. Έτσι εξηγείται και το γεγονός ότι μερικές φορές οι γονείς διαπιστώνουν ότι τα παιδιά τους δεν είναι αυτά που θα ήθελαν ή που περίμεναν να είναι.

Στα παραπάνω θέματα και προβλήματα που έχει να αντιμετωπίσει ο νέος κατά την εφηβική ηλικία από τη ρύθμιση των οποίων εξαρτάται, όπως είπαμε ήδη, και η ωριμότητα του, παίζει ασφαλώς σημαντικότερο ρόλο το είδος, η ποιότητα της αγωγής του, και μάλιστα όχι μόνο στην εφηβική, αλλά και στην παιδική του ηλικία. Η αγωγή σε σχέση με την ωριμότητα της προσωπικότητας είναι θέμα κυρίως της οικογένειας και ελάχιστα του σχολείου ως παιδευτικού και κοινωνικού οργανισμού. Μάλιστα όσο προχωρεί το άτομο σε ανώτερες βαθμίδες εκπαίδευσης τόσο και μειώνονται οι δυνατότητες επίδρασης τους στη δομή και την ποιότητα της προσωπικότητας.

Ισχυρίζονται αρκετοί γονείς και εκπαιδευτικοί ότι κάθε εξωτερική πίεση και γενικά αυστηρότητα στην αγωγή του παιδιού και του νέου γενικά είναι, αν όχι πάντοτε επικίνδυνη για δημιουργία συμπλεγμάτων φοβίας κ.τ.λ., περιττή και ανόητη. Γιατί το λιγότερο που κάνει είναι να προκαλεί το πείσμα και την άρνηση. Όμως από την άλλη πλευρά η απόλυτα υποχωρητική στάση στις επιθυμίες του ατόμου εξουδετερώνει βέβαια την άρνηση, αλλά εμποδίζει και την άσκηση στις προβληματικές πτυχές της ζωής και κατά συνέπεια την ωριμότητα. Παράδειγμα είναι η μαλθακότητα του χαρακτήρα των «καλομαθημένων παιδιών», που στην ουσία είναι κακομαθημένα! Οι νέοι αυτού του τρόπου αγωγής δεν έχουν αναπτύξει υπεύθυνη συμπεριφορά, δεν μπορεί να είναι εύκολα ρεαλιστές και δεν έχουν ωριμάσει αναπτύσσοντας θέληση και δυναμισμό για να υπερνικήσουν τις αρνητικές όψεις της ζωής. Στην εφηβική πάντως ηλικία κάθε μορφή αγωγής με αμοιβή και τιμωρία πρέπει να έχει αντικατασταθεί με την αυτοπειθαρχία, η οποία ασφαλώς δεν μπορεί να αναπτυχθεί άμεσα και μαγικά. Χρειάζεται να έχει προηγηθεί ακόμη και στην παιδική ηλικία μια σειρά σχετικών διαδικασιών συμπεριφοράς στις σχέσεις του παιδιού με τους ενηλίκους. Αυτοπειθαρχία πάντως

σημαίνει αυτόματο αυτοπεριορισμό της ικανοποίησης των ατομικών επιθυμιών, αν αυτή πρόκειται να γίνει σε βάρος άλλων ανωτέρων ατομικών τάσεων ή άλλων ατόμων. Οι γονείς πρώτοι και οι δάσκαλοι έπειτα θα πρέπει να έχουν επιτύχει να αντιληφθεί το παιδί ότι δεν μπορεί να σκέφτεται πάντοτε το δικό του στενό συμφέρον, αλλά έχει καθήκοντα και έναντι των άλλων. Έτσι δημιουργείται η συνείδηση κοινωνικής υπευθυνότητας και κοινωνικά παραδεκτής συμπεριφοράς. Στο δικό μας και γενικότερα τον ευρωπαϊκό πολιτιστικό κύκλο η αγωγή κοινωνικής συνείδησης γίνεται συνήθως με επίκληση των γονιών στα παιδιά ότι η κακή τους συμπεριφορά μειώνει τους ίδιους τους γονείς στα μάτια των γειτόνων και της κοινωνίας. Αυτό όμως δεν ευκολύνει την ωριμότητα στον τομέα αυτό.

Μια σχετική αξιωματική δυσκολία στην ωριμότητα του σημερινού νέου είναι και το γεγονός ότι στη σύγχρονη βιομηχανική ζωή έχει δημιουργηθεί μια αποξένωση μεταξύ γονιών και παιδιών. Στις σύγχρονες κοινωνίες των πόλεων τα παιδιά έχουν λίγες ευκαιρίες να ασκούν την αυτοτέλεια, την υπευθυνότητα και την ταύτιση τους με τους ενήλικους, γιατί ζουν ακριβώς χωριστά από τους γονείς ή λίγο χρόνο μαζί με τους γονείς ή μαζί με τους γονείς αλλά προσηλωμένα στην τηλεόραση με τα ποικίλα και αντιφατικά πρότυπα.

Γενικά οι γονείς και το οικογενειακό περιβάλλον συμβάλλουν ή ενισχύουν τη διαδικασία ωριμότητας, όταν:

- α) ενδιαφέρονται για τα παιδιά τους χωρίς να ανησυχούν τουλάχιστο ιδιαίτερα και φανερά γι' αυτά·
- β) δεν αρνούνται την ικανοποίηση των επιθυμιών των παιδιών, αλλά ούτε και υποχωρούν σε κάθε τους επιθυμία·
- γ) ξέρουν να εκτιμούν σωστά και να αναγνωρίζουν τις ικανότητες των παιδιών τους·
- δ) δημιουργούν ευκαιρίες για άσκηση της πρωτοβουλίας των παιδιών και ευκαιρίες για δημιουργία σχέσεων και σύνδεσης τους με πρόσωπα ή ομάδες έξω από το πατρικό σπίτι και
- ε) σε περίπτωση λαθών των νέων αφήνουν κατά μέρος τις επικρίσεις και τους βοηθούν με φιλικό τρόπο και κατάλληλες αφορμές να αναπτύξουν αυτοκριτική και αυτοέλεγχο.

Το τελευταίο έχει ιδιαίτερη σημασία, γιατί είναι γεγονός ότι μαθαίνει κανείς καλύτερα από τα λάθη του, αφού έχει κάνει κάποια εκλογή ή κάποιο σχέδιο ή έχει πάρει κάποια απόφαση ο ίδιος. Πρόκειται εδώ για τη μεγάλη σημασία της άμεσης εμπειρίας ως παράγοντα ωριμότητας του ατόμου⁸¹.

Τέλος έχει διαπιστωθεί ότι ασταθείς σχέσεις των γονιών μεταξύ τους ή έναντι των παιδιών τους ή ασυμφωνία στον τρόπο αντιμετώπισης τους οδηγεί σε ακραία, χωρίς μέτρο, συμπεριφορά των νέων και μάλιστα με τις εξής βασικές μορφές: Απορρίπτουν απόλυτα τους γονείς και γίνονται πολύ επικίνδυνα αυτόνομοι, οπότε προκαλούν συνήθως αντίδραση στους γονείς και συναισθήματα ενοχής - συνήθως υποσυνείδητα - στους εαυτούς τους. Ή παραμένουν απόλυτα εξαρτημένα και υποταγμένα άτομα, οπότε και χάνουν στα μάτια των γονιών τους και των συνομηλίκων τους το πρόσωπο τους, την αυτοτέλεια τους και νιώθουν ανεπάρκεια, γιατί δεν πετυχαίνουν να

⁸¹ Τη σχέση παιδιών ή νέων και γονιών ως προς την ελευθερία και τη χειραφέτηση χαρακτηρίζει μια αμφίροπη συμπεριφορά των γονιών. Γιατί φοβούνται την ενδεχόμενη απώλεια της αγάπης που παρουσιάζεται με το σπάσιμο των συνθηκών της εξάρτησης του νέου. Η χειραφέτηση απαιτεί πολλές θυσίες από την πλευρά των γονιών. Χρειάζεται να παραιτηθούν από την τάση να αρέσκονται στον αυθεντικό τους ρόλο, να μάθουν να υπομένουν και να επιφυλάσσονται, γιατί αυτοί οι τρόποι συμπεριφοράς είναι απαραίτητοι για να αναπτυχθεί στον νέο η ικανότητα της υπευθυνότητας και του αυτοκαθορισμού του. Και είναι σωστό γενικά ότι ασυνέπεια και αμφιταλάντευση στη συμπεριφορά των γονιών έχουν ως συνέπεια σύγχυση και καθυστέρηση στην ωριμότητα των νέων. Το ίδιο και τα συναισθήματα και οι τάσεις ανταγωνισμού μεταξύ των γονιών, προκαλούν σύγχυση και καθυστερούν την πρόοδο της ωριμότητας.

δημιουργήσουν δικό τους χώρο κυριαρχίας· έτσι αναπτύσσουν κατά κανόνα συναισθήματα εχθρότητας και αντίδρασης έναντι των γονιών και γενικότερα έναντι των ενηλίκων και της κοινωνίας.

Εκτός από τον οικογενειακό παράγοντα ωριμότητας έχουμε και τον πολιτιστικό παράγοντα.

Είναι γεγονός ότι ο πολιτισμός περιπλέκει και επιμηκύνει χρονικά τη διαδικασία της ψυχικής και κοινωνικής ανάπτυξης. Και μάλιστα όσο πιο πολύπλοκος είναι ο πολιτισμός, οι απαιτήσεις και οι επιθυμίες στον τρόπο ζωής μας, τόσο περισσότερο χρόνο χρειάζεται η ψυχική ανάπτυξη και η ωριμότητα.

Η οργανωμένη μας κοινωνία έχει, εκτός από τα παραπάνω, δημιουργήσει ένα σύστημα προσδοκιών στις οποίες πρέπει ο νέος να προσαρμόσει τη συμπεριφορά του για να αναγνωριστεί. Η ίδια λοιπόν η κοινωνία απαιτεί έμμεσα ή άμεσα κάποια προετοιμασία και ορισμένα τεκμήρια της (διπλώματα κτλ.) για να δεχτεί και να ανεχτεί το νέο στους κόλπους της. Και προβάλλεται βέβαια συχνά ως δικαιολογία ότι σε απροσάρμοστους και επαναστατικούς νέους πως είναι δυνατό να δώσει κανείς δουλειά και να εμπιστευτεί σοβαρές θέσεις.

Με βάση τα παραπάνω, αντιλαμβάνεται κανείς ότι δεν είναι καθόλου τυχαία τα όσα λέγονται για το «κατεστημένο» από τους νέους που σχετίζεται με τη νοοτροπία των ενηλίκων να φρουρούν τα κεκτημένα τους. Οπότε και οι διαμαρτυρίες, οι ποικίλες αντιδράσεις των νέων, παίρνουν φυσιολογικά, από άποψη ψυχολογική και κοινωνιολογική τη θέση τους. Έτσι, η ασυνέπεια αυτή και η υποκρισία των ενηλίκων συμβάλλει ακόμη πιο πολύ στην καθυστέρηση της ωριμότητας και της προσαρμογής των νέων, γιατί τους κάνει να αντιδρούν εντονότερα έναντι των ενηλίκων και να τους απορρίπτουν και εκεί που αντικειμενικά οι ενήλικοι έχουν δίκαιο. Και ταιριάζουν εδώ απόλυτα τα λόγια του Ρώσου επαναστάτη του 19ου αι. Herten στο στόμα των νέων απέναντι στους ενηλίκους: «Ήσασταν υποκριτές, θα είμαστε κυνικοί. Μιλούσατε σαν ηθικολόγοι, θα μιλούμε χωρίς ηθική. Ήσασταν ευγενείς προς τους ανωτέρους σας, αγενείς προς τους κατωτέρους. Θα είμαστε αγενείς προς όλους. Υποκύπτετε χωρίς να αισθάνεστε σεβασμό, εμείς θα σπρώχνουμε και θα παραγκωνίζουμε χωρίς να ζητούμε συγγνώμη».

Απ' όλα τα παραπάνω είναι φανερό ότι κανένας δεν έχει το δικαίωμα να κατηγορεί τους νέους γενικά ή να τους ονομάζει «αλήτες» και ό,τι σχετικό και να τους κατακρίνει καταδικαστικά για μια προβληματική ή ανάρμοστη και ανεπίτρεπτη συμπεριφορά τους. Όχι μόνο γιατί οι νέοι είναι οι τελευταίοι, όπως αποδειχνεται, που φταίνε για ό,τι «ανάρμοστο» κάνουν, αλλά και για έναν ακόμη λόγο: Γιατί υπάρχει πάντοτε για την νεανική ψυχή πολύ περιθώριο θετικής εξέλιξης και του πιο αξιοκατάκριτου ίσως για τη συμπεριφορά του νέου. Αυτό ακριβώς σημαίνει ότι υπάρχει επίσης αρκετό περιθώριο προληπτικής δράσης κάθε γονιού και υπεύθυνου για την ανάπτυξη και ωριμότητα των νέων.

Και χρειάζεται, νομίζουμε, να τονιστεί ότι κάθε γονιός και υπεύθυνος για την αγωγή των νέων και την κοινωνικοποίησή τους χρειάζεται να έχει πάντα υπόψη του δυο βασικότερες, κατά τη γνώμη μας, διαπιστώσεις:

1. Ότι η προσωπικότητα των παιδιών και γενικά των νέων αναπτύσσεται ομαλότερα και γρηγορότερα όσο πιο νωρίς την αναγνωρίζουμε και τη σεβόμαστε, και
2. ότι δεν μπορούμε να ζητούμε στη συμπεριφορά των νέων ό,τι δεν τους προσφέρουμε ως πρότυπα στη δική μας συμπεριφορά⁸².

⁸² Κατηγορηματικός είναι στη διαπίστωση τον ο κλασικός φιλόλογος, καθηγητής Φ. Κακριδής, όταν θέτει το τραγικό ερώτημα: «Πότε την είπαμε την αλήθεια στους νέους και δεν τη σεβάστηκαν:».

Τέλος, ένα βασικό γνώρισμα της προσωπικότητας, που ο βαθυστόχαστος ποιητής Goethe την ονομάζει ύψιστο σκοπό της ζωής του ανθρώπου, είναι τα ιδανικά και οι καθαρά ανθρώπινες τάσεις για δικαιοσύνη και ελευθερία. Και η υπηρεσία των αξιών αυτών της ανθρώπινης ζωής είναι απόδειξη ανθρώπινης ωριμότητας της προσωπικότητας του νέου. Γιατί η στέρηση της ελευθερίας και η αδικία εμπλέκει σε φαύλο κύκλο που περιλαμβάνει συνήθως και αυτούς που τις ασκούν σε βάρος άλλων και αποτελεί, γι' αυτούς που τις δέχονται αδιαμαρτύρητα, απόδειξη ότι παύουν να είναι πρόσωπα και γίνονται υποζύγια. Αντίθετα ο αγώνας κάθε νέου για την δικαιοσύνη και την ελευθερία είναι απόδειξη βαθιάς ανθρώπινης ωριμότητας τους. Ένας τέτοιος αγώνας κρατά και τον πιο ηλικιωμένο ακμαίο και νέο στην ψυχή ως άνθρωπο. Μια τέτοια ωριμότητα χρειάζεται κάθε νέος και μια τέτοια νεότητα κάθε ώριμος⁸³ για να μπορεί να παραμένει άνθρωπος: Την ωριμότητα να ξέρει να αγωνίζεται με ενθουσιασμό και αυταπάρνηση για τις ανθρώπινες αξίες που συνοψίζονται όλες στη δικαιοσύνη και την ελευθερία.

1.10.5. Η ανάπτυξη της προσωπικότητας του μαθητή

Θα καταβληθεί προσπάθεια να επισημανθούν κυρίως από ψυχολογική και παιδαγωγική άποψη μόνο μερικές πλευρές του που έχουν σημασία ιδιαίτερη σχετικά με την στάση των γονέων και εκπαιδευτικών απέναντι στο νέο.

Προσωπικότητα είναι από άποψη ψυχολογική το κάθε άτομο, μόλις αρχίσει να διακρίνει τον εαυτό του από τα άλλα άτομα, από τα άλλα μέλη της κοινωνίας, μόλις αρχίσει να χρησιμοποιεί το «εγώ» του συνειδητά και να διακρίνει τον εαυτό του από τα άλλα «εγώ». Αυτό συμβαίνει στην ηλικία των 3 και το αργότερο 4 ετών. Δεν είναι όμως ακόμη στην ηλικία αυτή αναπτυγμένη η προσωπικότητα του ατόμου, αντίθετα προς την ατομικότητα του που υπάρχει από τη στιγμή που γεννιέται ο άνθρωπος. Η προσωπικότητα προϋποθέτει μια διαδικασία ανάπτυξης, δεν είναι αναπτυγμένη από την αρχή της ζωής του ατόμου, και όλη η αγωγή, όλο το σύστημα των προσπαθειών κατατείνει σ' αυτόν ακριβώς τον σκοπό: να επιτύχει την ανάπτυξη της προσωπικότητας του ατόμου η οποία παρουσιάζεται στο ανθρώπινο μόνο άτομο, αλλά σε ανανάπτυκτη μορφή αρχικά.

Ο άνθρωπος μάλιστα διαφέρει βασικά από τα άλλα ζώα κατά τούτο: ότι είναι πρόσωπο, προσωπικότητα· όμως είναι «δυνάμει» για να χρησιμοποιήσουμε την αριστοτελική ορολογία.

Η αγωγή έχει μεγάλη σχέση με την προσωπικότητα του νέου, του μαθητή ακριβώς, γιατί αποβλέπει στο να αναπτύξει αυτή την «υπάρχουσα», αλλά όχι αναπτυγμένη, προσωπικότητα του κάθε ατόμου, κατά συνεπεία και του νέου, του μαθητή. Η προσωπικότητα του μοιάζει σαν ένα δέντρο που μεγαλώνει. Στην αρχή παρουσιάζει ένα κλαδί, στη συνέχεια δυο, τρία, τέσσερα, φουντώνει και έχει πολλά κλαδιά και ολόκληρη φυλλωσιά. Όταν φτάνει στο σημείο να έχει όλα τα κλαδιά του αναπτυγμένα, δηλ. τις ικανότητες και τις ιδιότητες, αυτό το δέντρο το ατομικό είναι ότι ονομάζουμε προσωπικότητα. Αλλά για να φτάσει το άτομο στο σημείο αυτό χρειάζεται να καταβληθεί κάθε προσπάθεια που ονομάζουμε αγωγή⁸⁴.

⁸³ Βλ. τη φράση του Fr. Nietzsche: «Ωριμότητα του ανθρώπου: τούτο είναι να ξαναβρίσκει τη σοβαρότητα που είχε, παιδί, όταν έπαιζε». (Πέραν του καλού και του κακού)

⁸⁴ «Αγωγή» είναι καθετί που αναφέρεται σε μια προσπάθεια ή σ' ένα σύνολο προσπαθειών για καθοδήγηση, έτσι ώστε κάθε νέο άτομο να φτάσει στην καλύτερη ψυχοσωματική υπόσταση του. Στην αγωγή καταβάλλουμε προσπάθειες γονείς και εκπαιδευτικοί να καλυτερεύσουμε τόσο τη σωματική υπόσταση του κάθε νέου (κυρίως με τη γυμναστική) όσο και την ψυχοπνευματική. Ασφαλώς αυτές οι προσπάθειες που καταβάλλονται σε καθετί που ονομάζουμε αγωγή είναι φανερό ότι περικλείουν, πέρα απ' αυτούς τους δύο χαρακτηριστικούς σκοπούς, την σωματική δηλ. και την ψυχοπνευματική καλύτερευση του ατόμου, και άλλους επιμέρους σκοπούς.

Θα πρέπει να επισημάνουμε το γεγονός ότι για αρκετούς ή και πολλούς γονείς και εκπαιδευτικούς η έννοια της προσωπικότητας του μαθητή ξενίζει. Νομίζουν δηλ. ότι ο μαθητής δεν μπορεί ή ακόμη δεν επιτρέπεται να έχει προσωπικότητα. Και αν η στάση τους αυτή δεν είναι συνειδητή, στην συμπεριφορά τους γενικά δεν αναγνωρίζουν την ύπαρξη προσωπικότητας στον μαθητή! Και όμως η προσωπικότητα υπάρχει στο μαθητή πρωταρχικά και ο κάθε γονέας και εκπαιδευτικός καλείται να βοηθήσει να αναπτυχθεί περισσότερο και να ολοκληρωθεί.

Για να βοηθήσει η κάθε προσπάθεια στην ανάπτυξη της προσωπικότητας του ατόμου θα πρέπει να ληφθούν υπόψη ορισμένες ιδιότητες της προσωπικότητας του μαθητή. Οι ιδιότητες αυτές είναι οι εξής:

- αυτοκυριαρχία,
- ικανότητα επιβολής,
- δραστηριότητα,
- κοινωνικότητα,
- συναισθηματική
- σταθερότητα,
- θετικότητα,
- φιλικότητα,
- περίσκεψη,
- συνεργατικότητα και
- ανδρικότητα-θηλυκότητα αντίστοιχα προς το φύλο.

Αποφεύγουμε συνήθως να λέμε ότι ένα άτομο έχει προσωπικότητα, αν δεν κυριαρχεί στον εαυτό του, αν δεν έχει «εσωκυριαρχία» με το να κυριαρχεί στις επιθυμίες του, στις τάσεις του, στα συναισθήματα του, να διαφεντεύει θα λέγαμε στον εαυτό του.

Η ικανότητα επιβολής αναφέρεται στην ικανότητα του ατόμου να επιβάλλεται στο περιβάλλον του, και μάλιστα όχι καταπιεστικά, και να μην αφανίζεται ή να νιώθει μειονεκτικά. Θα την ονομάζαμε αυτή την ιδιότητα «εξωκυριαρχία».

Η δραστηριότητα αναφέρεται στην ικανότητα ή τάση του ατόμου να ενεργοποιεί και να χρησιμοποιεί τις δυνάμεις του με σκοπό όχι μόνο την (βιολογική) επιβίωση, αλλά και την (κοινωνική) ανάδειξη του. Προϋποθέτει μια έντονη περιέργεια και σχετίζεται συνήθως με την νοητική ικανότητα της εφευρετικότητας⁸⁵.

Η κοινωνικότητα αναφέρεται στην ικανότητα του ατόμου να συνδέεται με το κοινωνικό περιβάλλον, τα άλλα άτομα, να επιζητεί τη συντροφιά τους και να τον ενδιαφέρουν. Γι' αυτό και στην καθημερινή φρασεολογία δύσκολα ή σπάνια χαρακτηρίζουμε κάποιον ως προσωπικότητα, αν δεν είναι κοινωνικός⁸⁶.

⁸⁵ Όλοι μας αντιλαμβανόμαστε ότι ένας άνθρωπος, ένα άτομο που δεν είναι δραστήριο, δεν μπορεί να αποτελεί και προσωπικότητα. Τον «κοιμισμένο», όπως συνήθως λέγεται, μαθητή τον επιπλήττει κανείς, γιατί τον βρίσκει ελλιπή και προσπαθεί να τον ενεργοποιήσει κατάλληλα. Αντίθετα τον δραστήριο τον θαυμάζουμε, τον επαινούμε, τον λαμβάνουμε σοβαρά υπόψη, γιατί στη δραστηριότητα του έχει και την ικανότητα να επιβάλλεται στο περιβάλλον στο οποίο ζει.

⁸⁶ Λέμε χαρακτηριστικά ότι αυτός ξέρεi να κλείνεται στα βιβλία του ή στο σπíti του, δεν έχει με κανένα σχέση και δεν τον θεωρούμε ολοκληρωμένο άνθρωπο, γιατί αυτό το νόημα έχει η προσωπικότητα, να είναι κανείς, όσο γίνεται περισσότερο, ολοκληρωμένος.

Η συναισθηματική σταθερότητα είναι ιδιότητα που χαρακτηρίζεται από τη συναισθηματική συνέπεια και τη δυνατή μονιμότητα σε μια αντίστοιχη προς τα πράγματα και μέση κατάσταση. Πρόκειται δηλ. για μια μετρημένη ευαισθησία⁸⁷.

Η θετικότητα ως ιδιότητα της προσωπικότητας είναι η τάση να συγκρατεί τη φαντασία και τις επιδιώξεις του ατόμου σε λογικά και ρεαλιστικά πλαίσια έτσι, ώστε να μην «πετά στα σύννεφα», να ξέρει που βρίσκεται, να ξέρει τι σκοπεύει, αλλά και πως θα επιτύχει αυτό που επιδιώκει.

Η φιλικότητα αναφέρεται στη φιλική διάθεση ή τάση του ατόμου προς τους άλλους ανθρώπους, την κοινωνία γενικά και τα μέλη της, και κυρίως προς τους γνωστούς και προς όλους τους ανθρώπους που συναντά κάθε φορά. Η αδιαφορία και πολύ περισσότερο η ψυχρότητα προς γνωστούς δηλώνουν τη σημασία της φιλικότητας ως ιδιότητας της προσωπικότητας ενός ατόμου.

Η περίσκεψη ως ιδιότητα της προσωπικότητας χαρακτηρίζει τη συμπεριφορά του ατόμου που σκέφτεται και εκτιμά τα δεδομένα προτού ενεργήσει, δεν πράττει δηλ. απερίσκεπτα. Είναι το «χαλινάρι» για αρκετές άλλες ιδιότητες της προσωπικότητας τόσο προς τα εσωτερικά όσο και προς τα έξω. Αυτό δε σημαίνει ότι δεν πρέπει το άτομο να έχει αυθορμητισμό, αλλά ο πολύς αυθορμητισμός, ο άλογος, είναι αναμφίβολα βλαπτικός και ορισμένες φορές επικίνδυνος κοινωνικά⁸⁸.

Η συνεργατικότητα είναι μια ιδιότητα της προσωπικότητας άμεσα σχετική με την κοινωνικότητα και αναφέρεται στη διάθεση του ατόμου να έχει θετικές συνδέσεις και σχέσεις με τα άλλα άτομα. Η συνεργατικότητα είναι γνώρισμα υγιούς ατόμου και αναπτυγμένης ή ολοκληρωμένης προσωπικότητας.

Και μια τελευταία ιδιότητα που ολοκληρώνει το άτομο ως προσωπικότητα είναι κατά την άποψη πολλών ψυχολόγων η ανδρικότητα για τον άνδρα και η θηλυκότητα για τη γυναίκα. Γιατί είναι φανερό ότι ορισμένα χαρακτηριστικά γνωρίσματα και τρόποι συμπεριφοράς δεν ταιριάζουν στον άνδρα και άλλα δεν ταιριάζουν στην γυναίκα ή ταιριάζουν και έχουν συνδεθεί κυρίως ή αποκλειστικά με το ένα ή το άλλο φύλο. Είναι δηλ. γνωρίσματα συμπεριφοράς αντίστοιχα προς το φύλο τουλάχιστο σε έναν ορισμένο, το δικό μας πολιτιστικό κύκλο.

Από την ανάλυση των παραπάνω ιδιοτήτων είναι κιόλας φανερό ότι για να υπάρξουν αυτά τα γνωρίσματα ή οι ιδιότητες της προσωπικότητας σ' ένα άτομο χρειάζεται οπωσδήποτε πολλή προσπάθεια, όχι μόνο εξωτερική, από το σχολείο, την οικογένεια και την κοινωνία, αλλά οπωσδήποτε και από το ίδιο το άτομο.

Για να επιτευχθεί οτιδήποτε και για να προχωρήσουν στην εξέλιξη τους αυτές οι ιδιότητες σε ένα άτομο αυτό που χρειάζεται πρωταρχικά και βασικά είναι ο σεβασμός του προσώπου του ατόμου και ο σεβασμός της ιδιαιτερότητας του. Κάθε άτομο από άποψη ψυχολογική - ανθρωπολογική είναι αξιοσέβαστο έτσι, όπως είναι, με τις ικανότητες αυτές που έχει, τις επιθυμίες και με τους οραματισμούς που έχει για τον εαυτό του.

Χρειάζεται λοιπόν να σεβαστεί κανείς και να αναγνωρίσει ότι κάθε μαθητής είναι πρόσωπο και κατά συνέπεια προσωπικότητα, ανανάπτυκτη βέβαια, εφόσον πρόκειται για νέο. Και μόνο με αυτό

⁸⁷ Τη σημασία της ιδιότητας αυτής τη βλέπουμε στις περιπτώσεις που κάποιος γελάει ή κλαίει χωρίς λόγο, ή εύκολα μεταπίπτει από τη μια κατάσταση στην άλλη. Αυτός δεν έχει ασφαλώς συναισθηματική σταθερότητα. Ένα τέτοιο άτομο δεν το χαρακτηρίζουμε συνήθως ως προσωπικότητα.

⁸⁸ Με το τελευταίο σχετίζεται και η προτροπή των αρχαίων με τη φράση: «μη προτρεχέτω η γλώσσα της διανοίας».

αντιλαμβάνεται κανείς ότι δεν είναι εύκολη υπόθεση κάθε προσπάθεια που σχετίζεται με την αγωγή. Χρειάζονται ειδικές γνώσεις και ακόμη κάποια τέχνη, με την έννοια της ετοιμότητας στη συμπεριφορά μας ως εκπαιδευτικών και ως γονιών. Με άλλα λόγια, δεν μπορούμε να φερόμαστε όπως τύχει έναντι των νέων, αν θέλουμε να τους διαπαιδαγωγήσουμε σωστά. Συνεπώς, η αγωγή είναι μια τέχνη.

Δεν θα πρέπει να νομιστεί ότι οι προσπάθειες γονιών και εκπαιδευτικών πετυχαίνουν συχνά τους πραγματικούς στόχους της αγωγής στη δίπλευρη μάλιστα διάσταση της.

Ένας άλλος σημαντικός παράγοντας για να αναπτυχθεί η προσωπικότητα του νέου είναι, σε άμεση συνάρτηση με την ενθάρρυνση, το πλησίασμα του νέου, η κατανόηση του. Και κατανόηση δείχνει κανείς, όταν πλησιάζει το νέο και προσπαθεί με κάθε τρόπο εκεί που έχει δυσκολίες να του δημιουργήσει θάρρος, να τον ενθαρρύνει και να του δημιουργήσει αυτοπεποίθηση.

Πολλοί γονείς που θέλουν τα παιδιά τους να είναι τέλεια, σε κάποια αδυναμία τους ή μικρή βαθμολογία βρίσκουν ευκαιρία και λένε: «Α, εδώ φαίνεσαι ποιος είσαι». Αντί να επαινέσουν για κάτι προηγούμενο τα παιδιά τους και να τα ενισχύσουν υπενθυμίζοντας τα ικανότητες τους άλλες ή σχετικές, τα κατακρίνουν, επειδή ορισμένες φορές δεν ανταποκρίνονται στις υψηλές προσδοκίες τους· και από άγνοια νομίζουν ότι η επίπληξη θα τα οδηγήσει σίγουρα στην καλύτερη κατάσταση. Έτσι όμως δε γίνεται σωστή αγωγή και δεν ενισχύεται η ανάπτυξη της προσωπικότητας του μαθητή.

Από άποψη ψυχολογική, προτροπές και παραινέσεις αυτού του είδους όπως: «Μη στενοχωριέσαι, θα τα καταφέρεις. Θα λύσεις και τα άλλα προβλήματα» ή «Θα τα μάθεις κι αυτά σιγά-σιγά, αρκεί να προσπαθήσεις» κτλ. είναι φανερό ότι δημιουργούν στην ψυχή του νέου ευεργετική επίδραση και δημιουργούν όχι μόνο αυτοπεποίθηση, που την χρειάζεται ο νέος για να προχωρήσει στη ζωή και στις δυσκολίες της, αλλά και θέληση. Είναι άλλωστε γνωστό ότι αρκετά παιδιά -συνήθως τα πιο ευαίσθητα - αποθαρρύνονται μετά από μια αποτυχία. Και δυνατή θέληση χρειάζεται ο μαθητής είτε για να ξαναδοκιμάσει κάτι συγκεκριμένο είτε για να επιδιώξει κάτι θετικό στη ζωή του γενικά.

Μια άλλη άποψη για να μπορέσει να επιτύχει κανείς είτε ως γονέας είτε ως εκπαιδευτικός είναι κάτι που αναφέρεται στα ελαττώματα του παιδιού. Αν παρατηρούμε καμιά φορά ένα ελάττωμα και αν τύχει να είναι και σοβαρό ελάττωμα σε ένα μαθητή, συμβαίνει όχι σπάνια να περιορίζουμε σε αυτό την παρατηρητικότητα μας και δεν αποφεύγουμε να το υπενθυμίζουμε άμεσα ή έμμεσα. Αρχίζουμε μάλιστα εκείνα τα ανυπόφορα για τα παιδιά και τους νέους «Μη» και «Γιατί». Θα πρέπει να γνωρίζουμε ότι δεν υπάρχει κανένα άτομο που να μην έχει προτερήματα. Και είναι φανερό ότι τότε δίνει κανείς σωστή αγωγή, όταν χρησιμοποιεί τα προτερήματα του κάθε ατόμου και με βάση αυτά προσπαθεί να ενισχύσει τα προτερήματα, πράγμα που έχει ως συνέπεια να εξουδετερωθούν από μόνα τους σιγά - σιγά στην προσπάθεια αυτή τα ελαττώματα του. Ορισμένοι όχι μόνο αυτό δεν κάνουν, αλλά αντίθετα συχνά και για ασήμαντες μάλιστα αφορμές χαρακτηρίζουν τους νέους ανίκανους! Είναι όμως υποχρέωση των γονιών και του σχολείου να ανακαλύψουν τα προτερήματα⁸⁹ των νέων και εκεί να στηρίζουν οποιαδήποτε προσπάθεια για καλή και σωστή ανατροφή τους. Αυτό ακριβώς είναι το «μυστικό» της καλής ανατροφής των παιδιών.

⁸⁹ Είναι πολύ ευχάριστη η διαπίστωση της Ψυχολογίας ότι κανένα άτομο δεν υπάρχει που να μην έχει μια ωραία πτυχή, μια ικανότητα, μια θέληση και τάση θετική που μπορούμε ως γονιοί και εκπαιδευτικοί να την «εκμεταλλευτούμε» για να ενισχύσουμε την όλη ανάπτυξη και ωριμότητα του. Γι' αυτό και ο Goethe, ο Πλάτων του γερμανικού λαού, αναφέρει την εξής αξιοπρόσεκτη από άποψη παιδαγωγική και ψυχολογική φράση: «Αν πάρουμε τους ανθρώπους έτσι όπως είναι, τότε τους κάνουμε χειρότερους. Αν όμως τους δείξουμε ότι τους βλέπουμε έτσι όπως θα έπρεπε να είναι, τότε τους ανυψώνουμε ως εκεί που μπορούν να φτάσουν». Έτσι και ο Γάλλος Paul Jagoτ γράφει σχετικά: «Κάθε κριτική, κάθε νύξη που μπορεί να προσβάλει τον ενδιαφερόμενο, κάθε ζωηρή αποδοκιμασία, κάθε εκδήλωση ανυπομονησίας και σπουδής είναι βαριά σφάλματα τακτικής και επιφέρουν αμυντική στάση (και θα προσθέταμε, απογοήτευση) ενώ η επιτυχία βρίσκεται στο να δημιουργήσει κανείς δεκτική κατάσταση». Και δεκτική κατάσταση, δηλ. ετοιμότητα ώστε να δεχτεί ο νέος τις συμβουλές και

Έπειτα απ' αυτά χρειάζεται να προχωρήσουμε στην επισήμανση διαφόρων αρχών αγωγής που βοηθούν την ανάπτυξη της προσωπικότητας του μαθητή. Και αυτές είναι βασικά οι εξής: Η υπομονή μαζί και η περίσκεψη στη στάση μας απέναντι στους νέους. Θα πρέπει δηλαδή να κάνει κανείς το νέο να αντιλαμβάνεται τις συνέπειες της ανεπιθύμητης συμπεριφοράς όχι σαν τιμωρία, αλλά σαν φυσιολογικό αποτέλεσμα μιας συμπεριφοράς.

Η κατανόηση του μαθητή είναι μια άλλη αρχή που θα συμβάλει στην επισήμανση των κινήτρων της συμπεριφοράς του. Δεν μπορούμε να κατανοήσουμε το νέο αν δεν τον πλησιάσουμε, ώστε να του δημιουργήσουμε συναισθήματα εμπιστοσύνης. Έτσι την κατανόηση χρειάζεται να συμπληρώσει η φιλική μας στάση προς το μαθητή. Μια τέτοια σχέση πετυχαίνει κανείς, αν χρησιμοποιεί στην κατάλληλη στιγμή φράσεις όπως: «Ξέρω έχεις αυτή τη δυσκολία» ή «δεν ξέρω, αν θα ήθελες την βοήθεια μου» κτλ.

Δυστυχώς νομίζουμε πολλές φορές οι γονείς ότι τα παιδιά είναι κτήμα μας και μπορούμε να φερόμαστε σε αυτά όπως τύχει, γι' αυτό και αποτυγχάνουμε. Γιατί ακριβώς δεν σεβόμαστε το ότι είναι ανεξάρτητες οντότητες. Αντίθετα, αν τα σεβόμαστε, τότε μας σέβονται, αν τα αναγνωρίζουμε ως προσωπικότητες ανεξάρτητες, τότε μας σέβονται πολύ περισσότερο και γνήσια, παρά όταν «απαιτούμε σεβασμό» χωρίς την αντίστοιχη εκ μέρους μας συμπεριφορά. Γιατί τότε ισχύει η απάντηση-ερώτηση των παιδιών του κάβουρα, που κατά το μύθο παρότρυνε τα παιδιά του να πηγαίνουν μπροστά, αλλά εκείνα του ζήτησαν να τους δείξει και κατά ποιο τρόπο! Και είναι φανερό, ότι μια τέτοια συμπεριφορά με κατανόηση έναντι του νέου δημιουργεί χαλάρωση στην ένταση των σχέσεων που παρατηρούμε πολλές φορές ανάμεσα στους γονείς και στους νέους· έχουμε έτσι την ευκαιρία να προχωρήσουμε σε μια βοήθεια και καλύτερευση της συμπεριφοράς.

Οι παραπάνω αρχές δεν έχουν θετικό αποτέλεσμα, αν δεν ακολουθηθούν από μια στάση συμπαραστάσης και βοήθειας. Χρειάζεται όμως να προσέξει κανείς και πάλι τον τρόπο παροχής βοήθειας. Χρειάζεται να προτείνει κανείς ως γονιός ή εκπαιδευτικός διάφορες λύσεις και ν' αφήσει περιθώρια ελεύθερης εκλογής και πράξης⁹⁰.

Στην ανάπτυξη της προσωπικότητας του μαθητή συμβάλλουμε, αν προσφέρουμε πληροφορίες χρήσιμες κι όχι (μόνο) απλώς απαγορεύσεις. Και πληροφορίες δίνουμε **όταν βέβαια μιλούμε με τους νέους κι όχι προς τους νέους**, όπως θα έλεγε ο Dreikurs.

Εδώ είναι νομίζουμε αναγκαίο να αναφερθούμε σε μια εσφαλμένη προέκταση της παραπάνω στάσης μας που γίνεται όχι σπάνια. Ορισμένοι νομίζουν ότι αν αναπτύξουμε φιλία με τους νέους θα πάψουν να μας σέβονται. Και όμως είναι γεγονός ότι ακριβώς τότε μας σέβονται ακόμη περισσότερο. Και εννοούμε ότι η φιλία αυτή δε θα καταργήσει ορισμένα απαραίτητα όρια που διαγράφονται από το διαφορετικό ρόλο μας.

Απ' όλα τα παραπάνω αντιλαμβάνεται κανείς ότι χρειάζεται πράγματι κάποια τέχνη στην αγωγή, και μάλιστα κάποια ιδιαίτερη τέχνη, όταν ακριβώς έχουμε να κάνουμε με νέους προκειμένου να τους βοηθήσουμε να αναπτυχθούν και να γίνουν κατά το δυνατό μορφωμένα άτομα και

τις προτροπές μας, δημιουργούμε, όταν τον ενθαρρύνουμε και του δείχνουμε φιλικότητα. Κι αν πετύχουμε αυτή την κατάσταση, μπορούμε να προχωρήσουμε μετά σε άλλες προσπάθειες μας για καλύτερευση του.

⁹⁰ Η επιμονή μας να κάνει ο νέος κάτι που εμείς το βρίσκουμε σωστό γι' αυτόν δεν θα βοηθήσει ίσως καθόλου. Ακριβώς αυτό που του λέμε, αν του το λέμε έτσι καταπιεστικά, αποκλείεται να το κάμει. Πολύ περισσότερο μάλιστα αποκλείεται όσο κατηγορηματικά επίμονοι είμαστε.

προσωπικότητες. Και ειδικότερα χρειάζεται μια τέχνη διατύπωσης των γνώμών μας. Κάθε σκέψη και επιθυμία μπορεί να ειπωθεί με ποικίλους τρόπους⁹¹.

Γενικότερα η αγωγή μπορεί να επιτύχει το μεγάλο και σημαντικό αυτό σκοπό, να βοηθάει στη δημιουργία της προσωπικότητας του νέου ανθρώπου ως τέχνη η οποία κυμαίνεται ανάμεσα στην ελευθερία που πρέπει να δίνεται στο νέο - γιατί τη χρειάζεται για να αναπτυχθεί, όπως το φυτό χρειάζεται τον αέρα και το νερό - και στην απαγόρευση όσων πρέπει οπωσδήποτε να του απαγορεύουμε κάθε φορά. Χρειάζεται δηλ. ο νέος την ελευθερία για να αναπτυχθεί, αλλά παράλληλα είμαστε υποχρεωμένοι για να του δώσουμε σωστή αγωγή, όσα πράγματα δεν επιτρέπονται -όχι γιατί τα απαγορεύουμε εμείς, αλλά γιατί έτσι είναι η κοινωνική και η φυσική ζωή - να τα απαγορεύουμε. Και ανάμεσα στους δύο πόλους της πλήρους ελευθερίας και της πλήρους απαγόρευσης⁹² βρίσκεται η τέχνη της αγωγής.

Τελικά θα πρέπει να επισημανθεί, ότι χωρίς αγάπη στο έργο του και στο μαθητή ο εκπαιδευτικός δεν μπορεί να συμβάλει στην ανάπτυξη της προσωπικότητας του. Και, ασφαλώς σε όλους τους γονιούς και τους εκπαιδευτικούς υπάρχει η αγάπη για το παιδί τους ή το μαθητή αντίστοιχα, εφόσον βέβαια πρόκειται για φυσιολογικά και ισορροπημένα ψυχικά άτομα. Αυτή όμως στη σύγχρονη εποχή δεν φαίνεται να είναι αρκετή σε όλες τις δυνατές περιπτώσεις συμπεριφοράς των μαθητών. Όταν μάλιστα σκεφτεί κανείς ότι η αγάπη αυτή συχνά νοθεύεται από τις αντιξοότητες της πολύπλοκης σύγχρονης ζωής και τις καθημερινές ασχολίες που μας κουράζουν και φερόμαστε όχι σωστά έναντι των νέων, είναι φανερό, ότι χρειάζεται πέρα απ' την αγάπη και προσοχή και ετοιμότητα ή εγρήγορση παιδαγωγική, αν θέλουμε να κάνουμε σωστή αγωγή.

Παράλληλα χρειάζονται ειδικές γνώσεις και ενημέρωση, ενημέρωση στο πως σκέφτονται σήμερα οι νέοι· γνώσεις από την Ψυχολογία και την Παιδαγωγική, που είναι δυο επιστήμες που παρακολουθούν τους νέους γενικότερα, όχι το νέο που έχουμε εμείς μέσα στην τάξη μας ως εκπαιδευτικοί ή το παιδί το δικό μας, αλλά συγκριτικά, πράγμα που χρειάζεται, αφού οι επιδράσεις είναι σήμερα από τα μέσα ενημέρωσης τόσο εύκολες.

Χρειάζονται λοιπόν και ειδικές γνώσεις, ώστε να ξέρει κανείς πέρα από το πώς συμπεριφέρονται οι νέοι ως νέοι διαχρονικά και πως συμπεριφέρονται και σκέφτονται ή που κατατείνουν οι νέοι της εποχής μας, γιατί πέρα από το σπίτι μας υπάρχει η γειτονιά και πέρα από τη γειτονιά υπάρχει η κοινωνία που επηρεάζει. Έχουμε σήμερα σχεδόν όλη την ανθρώπινη κοινωνία με την τηλεόραση μέσα στο σπίτι μας. Οπότε, αν δεν συγχρονιζόμαστε και δεν παρακολουθούμε γενικότερα το πως σκέφτονται οι νέοι, δεν θα μπορούμε να ανταποκριθούμε και στα προβλήματα που παρουσιάζουν στην συμπεριφορά τους τα δικά μας παιδιά.

Και πάνω απ' όλα χρειάζεται αναγνώριση της προσωπικότητας και της ιδιαιτερότητας του νέου προκειμένου να τον βοηθήσουμε να αναπτύξει αυτή την ιδιαιτερότητα του σε ολοκληρωμένη κατά

⁹¹ Αν στο νέο θέλουμε να επιδράσουμε, δεν έχουμε παρά να αρχίσουμε έτσι περίπου: «Μερικοί άνθρωποι αυτό το πρόβλημα το λύνουν έτσι ή άλλοι το λύνουν αλλιώς. Τι θα έλεγες εσύ; Τι θα προτιμούσες; Ποιο τρόπο θα ήθελες;» "Η ακόμη: «Αυτά είναι δύσκολα πράγματα ασφαλώς. Μπορεί κανείς να φερθεί κι έτσι, μπορεί να φερθεί κι αλλιώς». Χρησιμοποιώντας και μόνο τη λέξη «κανείς» ή «κάποιος» έχουμε τη δυνατότητα να ανοίγουμε κάποια συζήτηση με το νέο, πράγμα που δημιουργεί βάση για καλύτερη επικοινωνία.

⁹² Είναι φανερό άλλωστε ότι πλήρης ελευθερία οδηγεί σε ασυδοσία και έχουμε τέτοιες περιπτώσεις και οικογενειών και σχολείων ολόκληρων. Και ολοκληρωτική απαγόρευση όλων των πραγμάτων που επιθυμούν οι νέοι, οδηγεί στο αντίθετο αποτέλεσμα, στην μειονεξία και στην κακομοιριά του προσώπου του νέου κι όχι στη δημιουργία αναπτυγμένης προσωπικότητας. Ο νέος δεν αναπτύσσεται τότε ψυχο-πνευματικά, όπως ένα δέντρο κοντά σ' ένα σπίτι του οποίου η τσιμεντένια στέγη προεκτείνεται πάνω του· δεν μπορεί να υψώσει τις φυλλωσιές του και τους κλάδους του. Κατά τον ίδιο τρόπο και η προσωπικότητα του νέου όταν συνεχώς αντιμετωπίζει καταπιεστική συμπεριφορά από εκπαιδευτικούς και γονείς.

το δυνατόν προσωπικότητα. Δεν έχει θέση η ισοπέδωση, ούτε βέβαια και η εξάρτηση του νέου από τον εαυτό μας.

Έτσι μόνο δημιουργούμε τις προϋποθέσεις για τη σωστή αγωγή και τον βοηθούμε να γίνει μορφωμένο άτομο, άτομο δηλ. που να ρυθμίζει τη ζωή του μέσα στο κοινωνικό σύνολο έτσι, ώστε να είναι ευτυχισμένος ο ίδιος και ωφέλιμος στους άλλους. Και μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι, όποιος πετυχαίνει να παρέχει μια τέτοια αγωγή στους νέους, είτε ως γονιός είτε ως εκπαιδευτικός, δεν μπορεί παρά να είναι και ο ίδιος βασικά ευτυχισμένος, όσο τουλάχιστο η ευτυχία εξαρτάται απ' ότι συνήθως ονομάζουμε «εκπλήρωση καθήκοντος»⁹³.

Είναι φανερό ότι για κάθε γονιό και κυρίως για κάθε συνειδητό εκπαιδευτικό η αγωγή του παιδιού του και του μαθητή του αντίστοιχα ως έργο και υπευθυνότητα δεν μπορεί παρά να είναι ένα ιδανικό. Αυτό πραγματώνεται ακριβώς με τη δημιουργία προσωπικοτήτων, ατόμων δηλ. ελεύθερων, ικανών και ωφέλιμων κοινωνικά και πολιτισμικά. Όποιος έτσι υπηρετεί την αγωγή, συμβάλλοντας δηλ. στη δημιουργία προσωπικοτήτων, βρίσκει τη δικαίωση του ως άνθρωπος, γιατί συμβάλλει στο γνήσιο εξανθρωπισμό υπηρετώντας το ιδανικό του. Άλλωστε αγωγή, προσωπικότητα, άνθρωπος δεν είναι παρά μια τριπλή θεώρηση του ίδιου προβλήματος και του ίδιου χρέους. Σ' αυτό όχι μόνο αναφέρεται, αλλά και υπηρέτησε πολύ συνειδητά και παραδειγματικά ο Δ. Γληνός, ώστε να αξίζει ν' ακουστεί ο λόγος του που τόσο ταιριάζει: «Ο μόνος τρόπος για να ζήσει και να πεθάνει κανείς σαν άνθρωπος, είναι να ζήσει και να πεθάνει για ένα ιδανικό».

⁹³ Αυτή πάντως η εκπλήρωση του καθήκοντος δίνει μια βαθιά ικανοποίηση σε ένα υπεύθυνο κοινωνικά άτομο, όπως δεν μπορεί παρά να είναι κάθε γονιός και εκπαιδευτικός. Είναι η ικανοποίηση της κοινωνικής και ηθικής συνειδησίας του, όπως θα έλεγε ο Αντρέ Μωρουά, και αυτή ακριβώς είναι, κατά τη γνώμη του ίδιου, η καλύτερη, η μοναδική πηγή ευτυχίας στη ζωή του ατόμου.

Βιβλιογραφία

Ελληνική

- Αβανέσοβα, Β. κ.ά. (1985). Προσχολική ηλικία (2η έκδ.). Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Αϊντάροβα, Λ.Ι. κ.ά. (1985). Σχολική ηλικία. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή
- Ανθογαλίδου Θ. 1979, "Η γραφειοκρατία στην εκπαίδευση", περ. Αντί, τ. 127/1979
- Ανθογαλίδου Θ. 1980, Η οργάνωση της γενικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα πριν και μετά τη μεταρρύθμιση του 1976, Ε.Ε. Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Παράρτημα 13.
- Αντόρνο Τ. και Χορκχάιμερ Μ. (1987) Ινστιτούτο κοινωνικών ερευνών της Φραγκφούρτης, Κοινωνιολογία, εισαγωγικά δοκίμια. Κριτική.
- Βαλλόν, Λ. (1984). Η ψυχική ανάπτυξη του παιδιού. Αθήνα: Γλάρος
- Βενσάν Ζ.-Μ. (1977) Η Σχολή της Φραγκφούρτης και η κριτική θεωρία. Επίκουρος.
- Βίνικोट Ν., Συζητήσεις με τους γονείς, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1994
- Βινικότ, Ντ. (1976). Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός του κόσμος. Αθήνα: Καστανιώτης
- Βινικότ, Ντ. (1980). Το παιδί, το παιχνίδι και η πραγματικότητα. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Βλαχόπουλος Σ., Γεωργούλας Α., Ιντζεσίλογλου Ν., Κάλφασ Α., Μπρίκα Ε., Κοινωνιολογία, Γ' Λυκείου, ΥΠ.Ε.Π.Θ. – Π.Ι., ΟΕΔΒ - ΑΘΗΝΑ
- Βοσνιάδου, Στ. (Επιμ.) (1992). Κείμενα εξελικτικής ψυχολογίας. (Τόμος Α': Γλώσσα, Τόμος Β': Σκέψη, Τόμος Γ': Κοινωνική ανάπτυξη. Αθήνα: Gutenberg.
- Βυγκότσκι Λ., 1988, Σκέψη και γλώσσα. Γνώση.
- Γέρου, Θ. (1984). Το συμβολικό παιχνίδι. Αθήνα: Δίπτυχο.
- Γιαννοπούλου, Ι. Γ., & Τσομπάνογλου, Γ. Ο. (2005). Νεανική παραβατικότητα στην Ελλάδα, Εγκέφαλος, 42.
- Γκεοργκέσκου-Ρέγκεν Ν. (1998) "Ο νόμος της εντροπίας και το οικονομικό πρόβλημα"
- Γκοντελιέ Μ. (1981) "Υποδομές, ιστορία, κοινωνίες", περιοδ. Ο Πολίτης, τ. 44
- Γκότοβος Α., Εκπαίδευση και. Ετερότητα Ζητήματα Διαπολιτισμικής Παιδαγωγικής, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2002
- Γκρήνφιλντ Π., 1988, Μέσα ενημέρωσης και παιδί. Κουτσουμπός.
- Γουίκς, Φ. (1982). Ο εσωτερικός κόσμος της παιδικής ηλικίας. Αθήνα: Γλάρος.
- Δερβίση, Σ. (1986). Αναπτυξιακή ψυχολογία και οδηγητική της προσωπικότητας (2η έκδ.) Θεσσαλονίκη: (αυτοέκδοση).
- Εγχειρίδιο για την ψυχοκοινωνική υγεία του παιδιού και του εφήβου, Εκδόσεις Γ.Γ.Ν.Γ.
- Εκο Ουμπέρτο, 1987, Κήνσορες και θεράποντες. Γνώση.
- Εμπερλάιν, Γ. (1980). Φοβίες και άγχη στα παιδιά. Αθήνα: NOTOS.
- Ένγκελς, Φρ. (2005) Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους. Σύγχρονη εποχή
- Εντσενσμπεργκερ Χ., 1981, Για μια θεωρία των μέσων επικοινωνίας. Επίκουρος.
- Έρικσον, Ε. (1975). Η παιδική ηλικία. Αθήνα: Καστανιώτης. (Αρχική έκδοση: 1950).
- Θεοφυλάκτου Θεοφύλακτος, Διάλογος με τους γονείς, Θεσσαλονίκη 1995
- Ιννερχόφερ, Π. (1978). Ψυχολογία του παιδιού. Αθήνα: NOTOS. (Αρχική έκδοση: 1975).
- Καϊλα, Μ. (1996). Η σχολική φοβία. τ.Β'. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Καϊλα, Μ., Πολεμικός, Ν., & Ξανθάκου, Γ. (1998). Η σχολική φοβία (2η έκδ.). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κάκουρος, Ε., & Μαναδιάκης, Κ. (2002). Ψυχοπαθολογία παιδιών και εφήβων: Αναπτυξιακή προσέγγιση. Αθήνα: Τυπωθήτω - Γιώργος Δάρδανος.
- Κάλφας Β. (1983) Επιστημονική πρόοδος και ορθολογικότητα. Σύγχρονα Θέματα.
- Κατάκη, Χ. (1998) Οι τρεις ταυτότητες της ελληνικής οικογένειας. Ελληνικά Γράμματα
- Κάτσικας Χ. – Πολίτου Ε, Εκτός τάξης το "διαφορετικό", Αθήνα: Gutenberg: 1999
- Καψάλη, Αχ. Παιδαγωγική Ψυχολογία, Θεσσαλονίκη 1986, εκδ. Αφοι Κυριακίδη.
- Κομνηνού Μ. και Λυριντζής Χρ. (επιμ.), χ. χρ., Κοινωνία, εξουσία και μέσα μαζικής επικοινωνίας. Παπαζήσης.
- Κονιαβίτης, Θ. Πλουραλισμός στην κοινωνιολογία: Μεθοδολογική προσέγγιση, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα, 1993.
- Κορωναίου Α., 1992, Νέοι και μέσα μαζικής επικοινωνίας. Οδυσσέας.
- Κορωναίου Α., 1996, Κοινωνιολογία του ελεύθερου χρόνου. Νήσος, 1996.
- Κουρέλα, Ο. (2005). Παραπτωματικότητα-παραβατικότητα στην εφηβεία. Αιτιολογική προσέγγιση. Κοινωνία & Υγεία, 4, 17-21.
- Κουρκούτας, Η.Ε. (2001). Η ψυχολογία του εφήβου: θεωρητικά ζητήματα και κλινικές περιπτώσεις. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

- Κρασανάκης, Γ.Ε. (1986). Η εφηβεία: ψυχοπαιδαγωγική θεώρηση.. Αθήνα: (αυτοέκδοση).
- Κρασανάκης, Γ.Ε. (2003). Ψυχολογία παιδιού και εφήβου. Ηράκλειο: (αυτοέκδοση).
- Λεβίτιν Κ., 1988, Η διαμόρφωση της προσωπικότητας. Ψυχολογία της δραστηριότητας. Σύγχρονη Εποχή και Ελληνικά Γράμματα.
- Λούκατς Γκ. (1978) Η θεωρία του μυθιστορήματος. Άκμων.
- Λυστάρ Ζ.-Φρ., 1985, Φαινομενολογία. Χατζηνικολή.
- Μακρυγιάννη Δ. (επιμ., εισαγωγή), 1997, Παιδική ηλικία. Νήσος.
- Μακρυγιάννη Δ., 1995, "Η διαχείριση της σχολικής γνώσης: πρότυπα και διαφοροποιήσεις ως προς το φύλο", στο Παπαγεωργίου Ν. (επιμ.), Εκπαίδευση και ισότητα ευκαιριών, Πρακτικά Συνεδρίου.
- Μανωλόπουλος, Σ. (1987). Η ψυχοσυναισθηματική ανάπτυξη του εφήβου. Στο: Γ. Τσιάντης & Σ. Μανωλόπουλος (Εκδ.) Σύγχρονα Θέματα Παιδοψυχιατρικής, Πρώτος Τόμος, Πρώτο Μέρος, Ανάπτυξη. Εκδόσεις Καστανιώτη, 43-73.
- Μαράτου-Αλιπραντή, Λ. (2002) Οικογένειες και Κράτος Πρόνοιας στην Ευρώπη. Gutenberg
- Μαρίνος, Γ. (1980). Γονείς: η ευτυχία του παιδιού σας βρίσκεται στα χέρια σας. Θεσσαλονίκη: Π. Κυρκόπουλος.
- Μαρχ Κ. (1975) Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα. Γλάρος.
- Μαρχ Κ. (1989) Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας. Στοχαστής.
- Μοκό Ζ., Ψυχανάλυση και εκπαίδευση, Καστανιώτης, Αθήνα 1997
- Μουσέν, Π., Κόνγκερ, Τζ., & Κάγκαν, Τζ. (1973). Η ψυχολογία του παιδιού της προσχολικής ηλικίας. (Μετάφραση Ε. Γραμμένου). Αθήνα: Άγκυρα.
- Μουσουρού, Λ.Μ. Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας. Gutenberg (κεφ.1-4)
- Μπανκς, Ο. Η κοινωνιολογία της εκπαίδευσης, επιμ. Σπ. Ράσης, Θεσσαλονίκη 1995, εκδ. Παρατηρητής
- Μπέλλα, Θ. (2000). Το ιχνογράφημα του παιδιού ως μέσο και αντικείμενο έρευνας στα χέρια του εκπαιδευτικού. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μπρεγιέ Ε. (1958) Ιστορία της φιλοσοφίας. Αφοί Συρόπουλοι και Κουμουνδουρέας.
- Νόβα-Καλτσούνη (2004) Κείμενα κοινωνιολογίας του γάμου και της οικογένειας. Εκδόσεις: Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδάνος. Αθήνα
- Ντεμώζ, Λ. (1985). Ιστορία της παιδικής ηλικίας. Αθήνα: Θυμάρι.
- Ντράικωρς, Ρ., & Σολτς, Β. (1979). Το παιδί μια νέα αντιμετώπιση. Αθήνα: Γλάρος.
- Ντυρκέμ Ε. (1978) Οι κανόνες της κοινωνιολογικής μεθόδου. Gutenberg.
- Ντυρκέμ Ε. (1998) "Συλλογικές αναπαραστάσεις και αντιληπτικές κατηγορίες".
- Ξωχέλλη Παν., Θεμελιώδη προβλήματα της Παιδαγωγικής Επιστήμης, Εισαγωγή στην Παιδαγωγική, Θεσσαλονίκη 1985, εκδ. Αφοι Κυριακίδη
- Παπαγεωργίου, Β. Α. (2003). Εφηβική παραπτωματοκότητα και λειτουργικότητα της οικογένειας. Τετράδια Ψυχιατρικής, 82.
- Παπαγεωργίου, Β. Α. (2005). Ψυχιατρική παιδιών και εφήβων. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Παπαδιώτη-Αθανασίου, Β. (2000) Οικογένεια και όρια: συστημική προσέγγιση. Ελληνικά Γράμματα (κεφ. 1-6)
- Παπαδοπούλου, Ν. (1978). Εφηβεία: η ηλικία των προβλημάτων. Αθήνα: (αυτοέκδοση).
- Παρασκευόπουλου, Ι.Ν. (1985). Εξελικτική Ψυχολογία (τόμοι 1,2,3).
- Πιαζέ, Ζ. (1979). Προβλήματα γενετικής ψυχολογίας. Αθήνα: Υποδομή.
- Πιαζέ, Ζ. (1981). Ψυχολογία και επιστημολογία. Αθήνα: Υποδομή.
- Πιντέρης, Γ. (1986) Εσύ τα δικαιώματά σου και οι άλλοι (5η έκδ.) Αθήνα: Θυμάρι.
- Πολεμικός, Ν. (1990). Λειτουργική ενούρηση: κατηγορίες, αιτιολογία, αντιμετώπιση. Παιδιατρικά Χρονικά, 17(1).
- Πολεμικός, Ν. (1991). Συχνότητα και αντιμετώπιση της αριστεροχειρίας. Παιδιατρικά Χρονικά, 18(2).
- Πολεμικός, Ν. (2002). Ο ύπνος των παιδιών: φυσιολογία, συνήθειες, διαταραχές. Αθήνα: Ατραπός.
- Πουρκός, Μ. (1990). Η ανάπτυξη της ηθικής αυτονομίας: γνωστικό - αναπτυξιακή μεθοδολογία. Αθήνα: (αυτοέκδοση).
- Πρακτικά Συνεδρίου του Ο.Ο.Σ.Α (1995), Καταπολέμηση της αποτυχίας του Σχολείου, Λονδίνο, Ο.Ο.Σ.Α
- Ράιμπο, Ζ. (1978). Το παιδί και ο θάνατος. Αθήνα: Κέδρος. (Αρχική έκδοση: 1976).
- Ρίτσαρντς, Μ. (1981). Η βρεφική ηλικία. Αθήνα: Ψυχογίος. (Αρχική έκδοση: 1980).
- Ρόζα Ιμβριώτη, Παιδεία και Κοινωνία- Ελληνικά εκπαιδευτικά προβλήματα, Αθήνα 1985, εκδ. Σύγχρονη Εποχή
- Σάλτζμπεργκερ - Ουίτενμπεργκ Ι., Η Συναισθηματική εμπειρία της μάθησης και της διδασκαλίας, Καστανιώτης, Αθήνα 1996
- Σαρτρ Ζ.-Π. (1988) Το πρόβλημα της μεθόδου. Εξάντας.
- Σμυρνιώφ, Β. (χ.χ.). Η ψυχανάλυση του παιδιού. Αθήνα: Εκδόσεις Γκοβόστη.

- Σολομών Ι., 1992, Εξουσία και τάξη στο νεοελληνικό σχολείο. Μια τυπολογία των σχολικών χώρων και πρακτικών 1820-1900. Αλεξάνδρεια.
- Σταματίου, Ε.Η. (1997). Μητρικός θηλασμός. Τεχνητή διατροφή. Ρόδος: (αυτοέκδοση).
- Συμεωνίδου, Χ. (2006) Οικογένεια και γονιμότητα στην Ελλάδα. Σάκκουλα
- Τιμάσεφ Ν. Σ. και Θρόντορσον Τζ. (1983) Ιστορία κοινωνιολογικών θεωριών. Gutenberg.
- Τσαρουχά, Α., & Παπαγεωργίου, Β. Α. (2001). Παραβατική συμπεριφορά των εφήβων: αιτιολογικές προσεγγίσεις. Τετράδια Ψυχιατρικής, 76, 70-81.
- Τσιάντης, Γ. & Δραγώνα, Θ. (Επιμ.). (1999). Μωρά και μητέρες: ψυχοκοινωνική ανάπτυξη και υγεία στα δύο πρώτα χρόνια της ζωής. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Τσιρώνης Χ., Κοινωνικός Αποκλεισμός και Εκπαίδευση στην Ύστερη Νεωτερικότητα, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2003.
- Τσουρέκη Δ., Σύγχρονη Παιδαγωγική- Παιδαγωγικές Τάσεις από τις αρχές του 20ου αιώνα, μέχρι σήμερα, Αθήνα 1981, σελ.183-192
- Φουκώ, Μ. (1976) Ιστορία της σεξουαλικότητας: η δίψα της γνώσης. Εκδόσεις Κέρδος
- Φραγκουδάκη Άννα, Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης- Θεωρίες για την Κοινωνική Ανισότητα στο Σχολείο, Αθήνα 1985, εκδ. Παπαζήση
- Χάντφελντ, Τζ.Α. (1979). Παιδικότητα και εφηβεία. (Μετάφραση Μ. Λώμη). Αθήνα: Θυμάρι. (Αρχική έκδοση: 1962).
- Χελλμπρύγκε, Τ. & φον Βιμπρεν, Γ.Χ. (1973). Οι πρώτες 365 ημέρες στη ζωή ενός παιδιού. (Μετάφραση Β. Καφάση-Γραματενιάκη). Αθήνα: NOTOS.
- Χομπσμπάουμ Έ. (1981) Η συμβολή του Καρόλου Μαρξ στην επιστήμη της ιστορίας. Ε.Μ.Ν.Ε.- Μνήμων.
- Χόμπσμπάουμ Έρικ, 1990, Η εποχή των επαναστάσεων, 1789-1848. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Χορκχάιμερ Μ. (1971) Απαρχές της αστικής φιλοσοφίας της ιστορίας. Κάλβος.
- Χουντουμιάδη, Α. (1994). Παιδί και γονείς. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Atkin, E.L. (1979). Παιδική επιθετικότητα. Αθήνα: Ταμασός. (Αρχική έκδοση: 1965).
- Cole, M., & Cole, S.R. (2000). Η ανάπτυξη των παιδιών. Η αρχή της ζωής: εγκυμοσύνη, τοκετός, βρεφική ηλικία. Αθήνα: Τυπωθήτω - Γιώργος Δαρδανός.
- Cole, M., & Cole, S.R. (2002). Η ανάπτυξη των παιδιών: Εφηβεία (τ.Γ'). Αθήνα: Τυπωθήτω - Γιώργος Δάρδανος.
- de Singly F., (1996) Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας. Σαββάλας
- Dottrens Robert, Παιδαγωγώ και Διδάσκω, Αθήνα 1974, εκδ. Δίπτυχο- Unesco
- Goleman, D. (1997). Η συναισθηματική νοημοσύνη: Γιατί το «EQ» είναι πιο σημαντικό από το «IQ». (3η έκδ.). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Gottman, J. (2000). Η συναισθηματική νοημοσύνη των παιδιών: ένας πρακτικός οδηγός για γονείς. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Macfarlane, A. (1988). Η ψυχολογία του τοκετού: από τη σύλληψη ως τη γέννηση. Αθήνα: Π. Κουτσούμπος.
- Malchiodi, C.A. (2001). Κατανοώντας τη ζωγραφική των παιδιών. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Painter, G. (1980). Πώς να βοηθήσετε το παιδί σας να αναπτυχθεί. Αθήνα: Καστανιώτη.
- Rudin, Z. (1987). Οι φίλιες των παιδιών. Αθήνα: Κουτσουμπός.
- Satir Virginia, ΠΛΑΘΟΝΤΑΣ ΑΝΘΡΩΠΟΥΣ, Εκδόσεις ΚΕΔΡΟΣ.
- Schaffer, R. (1983). Μητρική φροντίδα. Αθήνα: Κάκτος.
- Turner, P.J. (1998) Βιολογικό φύλο, κοινωνικό φύλο και ταυτότητα του Εγώ. Ελληνικά Γράμματα
- Winnicott, D.W. (1994). Συζητήσεις με τους γονείς. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Wright, R. (1998). Ο άνθρωπος το ηθικό ζώο: η νέα επιστήμη της εξελικτικής ψυχολογίας. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.

Ξενογλωσση

- Appadurai, A., Modernity at large, Minneapolis, Univ. Of Minnesota Press, 1996
- Ball S., Sociology in focus education, London-New York 1986.
- Bennet, M., Basic concepts of intercultural communication, Yarmouthe, Intercultural Press, 1998
- Blommaert, J., How much culture is there in intercultural communication?, in: Blommaert, J. and Verschueren, J. (eds.), The pragmatics of intercultural and international communication, Amsterdam, Benjamins, 1995,

- Christenson .S.L.(1990). Differences in students home environments: The need to work with families, "School Psychology Review", 19,505-517.
- Christenson .S.L.(1990). Differences in students home environments: The need to work with families, "School Psychology Review", 19,505-517.
- Council of Europe and European Commission ,T-KIT intercultural learning 4, Strasbourg: Council of Europe publishing, 2000
- Council of Europe, Compass. A Manual on Human Rights Education with Young People, Council of Europe, May 2002
- Epstein J.L.(1986), Parents' Reactions to teacher Practices of Parent Involvement. Elementary School Journal v86, n3, Jan.1986
- Epstein J.L.(1986), Parents' Reactions to teacher Practices of Parent Involvement. Elementary School Journal v86, n3, Jan.1986
- Epstein J.L.(1984), School Policy and Parent Involvement, Research Results, Educational Horizons v62 n2, Win 1984
- Epstein J.L.(1988), "How do we improve Programms for Parent Involvement. Educational Horizons; v66, n2, Win 1988
- Epstein. J.L.,Becker, H.J,(1982) Teachers reported practices of Parent Involvement: Problems and Possibilities, Elementary School Journal v83 n2 Nov. 1982
- European Commission, Equal Rights in Practice: Basic Views 2004, Luxemburg: Official Publications of European Communities 2004.
- Eysenck, A., Meili. R.: Lexikon der Psychologie, Freiburg: Herder 1973.
- Giddens A. , Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age, Cambridge: Polity Press 1991.
- Grolnick, W. S & Slowiaczek, M.L. (1994), Parent involvement in children' schooling: A multidimensional conceptualization and motivational model, Child Development v65.
- Hannerz, U., Cultural Complexity, N. Y., Columbia Univ.Press, 1992
- Jeffs T. - Smith M. (eds.), Welfare and Youth Work Practice, London 1988 (Macmillan).
- Mannan, G. & Blackwell, J. (1992), Parent involvement: Barriers and Opportunities. The Urban Review, 24.
- Samovar L. -. Porter R (ed.), Intercultural Communication. A Reader, USA: Thomson & Wadsworth, 2003.
- Schmidt A. (1971) The concept of Nature in Marx. NLB.
- Steinberg, L, Lamborn, S. Dornbuch, S.M. & Darling, N.(1992) Impact of Parenting practices on adolescent achivement: Authoritative parenting, school involvement and encouragement to succeed, Child Development v63.
- Steinberg, L, Lamborn, S. Dornbuch, S.M. & Darling, N.(1992) Impact of Parenting practices on adolescent achivement: Authoritative parenting, school involvement and encouragement to succeed, Child Development v63.
- Urry J., Sociology Beyond Societies: Mobilities for the Twenty- First Century, London- N. York: Routledge, 2000.
- Weaver, G. R., "Understanding and coming with cross-cultural adjustment stress", in: Paige, R. M. (ed.), Education for the intercultural experience, Yarmouth (ME), Intercultural Press, 1993

